

A NEMZET MINT TUDOMÁNYOS KÖZÖSSÉG

*Húszéves a Magyar Tudományos Akadémia
Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága
1996–2016*

A NEMZET MINT TUDOMÁNYOS KÖZÖSSÉG

*Húszéves a Magyar Tudományos Akadémia
Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága
1996–2016*

MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság
Budapest, 2016

Szerkesztette
Fedinec Csilla

Lektorálta
Kocsis Károly és Szarka László

Minden jog fenntartva.

Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás az MTA MTK EB írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 2016

© Szerzők, 2016

ISBN 978-963-508-818-8

Tartalom

Előszó	5
A KÜLHONI MAGYAR KÖZÖSSÉGEK FELSŐOKTATÁSI ÉS TUDOMÁNYOS INTEGRÁLÁSA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN	
A határon túli magyar oktatás, kultúra és tudományosság magyarországi támogatása az 1990-es években	13
<i>Kálóczy Katalin – Kulcsár-Szabó Enikő</i>	
1. Az oktatási tárca feladatvállalása	13
2. A Határon Túli Magyar Ösztöndíj Tanács	16
3. Felsőoktatási intézmények a határon túl	18
4. A kultúra támogatása	24
A KÜLHONI MAGYAR TUDOMÁNYOSSÁG A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA RENDSZERÉBEN	
A kisebbségi magyar tudományosság az MTA tudománypolitikájában	35
<i>Tarnóczy Mariann</i>	
1. A külhoni magyar tudományosság akadémiai intézményesülése	35
2. A Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság létrehozása	38
3. A Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság tevékenysége	40
4. Az akadémiai támogatások pályázati keretei	51
A Domus Ösztöndíj Program	57
<i>Tibori Timea</i>	
1. Az ösztöndíjprogram működése	57
2. Értékvizsgálatok a Domus rendszerben	62
3. Pályázók, pályázatok, pénzügyi keretek	65
A magyar tudományosság fogalmának változatai művelőik szerint.	
Tanulságok a fókuszcsoportos beszélgetések alapján	69
<i>Papp Z. Attila</i>	
1. Elméleti-módszertani keretek	69
2. A magyar tudományosság koncepciói regionálisan	70
3. A kisebbségi tudományosság koncepcióinak Kárpát-medencei rendszere	90
NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK A MAGYARORSZÁGGAL SZOMSZÉDOS ORSZÁGOK TUDOMÁNYPOLITIKÁJÁBAN	
A szlovákiai tudományosság és a kisebbségek	97
<i>Simon Attila</i>	
1. Szlovák kisebbségi közösségek kialakulása	97
2. A Szlovák Tudományos Akadémia szerepe a határon túli szlovákság tudományos életében	99
3. A Szlovákia határain kívüli szlovák tudományosság és annak támogatása	103
4. A Szlovákiában élő nemzeti kisebbségekre irányuló kutatási programok	106

Kisebbségek az ukrán tudományosságban	114
<i>Csernicskó István – Fedinec Csilla</i>	
1. Ukrán közösségek (a mai) Ukrajnán kívül	114
2. Ukrajna akadémiai struktúrája	117
3. A határon túli ukránokra vonatkozó programok és kutatások	120
4. A határon túli ukránok intézményei, szervezetei	126
A határon túli románok és a romániai nemzeti kisebbségek a romániai tudományosságban	128
<i>Novák Csaba Zoltán</i>	
1. Határon túli románok	128
2. Nemzeti kisebbségek Romániában	133
3. A határon túli románok kutatása	134
4. A romániai kisebbségkutatás	138
A szerbiai tudományosság és a kisebbségkutatás	142
<i>Szerbhorváth György</i>	
1. Szerbek és kisebbségek	142
2. Oktatás és tudomány Szerbiában	146
3. A környező országokkal való kapcsolatok, viták	152
4. Kísérlet a szerb akadémia megújítására	154
Horvátország tudományos és kulturális kapcsolatai a határon kívüli horvátsággal	157
<i>Hornyák Árpád</i>	
1. Horvát nemzeti kisebbségek és diaszpórák a világban	157
2. A határon túli horvátsággal kapcsolatot tartó nem állami szervezetek	160
3. A határon túli horvát tudományosság és kultúra horvátországi támogatása	162
4. A határon túli horvátok kutatása és horvát tudományos műhelyek a világban	165
Szlovénia és a határon túli szlovén tudományosság	170
<i>Kovács Attila</i>	
1. Történelmi-demográfia háttér	170
2. Akadémiai és egyéb intézmények	172
3. Határon túli szlovén tudományos intézmények	174
4. A határon túli szlovén tudományosság támogatása	177
KRONOLÓGIA	
Az MTA határon túli magyar tudományosság programja évszámokban	185

Előszó

A rendszerváltás szerteágazó előzményei közt a több szempontból is nehéz helyzetben lévő külhoni magyar világokkal való kapcsolattartás, majd az egyre tudatosabb együttműködési formák gyarapítása a magyar tudományos közéletben is fontos szerepet játszott. Különösen a magyar néprajzi, nyelvészeti, irodalom- és zenetudományi, művészettörténeti s általában a történeti kutatásokban az 1960-as évektől kezdve a korabeli keretek közt lehetséges szervezett és informális csatornákon elindultak a közös kutatások. Az 1960–1980-as években a magyar tudományosságnak az 1940-es években indult nagy generációja még megélte a bécsi döntéseket követő, rövid ideig tartó reintegrációs erőfeszítéseket. Az őket követők a kármentés mellett a minél szorosabb személyes együttműködésben látták a kapcsolatok fenntartásának lehetőségét. A pártállam utolsó másfél évtizedében pedig megjelentek a határon túlról érkező, menekülő szellemi emberek, s új lendületet adtak például a „kisebbségkutatásban”, a nyelvi, néprajzi atlaszokban, Erdély háromkötetes történetében¹ testet öltő összmagyar tudományosságnak.

A szinte teljes intézménytelenség állapotában, illetve az állami intézményekben fel-felbukkanó, főleg azonban önálló munkára berendezkedett erdélyi, kárpátaljai, felvidéki kutatók segítségével jelentős anyagot gyűjtöttek egybe. Az 1976-tól az újvidéki egyetem keretében működött Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete teljes mértékben kivételnek számított. Az 1980-as évek második felében a Magyarok Világszövetsége kezdeményezésére azután sorra alakultak az egyes tudományágak „nemzetközi magyar” társaságai, így pl. 1986-ban Buda török alóli felszabadulásának 300. évfordulóján létrejött a Magyar Történezszer Nemzetközi Társasága. A rendszerváltás után elsőként a felsőoktatásban történt meg a nagy nyitás, amint arról kötetünkben külön tanulmányban számolunk be. Fontos szerepe volt a magyar tudományosság nemzetközi kapcsolatainak az alakításában a nyugat-európai magyar szervezeteknek, köztük például az Európai Protestáns Szabadegyetemnek, vagy a hollandiai Mikes Kelemen Körnek.

A Magyar Tudományos Akadémia Kosáry Domokos vezetésével sorra vette fel a kapcsolatot az újraalakuló vagy újonnan létrehozott határon túli magyar tudományos egyesületekkel, intézményekkel, mint például az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel. Ebben a kezdeti szakaszban az akadémiai területi bizottságok is gyorsan kiépítették kapcsolataikat a hozzájuk legközelebb lévő szomszédországi magyar kutatókkal, s igyekeztek őket bevonni a rendezvényekbe, kutatási programokba.

Itt kell megemlítenünk azokat a külhoni magyar tudósokat, akik a pártállami korszak évtizedeiben a rendkívül nehéz körülmények ellenére fenntartották az egyetemes magyar tudományosság iránti igényt, s életművükkel nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a szomszéd országok magyar nyelvű tudományos

¹ Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története. I–III.* Budapest, 1986.

kutatásai a legnehezebb években is komoly eredményeket tudtak felmutatni. Az ungvári Várad-Sternberg János történészt, az Erdélyi Magyar Nyelvtörténeti Szótár hatalmas munkálatait beindító kolozsvári Szabó T. Attilát vagy az ugyan-csak történész Jakó Zsigmondot, valamint a jugoszláviai magyar tudományosságot megteremtő Bori Imrét, Szeli Istvánt, Penavin Olgát említhetjük. Csehszlovákiában pedig két irodalomtörténészt, a pozsonyi magyar tanszék szellemi műhelyében Turczel Lajost, Prágában Rákos Pétert és a turkológus Blaskovics Józsefet tekinthetjük az egyetemes magyar tudományosság gondolata iránt a legrosszabb időkben is elkötelezett elődnek. Rendkívül fontos szerepe volt ezekben az évtizedekben a kommunista román, csehszlovák hatalom által részben megtartott műzeumi, levéltári, könyvtári gyűjteményekben dolgozóknak.

Az akadémiai intézetek hosszú szakmai előzményeire, a kutatók közötti szoros emberi kapcsolatokra és az együttműködés fontosságának felismerésére épült rá az a kezdeményezés, amely a magyar-magyar tudományos kapcsolatok intézményesítéséhez vezetett. Húsz évvel ezelőtt, 1996-ban alakult meg a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága (MTK EB). Ebből az alkalomból értékeljük az eddigi tevékenységünket és építő módon gondolkodunk a jövőről. Akadémiai kutatók, tisztségviselők, valamint a szomszédos országok magyar tudós szereplői által írt tanulmányok segítségével mutatjuk be az Akadémia és az MTK EB tudománypolitikáját, a szomszédos országokhoz, és a világ magyar tudományosságához fűződő kapcsolatok történetét.

Arra is megpróbálunk választ adni, mit tesznek a közép-európai együttműködés, saját kisebbségeik tudományos törekvéseinek támogatására a környező országok akadémiai, hasonló intézményei. Bemutatjuk a szomszédos országok akadémiainak és az akadémiaikon kívüli tudományos intézményeinek az MTA nemzeti tudományos programjához hasonló, céljaiban és jellegében összefüggő tevékenységét és hálózatait. Ismertetjük a többségi tudományosságok és kisebbségeik viszonyát, a kisebbségeknek a szomszédos országok tudománypolitikájában betöltött szerepét, mindezek történeti hátterét, támogatási-finanszírozási megoldásaikat, kapcsolódó kutatási programjaikat.

Az MTK EB első tíz éve jobbára értelmezési vitákkal, az akadémiai alapkategóriák, struktúrák és mechanizmusok kialakításával telt. 1990-ben hozta létre az Akadémia a külső tag kategóriát, 2000-től pedig a külső köztestületi tagság lehetősége nyílt meg a világon bárhol élő, magukat magyarnak is valló, tudományos fokozattal bíró kutatók előtt. A második évtized külső történetében mérföldkő, hogy a Kárpát-medencei magyarság háromnegyede az Európai Unió polgárává vált. A szétdaraboltság tényét enyhíthette az országhatárok átjárhatósága, egyúttal új helyzet és új feladat elé állította az akadémiai nemzeti tudománypolitikát. Noha a tudomány nemzetközi jellege vitathatatlan, azt is leszögezhetjük, hogy az intézményeiben is egyre inkább nemzetközi tudományosságnak mindig lesznek nemzeti feladatai: az azonosságtudat megtartásában a kutató és oktató

értelmiség szerepe, a tudomány és a kultúra jelentősége felbecsülhetetlen. Ehhez a magyar nyelvű és magyar tárgyú tudományos kutatások hozzájárulása kiemelt jelentőségű.

Nagy különbségek vannak a környező országok magyar közösségei, magyar tudományossága között: nem a fontosság, de a léptékek, az intézményesültség foka, ennek megfelelően a szükséges és lehetséges együttműködések típusai, kutatási prioritások tekintetében. Más van napirenden a többé-kevésbé önálló magyar felsőoktatási intézménnyel rendelkező területeken, mint a szinte kizárólag hungarológiai katedrákkal bíró régiókban. Van, ahol az MTA szerepe emelkedhet ki, s magyarországi érdek a tudományos kooperáció. Van, ahol az oktatási-kulturális kormányzat szerepe lehet fontos, nem nélkülözhetően persze az akadémiai vagy akár egyházi szerepvállalást sem. Megint más a feladat a diszpóra magyar tudományosságával való kapcsolatteremtés és közös munka terén, itt a közelmúlt teremtett új helyzetet a múlt századra jellemző, jól ismert magyar emigrációs hullámok által kiváltott sajátosságokon túl. A magyar állampolgárság könnyített megszerzése, a világ nyitottá válása kiváltképp a nemzetközi tudományos szférában megszüntette a röghöz kötöttséget, egyre jobban előtérbe helyezve a holléttől független összetartozás és közös szakmai munka lehetőségét. A jelen kor technikai, informatikai lehetőségei jó alapot nyújtanak az egész világon szétszórt magyar tudományosság megjelenítésére, integrációjára.

Az elmúlt több mint két évtized alatt jelentős magyar tudományos potenciál szerveződött Erdélyben, Szlovákiában, Vajdaságban és Kárpátalján a többségében újonnan kialakított egyetemi, egyesületi, gyűjteményi keretek között. Ez a mára szervezettségében és teljesítményében egyaránt fontos kutatói világ a környező országokban a klasszikus hármás relációban egyszerre jelenti a saját közösség önismeretének, felsőoktatásának a bázisát, s ezzel együtt intenzív kapcsolati hálókat működtet a magyarországi és általában a magyar tudományosság intézményeivel, miközben lehetőség szerint igyekszik bekapcsolódni az adott ország tudományos vérkeringésébe is. Így mára néhány területen létrejöttek a feltételek az eddigi jobbára egyoldalú kisebbségi modell meghaladására, a többközpontúság és hálózatoság irányába történő elmozdulásra. Ezek a törekvések persze elsősorban a nemzeti szempontból kevésbé szenzitív természettudományi, műszaki tudományok terén váltak maguktól értetődővé, de egyre több hasonlóan többdimenziós együttműködési forma alakul ki a társadalomtudományok terén is, például az olyan nemzetközi kutatási témákban, mint például a migráció, regionalizmus, határmentiség vagy éppen a kétnyelvűség és a műemlékvédelem.

Vannak olyan magyar kutatási témák, amelyek eredményesebben művelhetők Kárpát-medencei együttműködésben, mint elkülönülve, vannak a tudományos kutatásnak olyan nemzeti feladatai, amelyeknek elvégzése elsősorban egy adott régió magyar tudományosságára vár. Az így létrejövő több központú magyar tudományos szerveződés a szétfejlődés bemutatásával, elismerésével az olyannyira

hiányzó és szükséges integráció kerete, sőt markáns segítője lehet. A közös kutatások kiemelt támogatásával jöhet létre az egyenrangú kapcsolatrendszer, a szimmetrikus viszony a hazai és a külhoni partnerek között. Ezek a programok egyúttal katalizátorai lehetnek a környező országok többségi kutatóival való együttműködéseknek is, segíthetik az EU-s pályázatokon való közös, több országot átfogó eredményes szereplést.

A tudomány nemzetközi jellege vitathatatlan, azonban mindig voltak és lesznek a nemzeti társadalmakra fókuszáló kutatási feladatai, illetve az anyanyelvi közoktatásban és a felsőoktatásban érvényesülő szempontjai. A magyar-magyar tudományos együttműködésnek – az 1989 óta eltelt időszakban, s azon belül az akadémiai hálózat működésének az első két évtizedében – fontos eredménye és tanulsága, hogy a szakmai kutatások, elemzések határokon átívelő, s ezért ténylegesen a nemzetközi térben érvényesülő hálózatai elsősorban az anyanyelvi és a kisebbségi tárgyú tudományos kutatások, valamint az egyre általánosabb sokoldalú kooperációs formák intézményesítésében bizonyultak tartósan sikeresnek és hasznosnak.

Noha az elmúlt bő két évtized, a mögöttünk lévő időszak számos változást hozott, a cél, a szándék nem változott. Segíthetik munkánkat a történelem kínálta fordulatok is. Bibó Istvánt idézve: „Fordulatokat csak az tud hasznára fordítani, akinek belső egyensúlya a fordulatoktól független.”²

Komoly tanulságokkal jártak azok a felismerések és próbálkozások, amelyek például a nyelvi többközpontúság jelenség-együttesének, a demográfiai folyamatoknak a nemzeti identitászerkezeteket meghatározó társadalmi, gazdasági, tudati tényezőknél, az oktatási, kulturális intézmények működésének, társadalmi rétegeknek és más kiemelkedően fontos témaköröknek az átfogó, összehasonlító összmagyar vizsgálatára elsőként vállalkoztak. Noha a kezdeményezés, a kutatás módszertani, tartalmi tervezése legtöbbször a budapesti kutatóhelyekről indult ki, s a finanszírozás, koordináció is az esetek nagy többségében oda kötődött, csak azok a munkálatok bizonyultak igazán sikeresnek, amelyekben a helyi, regionális érdekek, szempontok, szándékok, célok is egyenrangúan érvényesülni tudtak. Ez is jól jelzi, a kutatásszervezői, tervezői, intézményépítési munkában, az utánpótlás nevelésében és minden más területen lehetőség szerint törekedni kell a kiegyensúlyozott kapcsolati modellek kialakítására és működtetésére.

Az elmúlt negyedszázadban természetesen még a magyar glóbuszon belül is érvényesültek és viszonylag jelentős népességmozgást eredményeztek a nyugat-keleti szociális lejtő hatásai, a megélhetési, kutatási feltételekben is megmutatózó különbségek. Ezzel együtt folyamatosan szembesülni kellett a többség által alapvető morális elvárásként kezelt tudománypolitikai szemponttal, hogy az

² Bibó István: A válság és európai helyzetünk. In: *Válogatott tanulmányok II. 1945–1949*. Budapest, 1986, 77.

egyetemes magyar tudományosságon belül elsősorban nem a kisebbségi és diaszpóra magyarság kutatóira, hanem az általuk helyben, a sajátos körülmények között kitermelt többlettudására, kapcsolati hálójára van szüksége a magyarországi és a nemzetközi tudományosságnak. Magyarországnak részben azért, mert a nemzeti vonatkozású témák kutatásában csak így tud igazán érvényes eredményeket felmutatni, másrészt viszont azért, mert sok tudományterületen éppen a nemzetállami kereteken túlmutató erős térségi pozíciói tehetik a nemzetközi kooperáció fontos szereplőjévé. A kisebbségi magyar intézmények számára viszont éppen speciális tudásuk, saját helyértékük, többes kötődésük igazolhatja vissza, erősítheti meg a regionális szerepkörök értelmét, jövőjét.

Az évfordulós kötetek régi dilemmája, hogy a múltra vagy a jövőre helyezték a hangsúlyt. Olvasóink láthatják, hogy ez a könyv mind a két szempontot fontosnak tartotta. Glatz Ferenc, Vizi E. Szilveszter, Hanák Péter, Berényi Dénes, Görömbei András, a külhoni közösségek részéről Jakó Zsigmond, Benkő Samu, Egyed Ákos, Bori Imre, Bauer Győző, Csernicsek István, valamint az akadémiai külső tagok, a köztestületi tagságba felvételüket kérő határon túli kutatók, s velük együtt az 1997-ben a Magyar Tudományos Akadémián létrehozott Kisebbségkutató Műhely, majd a Kisebbségkutató Intézet, a Határon Túli Magyarok Titkársága, a Domus Hungarica munkatársai élő szervezetet hoztak létre. Mindannyian arra törekedtek, hogy különböző előzmények, elképzelések mentén, de egyformán nagy felelősséggel megalapozzák az akadémiai tudományos kutatási hálózatok külhoni magyar tudományossággal való intenzív együttműködése kereteit. Ezzel egyrészt közel százéves – jórészt kényszerű – mulasztást próbáltak jóvátenni. Másrészt saját tapasztalataik, az össznemzeti, regionális és a nemzetközi igények figyelembe vételével sikerült rátalálni a kölcsönösen előnyös együttműködés sokféle lehetőségére, eszközére. Az akadémiai szervezettség, megbízhatóság, presztízs mellett folyamatosan tér és lehetőség adódott az új impulzusok, kezdeményezések, kooperáció lehetőségeinek hasznosítására.

2016-ban az összmagyar tudományosság akadémiai-egyetemi intézményi együttműködési hálózata jórészt túl van a kezdetek nehézségein, a programalkotás, célkijelölés szervezeti, koncepcionális problémáin. Budapest és mellette a vidéki egyetemek, akadémiai bizottságok és az erdélyi, szlovákiai, vajdasági, kárpátaljai magyar intézetek, egyetemek között stabilnak mondható együttműködési formák alakultak ki. A folyamatosan jelentkező anyaországi, budapesti szívhátas is mintha enyhülni látszana, s egyre többen a nemzetközi kapcsolatépítésben igyekeznek kamatoztatni a magyar-magyar együttműködés tapasztalatait. Fontos, hogy a szomszéd országok akadémiáknak is vannak hasonló tapasztalatai.

A magyar-magyar tudományos együttműködésnek ez a mostani – természetesen folyamatosan megújulásra ítélt – intézményesültsége megbízható bázisa lehet a tudománypolitikai feladatok magas színvonalú teljesítésének.

Fontos feladat lehet a következő időszakban, hogy az akadémiai intézményközi együttműködések a mostaninál nagyobb mértékben és tervezetebben beemeljenek a magyarországi támogatáspolitikába, és a nemzetközi finanszírozás eszközeit is érdemes lenne tudatosabban felhasználni a magyar-magyar hálózatok működtetésében.

Kocsis Károly,
az MTA Magyar Tudományosság Külföldön
Elnöki Bizottság elnöke

A külhoni magyar közösségek
felsőoktatási és tudományos integrálása a
rendszer­váltás után

A határon túli magyar oktatás, kultúra és tudományosság magyarországi támogatása az 1990-es években

*Kálóczy Katalin – Kulcsár-Szabó Enikő**

Az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága megalakulása idején a Kárpát-medencében élő kisebbségi magyarokkal kapcsolatos támogatások, együttműködések kérdésében alapvető szerepe volt az oktatásért felelős tárca-nak.¹ A tudományos kutatások és kapcsolattartás területén máig legsikeresebb Domus Hungarica ösztöndíjprogramot a tárca és az Akadémia együtt indította el, és 2012-ig együtt működtette. Joggal tekinthetünk az 1980-as évek végétől a tár-cánál megvalósuló tevékenységre egyfajta előtörténetként.

A minisztérium a rendszerváltás utáni időszak feladatának tartotta a határon túli magyar alsó-, és középfokú oktatás intézményrendszerének megerősítését, a magyar tannyelvű felsőoktatás létrehozását, kiteljesítését és megerősítését. Nagy súlyt fektetett a szakmai színvonal emelésére, és a magyar oktatásüggyel való intézményi szintű integráció egészére. Az anyanyelvű kulturális, nem oktatási jelle-gű tevékenységek közül a legkorábban a magyar nyelvű könyvkiadás és a magyar nyelvű hivatásos színjátszás intézményeit, illetve a bennük – vagy sok esetben nél-külük – zajló tevékenységeket karolta föl. Mindkét terület viselte a több évtize-des negatív megkülönböztetés, hátrányos helyzet jegyeit (az íróasztalfiókokba zárt kéziratok, a színpadokon elnémított magyar szó terhét). Ebben a tekintetben Ma-gyarországon a hiányzó források pótlásán túl a kapcsolati rendszer és a támogatá-si döntéseket érdemben előkészítő – szakmailag és a kisebbségpolitikában is fel-készült és felelős – grémiumok hiánya volt a legnagyobb kihívás. A szubszidiaritás elvén nyugvó támogatási rendszerre volt szükség, amely kezdettől fogva igényelte a magyarországi szakintézmények, szakemberek tudását. Az oktatás és a kultúra támogatása kezdettől fogva alapfeladatként, a tudomány és a kutatás támogatása azonban inkább csak közvetve szerepelt a minisztérium tevékenységében.

1. Az oktatási tárca feladatvállalása

A határon túli magyarsággal kapcsolatos állami feladatok először 1989-ben je-lentek meg a jogalkotásban. A Németh-kormány 1989. április 24-én elfogadta az 1048. sz. MT határozatot, amelynek alapján létrejött a Minisztertanács tanács-adó és véleményező testületként működő Nemzetiségi Kollégium. A Kollégi-um feladata „a magyarországi nemzetiségek és más etnikumok jogszabályokban biztosított egyéni és kollektív jogainak érvényesítését szolgáló állami feladatok

* MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság (Budapest)

¹ 1989 májusáig Művelődési Minisztérium, utána 1998-ig Művelődési és Közoktatási Minisztérium.

összehangolása, továbbá az ország határain kívül élő magyarság helyzetének figyelemmel kísérése, a velük való kapcsolattartás feladatainak meghatározása céljából.”² A Kollégiumnak tagja volt a Művelődési Minisztérium illetékes miniszterhelyettese is, így a korábban csak a magyarországi kisebbségek oktatásával foglalkozó kultusz tárca az első perctől kezdve részt vett a határon túli magyarság oktatásával kapcsolatos feladatok végrehajtásában.

A kisebbségpolitikai célokat szolgáló alapítványok létesítéséről szóló, 1990. április 12-én kelt 1068. számú MT határozat forrást is rendelt a feladat mellé – „A határon túli magyarságért” elnevezéssel 20 millió forintos alapítvány létesült. A forrás a Minisztertanács Hivatala költségvetésében szerepelt, felhasználásáról a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság rendelkezett. Az alapítvány neve 1991. szeptember 29-től Illyés Alapítvány, 1994-től Illyés Közalapítvány. Az Illyés Alapítvány feladatai közt kezdetben az általános megfogalmazáson túl konkrét oktatási feladatok is szerepeltek – mint például a kisebbségi magyar fiatalok magyarországi képzésének, az egyetemes magyar kultúra, az oktatás és a tudomány képviselőinek támogatása.

„1989. július 1-jén Magyarországon a kisebbségpolitika állampolitikai célállammal emelkedett. Gazdája a művelődési és közoktatási tárca, azon belül is az egyik miniszterhelyettes, gyakorlatilag a miniszter. A program: a Kárpát-medencében az államhatárokat átmetsző nemzeti szállásterületeken kormányzati adminisztrációval kell a kisebbségek nemzeti önazonosságát megőrizni, fejleszteni. Alapelv: a kultúrnemzeti lét biztosítása államhatároktól függetlenül, az állampolgári és a nemzeti önazonosság szétválásának elismerése” – fogalmazott Glatz Ferenc, aki 1989. május 10. és 1990. március 22. között a művelődési és közoktatási tárca élén állt.³ „Az új kultúrpolitika részben újszerű nemzetközi megállapodások kötését tűzte célul, amelyeknek alanya a nemzeti kisebbség, másrészt egyesíteni kívánta a Trianon – sőt a 19. század – óta kialakult kormányzati eszköztárból minden használható elemet. Mindenekelőtt a magyarságismerethez – hungarológiához – kötődő intézmények továbbfejlesztését. Részben visszanyúlt a Trianont követő időszak intézménykezdeményeinek klebelsbergi örökségéhez, részben az 1957 utáni külföldi kulturális intézethálózat örökségéhez. Megszabadítva ez utóbbiakat biztonságpolitikai terheiktől, átfoglalva ezek programjait, vezetésükben személyi változtatásokat is végrehajtva [...] Ugyanakkor a magyarságismeret (hungarológiát) a mozgalom szintjéről állami intézményesítés szintjére emeltük: az 1986-ban indított (Köpeczi Béla) hungarológiai mozgalomból, melynek élén a Hungarológiai Tanács (1988) állott, mint a művelődési miniszter civil

² Győri Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai rendszerváltozás Magyarországon*. Budapest, 1998, 440.

³ Glatz Ferenc: Rendszerváltás, kisebbségpolitika, kultúrpolitika, 1989–1990. *História*, 2012, 1. szám. 2–4.

tanácsadó szervezete, létrehoztuk állami szervezetként a Hungarológiai Központot (1989. július 1.).⁴

Az Antall-kormány „Nemzeti megújulás programja” kiterjedt a határon túli magyarokra is. A művelődési és közoktatási miniszter feladat- és hatásköréről szóló, 1990. szeptember 15-én kelt 47. számú kormányrendelet értelmében (a miniszter) ellátja az államközi egyezményekben⁵ foglaltak szerint a Magyar Köztársaság területén kívül élő magyarság anyanyelvi oktatásával és kultúrájuk ápolásával kapcsolatos állami feladatokat. A támogatások a határon túli magyar közösségek önszerveződését, intézményesülési folyamataik ösztönzését szolgálták. A határon túli magyar szakmai szervezetek képviselői döntő szerepet vállaltak a döntési mechanizmusban. A regionális sajátosságok elve érvényesült, tekintettel a magyar közösségek eltérő nagyságára, fejlettségére, történetileg kialakult különbözőségeire, a szórványban élő magyarság támogatásának kiemelt feladatára. A kormányrendelet későbbi módosításai nem érintették a határon túli magyarsággal kapcsolatos feladatokat – egészen 1998-ig, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium kettéválásáig az új kormányzati ciklus elején.

A Művelődési és Közoktatási Minisztériumban 1990 márciusától az év végéig a Felsőoktatási és Kutatási Főosztály keretein belül kialakított egység, amelynek ekkor még nem volt önálló megnevezése, majd 1991. január 1-jétől az Etnikai és Nemzeti Kisebbségi Főosztály, 1995. január 1-jétől az 1998-as kormányváltásig a Határon Túli Magyarok Főosztálya látta el a határon túli magyarsággal kapcsolatos feladatokat.⁶

A Főosztály munkatársaira jellemző ügyszeretet és munkabírás mellett hiányzott a közigazgatási gyakorlat. Kezdetben nem volt sok lehetőségük az ismeretszerzésre, mert a tömegesen megjelenő határon túli magyarok – elsősorban diákok – ügyeinek intézése minden idejüket lefoglalta. Általános eufória uralta ezt az időszakot: a magyarországi felsőoktatási intézmények megnyitották kapuit a határon túlról érkező hallgatók előtt, akik nagy számban éltek a lehetőséggel. A főiskolák, egyetemek 1989 végén kapták meg a tárca levelét, amely szerint 1990-től intézményi hatáskörbe utalják a szocialista országokból pályázó – többnyire magyar nemzetiségű – önköltséges (forint-térítéses „C” kategóriás) hallgatók felvételi eljárásának lebonyolítását, azzal az engedménnyel, hogy ők az intézmények felvételi létszámkereten túl kaptak lehetőséget.⁷ 1990 márciusában, még

⁴ Uo.

⁵ 1997-ig törvényerőre emelkedtek a szomszédos országokkal kötött alapszerződések. Az oktatási, kulturális és tudományos együttműködést később kormányrendeletekben kihirdetett kormányközi egyezmények szabályozták, a konkrét feladatokat és a hozzájuk rendelhető költségeket a kétoldalú tárcaközi munkatervekben határozták meg.

⁶ A továbbiakban egységesen: Főosztály.

⁷ A határon túli magyarság anyanyelvi oktatásának és művelődésének támogatása 1990–1994. Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Etnikai és Nemzeti Kisebbségi Főosztály, 1994. március.

a kormányváltás előtt készült az a miniszteri értekezlet által jóváhagyott előterjesztés, amely szerint évi 100 fő részesült volna ösztöndíjas teljes képzésben. Másik 100 főt a Nemzetközi Előkészítő Intézet, s ugyancsak 100 főt maguk a főiskolák és egyetemek fogadhattak 4–5 hónapos ösztöndíjas részképzésre. A posztgraduális képzésre évenként 300 hónapot terveztek.

A gazdasági háttérrel a tárca nemzetközi kapcsolatokra fordítható költségvetésének átcsoportosításával szándékoztak biztosítani. Kezdetből fogva a részképzés és a posztgraduális képzés támogatását kívánták előnyben részesíteni. Az élet azonban felülírta az elképzeléseket – az 1990/91-es tanévben 1008 határon túli magyar ösztöndíjas hallgató vett részt teljes képzésben magyarországi felsőoktatási intézményekben. A költségek egy részét külső források biztosították. A Glatz Ferenc által 1990-ben alapított Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány keretében működő Kemény Zsigmond Alapítvány 1990. május 22-én tartott alakuló ülésén úgy határozott, támogatni fogják a felvételt nyert diákokat, az előzetes becslés szerint 100 főt, de a létszám nagyobb lett. Ösztöndíjat adott még az Andrásfalvy Bertalan és az Országos Kereskedelmi és Hitelbank Rt. által alapított Márton Áron Alapítvány a Határon Túli Magyar Diákokért, az Illyés Alapítvány és számos más, a tárcától független alapítvány, köztük a Bokros Lajoshoz kapcsolható Ösztöndíj Alapítvány. Sürgősen biztosítani kellett a kollégiumi elhelyezést is, így jött létre a hányatott sorsú Márton Áron Kollégium.

A teljes képzésben részt vevő határon túli hallgatók ösztöndíjazása mindig sok vitát váltott ki. A cél az volt, hogy szülőföldjükre visszatérve hasznosítsák a Magyarországon szerzett ismereteket. A határon túli magyar szakmai és politikai szervezetek azonban – joggal – félték az agyelszívástól.

2. A Határon Túli Magyar Ösztöndíj Tanács

1993 februárjában megalakult a Határon Túli Magyar Ösztöndíj Tanács (HTMÖT), az oktatásért felelős miniszter tanácsadó testülete, amely figyelembe véve a határon túli szervezetek szempontjait és igényeit, megpróbált úrrá lenni a helyzeten.⁸ A tanácsban szinte az összes érdekelt határon túli szervezet képviseltette magát. A kezdeti kaotikus helyzet fokozatosan rendeződött. 1995–96-ban létrejöttek a Tanács regionális alkuratóriumai. Ők írták ki és rangsorolták a pályázatokat, a végső döntést a miniszter tanácsadó testületeként működő „csúcskuratórium” hozta meg, amely általában nem bírálta felül az alkuratóriumok döntéseit. Így egyre jobban érvényesülhettek a kisebbségi magyar közösségek érdekei és szempontjai: kimenő rendszerben folyamatosan csökkent a teljes képzésben részt vevő ösztöndíjasok száma. A pályázati kiírásokban pedig az ösztöndíjra esélyes, az adott országban hiányszaknak számító, illetve a szülőföldön anyanyelvén nem

⁸ Ma az Emberi Erőforrások Minisztériuma keretében működik.

tanított képzések körét is meghatározták. A Felsőoktatási és Tudományos Tanács elfogadta a HTMÖT javaslatát.⁹ Tanévenként 360 határon túli hallgató nyerhetett felvételt államilag finanszírozott képzésre. Ennek volt feltétele a magyar állami ösztöndíj, amelyre végső soron a helyi ösztöndíjtanácsok terjesztették fel a felvételt nyert hallgatókat. 1997. november 4-én született meg a külföldiek magyarországi és a magyarok külföldi felsőfokú tanulmányainak egyes kérdéseiről szóló 192. sz. kormányrendelet. Ez végre rendezett jogi háttérrel biztosított a határon túli magyar diákoknak. Lassanként decentralizálódott az ügyintézés is. A függetlenné vált Márton Áron Kollégium folyósította az ösztöndíjakat és foglalkozott a hallgatók ügyeivel. Így a Főosztály mentesült számos adminisztratív feladattól, és jobban összpontosíthatott a kezdetektől elfogadott célkitűzések megvalósítására.

Általánosan elfogadott elvi álláspont volt, hogy minden, a szülőföldjén tanulmányokat folytató hallgatónak legyen lehetősége tanulmányai során legalább egy alkalommal magyarországi részképzésre. A részképzés egyre népszerűbbé vált – míg az 1990–1994-es kormányzati ciklusban (az alapítványokkal együtt) összesen kevesebb mint 10 millió Ft-ot fordítottak a részképzésre érkező hallgatók ösztöndíjára, már az 1996/97-es tanév első félévében 17 millió Ft volt a csak az MKM által e célra folyósított támogatás.

A részképzésekkel Erdélyben a magyar diákszövetségek foglalkoztak, ami példa értékű lépés volt – a szülőföldi értelmiség utánpótlását jelentő hallgatók fontos feladatot és felelősséget kaptak, egyúttal egyenrangú partnerei lettek a Főosztálynak. Az erdélyi Országos Magyar Diákszövetség példáját követve később a szlovákiai diákhálózat is aktivizálódott. A Vajdaságban is megalakult a diákszövetség, de sem itt, sem Kárpátalján nem jött létre az adott időszakban az erdélyihez hasonló szervezet.

A diákszövetségeknek más tehetséggondozási programjaik is voltak – megszervezték az Országos Tudományos Diákköri Konferenciákat, eleinte Kolozsváron, Marosvásárhelyen, később szinte minden egyetemi központban, és nem csak Erdélyben. Az akkori diákvezetők közül többen ma is vezető szerepet töltenek be a határon túli magyar közösségekben. Kezdetben a romániai egyetemek magyar hallgatói vettek részt a romániai OTDK-n, később a többi országból is érkeztek hallgatók. Ma már minden régióban rendeznek OTDK-t, és a legjobbak részt vehetnek a magyarországi OTDK-n is.

Az eleinte posztgraduális, később kutatói ösztöndíjnak nevezett programot a Tudománypolitikai Kollégium¹⁰ (elnöke Pozsgay Imre) 5 millió Ft-os felajánlása

⁹ A felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvényben: „a Felsőoktatási és Tudományos Tanács a felsőoktatással és a tudományos kutatással kapcsolatos feladatok ellátását segítő, javaslattevő, döntés-előkészítő és véleményező testület”. <http://www.complex.hu/kzldat/t9300080.htm/t9300080.htm> (2015-11-09) Az 1993-as törvényi létrehozását követően 1994-ben kezdte meg működését, amelyet 2012. február 29-ig, megszűnéséig folytatott.

¹⁰ A Tudománypolitikai Kollégiumot 1989-ben a Minisztertanács hozta létre Németh Miklós mi-

indította el. Megalakulásuk után erre a „fapados” ösztöndíjra is az alkuratóriumok írták ki a pályázatot, az ösztöndíj mértéke valóban szerény volt, és a kollégiumok sem biztosítottak szállodai körülményeket, mégis nagyon sok határon túli kutató élt a lehetőséggel, hiszen a fogadó felsőoktatási intézmények, kutatóintézetek szakmai segítsége sokat jelentett számukra, és ugyanilyen fontos volt a kapcsolati háló létrehozása is.

Magyarországon az 1993/94-es tanévben indult a PhD képzés. Nagy eredmény volt, hogy a Felsőoktatási és Tudományos Tanács és a Magyar Rektori Konferencia hozzájárulásával évente 50, a felvételi követelményeknek eleget tett határon túli magyar doktorandusz vehetett részt a képzésben ösztöndíjasként, a magyar állampolgárokkal azonos feltételek mellett. Az ösztöndíjpályázatot – megalakulásuk után – a HTMÖT alkuratóriumaihoz kellett benyújtani. Az induláskor azonban itt is tapasztalható volt a fejetlenség, az egyetemek jóval több határon túli hallgatót vettek fel. Az így fogadott hallgatók nem tanulhattak államilag finanszírozott (ösztöndíjas) képzésben, de többségük rendszeres támogatást kapott a Főosztálytól – szintén a HTMÖT alkuratóriumainak javaslata alapján, ha az egyetemek lemondtak a képzési normatíváról. A tartózkodási engedély megadása szempontjából azonban „ösztöndíjasnak” minősültek.

A Határon Túli Magyar Ösztöndíj Tanács mind a mai napig működik, jelenleg az Emberi Erőforrások Minisztériuma keretében. Szerepe kezdettől fogva fontos volt, az alkuratóriumok munkájában valamilyen formában részt vett szinte mindenki, akinek szerepe volt a határon túli magyar tudományosságban. Felelős döntéseket kellett hozniuk, szem előtt tartva az adott közösség igényeit, fiatalok sorsa volt a kezükben. Az egykori ösztöndíjasok közül sokan ma is szereplői a magyar tudományos életnek.

3. Felsőoktatási intézmények a határon túl

3.1. Magyar nyelvű képzések 1990-ben

Több, a mai Magyarország területén működő egyetem (jog)elődjét a mai határokon kívül alapították: Eötvös Loránd Tudományegyetem – Nagyszombat, Szegeci Tudományegyetem – Kolozsvár, Pécsi Tudományegyetem – Pozsony, soproni Nyugat-Magyarországi Egyetem és Miskolci Egyetem – Selmecebánya. A rendszerváltáskor azonban egyetlen, csak magyar nyelven oktató állami felsőoktatási intézmény sem létezett a határon túl. Magyar nyelv és irodalom tanszék működött valamennyi szomszédos országban, magyar nyelvű tanárképzés folyt a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen és Nyitrán, ezen kívül a Marosvásárhelyi

niszterelnöksége alatt, egyedülként túlélte a rendszerváltást. (Ekkor jött létre a Tájékoztatáspolitikai Kollégium, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium is.)

Orvostudományi és Gyógyszerészeti Egyetemen, a Marosvásárhelyi Színházművészeti Intézetben és az Újvidéki Egyetemen volt valamilyen magyar nyelvű képzés.

Magyar nyelv és irodalom és/vagy hungarológia tanszék volt minden szomszédos országban, legkésőbb – az 1993/94-es tanévben – a Zágrábi Egyetemen alakult meg a Hungarológia Tanszék. Újvidéken 1969-ben Hungarológiai Intézet, Ungváron 1988/89-ben Hungarológiai Központ létesült.¹¹ A magyar tanszékekre a Nemzetközi Hungarológiai Központ¹² vendégtanárokat, lektorokat küldött a bilaterális oktatási munkatervekben foglaltak szerint. A tanszékek az adott ország állami egyetemein működtek, itt képezték a magyar nyelv és irodalom szakos tanárokat, de jelentős volt a szerepük a magyar közösség tudományos életében is. A hungarológia területén már a rendszerváltás előtt kialakult a kapcsolati háló, 1977-ben épp a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére megalakult a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság (2002 óta Nemzetközi Magyarisztan-tudományi Társaság), az első nemzetközi hungarológiai kongresszust az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya rendezte 1981-ben. 1988-ban létrejött a már említett Hungarológiai Tanács, majd 1989-ben a Nemzetközi Hungarológiai Központ mellett a Hungarológus Oktatók Nemzetközi Társasága. Negyedévenként megjelent a *Hungarológiai Hírlevél*, a Hungarológiai Tanács, a Nemzetközi Hungarológiai Központ és a Hungarológus Oktatók Nemzetközi Társaságának tájékoztatója. A *Hírlevél* 1990. évi 1–2. számában közölte Bakos Istvánnak (Művelődési Minisztérium) a szomszédos országokban élő magyarság újjáéledésének szervezett támogatására vonatkozó javaslatát. Már akkor megfogalmazódott az összehangolt nemzetpolitikai stratégia igénye.¹³

3.2. Határon túli főiskolák és egyetemek alapítását célzó kezdeményezések

Regionális átalakulás a felsőoktatásban című tanulmányában Kozma Tamás „történelmi pillanatnak” nevezte az 1990–94 közötti időszakot.¹⁴ „Mint minden történelmi pillanatban, itt is hatalmi vákuum alakult ki. Ebben a hatalmi vákuumban napvilágra törhettek azok a civil kezdeményezések, amelyeket a korábbi totális rendszerek [...] sikerrel elfojtottak.”¹⁵ Számos egyetemalapító kezdeménye-

¹¹ Az újvidéki intézetet 1976-ban egyesítették a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékkal, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete 1992-ig volt önálló, azóta a Bölcsészettudományi Karhoz tartozik. Az ungvári központ 2008 óta az Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Tannyelvű Humán- és Természettudományi Karának része.

¹² A mai Balassi Intézet egyik jogelődje, a feladat 1989-ig a Kulturális Kapcsolatok Intézetéhez tartozott.

¹³ Bakos István: Javaslat a szomszédos országokban élő magyarság újjáéledésének szervezett támogatására. *Hungarológiai Hírlevél*, 1990, 1–2. szám. 9–14.

¹⁴ Kozma Tamás: Regionális átalakulása a felsőoktatásban. In: Juhász Erika (szerk.): *Régió és oktatás*. Debrecen, 2006, 16.

¹⁵ Uo. 15–16.

zés született a magyarországi felsőoktatási intézmények, a határon túli magyar egyházak, az önkormányzatok és az alapítványok részéről. A szomszéd országok magyar hallgatóinak magyarországi ösztöndíjazásához hasonlóan, kezdetben az intézményalapítások támogatásának sem volt átgondolt stratégiája. A magyarországi tanító- és tanárképző főiskolák, agrártudományi egyetemek – nagy lelkesedéssel indítottak ún. határon túlra kihelyezett levelező tagozatos programokat. A programoknak mindig volt határon túli felelőse, és mindkét oldalon volt legalább egy elkötelezett ember, aki nélkül nem indulhattak volna el ezek a képzések, amelyek később segítettek megalapozni az önálló magyar felsőfokú intézményeket.

Az oktatási tárcának természetesen voltak kapcsolatai a szomszédos országok többségi nyelvű, de magyar nyelven is oktató állami felsőoktatási intézményeivel is. Hallgatólagosan elfogadott elv volt azonban, hogy állami intézmény közvetlenül nem kaphat támogatást a magyarországi költségvetésből. Jól működött a vendégtanár program, magyarországi oktatók szívesen tartottak előadást, vagy vettek részt valamilyen módon a határon túli egyetemek munkájában, költségeiket (általában csak útiköltségüket) megtérítette a minisztérium. Ugyanakkor támogatást kaphattak az egyetemek mellett működő civil szervezetek és az egyre aktívabb diákszervezetek is.

A kihelyezett tagozatok több csatornán keresztül jutottak forráshoz. A magyarországi intézmény határon túli képzése levelező tagozatos oktatásnak minősült, de a határon túli keretből is kapott támogatást.¹⁶ A határon túli partnert pedig – mások mellett (Illyés Közalapítvány, később az Apáczai Közalapítvány stb.) – a minisztérium határon túli feladatokat ellátó Főosztálya is támogatta.

Ebben a korszakban írtak alá több ekvivalencia egyezményt, így – legalábbis elvben – egyszerűbbé vált a magyarországi intézmények által kiadott diplomák honosítása. (Szlovákiával csak 2000-ben kerülhetett sor az aláírásra, Szerbia pedig még nem létezett.) Az egyezmények előkészítésében részt vettek a Főosztály munkatársai is, akik megpróbálták érvényt szerezni a határon túli magyar szempontoknak.

Bár nem tartozik közvetlenül a tudományhoz, meg kell említenünk a rendszerváltozást követően szinte azonnal megszerveződő határon túli magyar pedagógus szövetségeket. Ők voltak a Főosztály legelső partnerei, és szoros kapcsolatban álltak a határon túli felsőoktatásban oktatókkal és a kutatókkal is. Továbbképzéseiken, nyári akadémiáikon neves magyarországi és helyi szakemberek vettek részt. Az 1990-es években megtiszteltetés volt, ha valakit meghívtak a Bolyai Nyári Akadémiára, a Kárpát-medence legnagyobb magyar pedagógus-fórumára, amit 1993 óta évente szervez mind a mai napig a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége.

¹⁶ A Gábor Dénes Főiskolát a Főosztály nem támogatta.

3.2.1. Erdély (Románia)

Elsőként a Sulyok István Református Főiskola kezdte meg működését Nagyváradon 1990 októberében. Az intézményt a református egyház alapította, a magyar partner a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem volt. Az 1991/92-es tanévben már „világi” szakok is indulhattak. Az intézmény egyúttal a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Nagyváradon működő Református Teológiai Kara volt, később pedig beépült a Partiumi Keresztény Egyetembe, a 2008-ban véglegesen akkreditált első, államilag elismert önálló romániai magyar egyetembe.

Hasonlóan felemás intézmény a másik romániai magyar egyházi felsőoktatási intézmény, a marosvásárhelyi Református Kántor-Tanítóképző Főiskola, amelyet 1990-ben alapítottak a romániai magyar egyházak és az RMDSZ Maros megyei szervezete. A tanító szak ma is a Károli Gáspár Református Egyetem Nagykovácsi Tanítóképző Karának kihelyezett képzése.

E két önállóan tekinthető intézmény mellett több magyar intézmény indított kihelyezett képzést Erdélyben (Jászberényi Tanítóképző Főiskola – Csíkszereda, békéscsabai Körösi Csoma Sándor Főiskola – Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Szováta). A magyar nyelvű pedagógusképzésre nagy szükség volt, mivel jelentős volt a képesítés nélküli oktatók aránya.

Az agrárképzés szerkezete ennél bonyolultabb volt – a Gödöllői Agrártudományi Egyetem 1991-ben indított kihelyezett képzést Csíkszeredán, a képzést a Soros Alapítvány támogatta a Pro Agricultura Hargitae Alapítvány közvetítésével. (A képzést ma is folytatja a jogutód Szent István Egyetem.) Később bekapcsolódott a Soproni Egyetem is, Székelyudvarhelyen a Faipari Mérnöki Tagozat, Csíkszeredán az Erdőmérnöki Tagozat folytatott távoktatásos képzést. A Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Kertészeti Kara pedig Nyárádszeredán indított kihelyezett képzést 1993-ban. Magyarországi magánegyetemek (Gábor Dénes Főiskola, Modern Üzleti Tudományok Főiskolája) is nyitottak konzultációs központokat.

„Létezik az intézményeknek egy halmaza, amely azonban nem tekinthető egységes rendszernek, mert minden egyes intézmény a maga útját járja, minden egyes intézmény mögött más és más helyi vagy szakmai érdekcsoport áll. Holott a romániai magyarság létérdeke az, hogy végre kialakuljon a saját, önálló oktatási rendszere, amelynek igen fontos része a felsőoktatási intézmények hálózata”¹⁷ – értékelte a helyzetet Tonk Sándor, a 2001-ben indult Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem első rektora.

A Székelyföldön azonban korábban nem volt magyar nyelven oktató felsőoktatási intézmény, így – bármennyire vitatták sokan a kihelyezett képzések létjogosultságát – el kell ismernünk, hogy valamiképpen előkészítették az utat a később létrejövő – 2012 óta törvényben akkreditált – Sapientia EMTE számára.

¹⁷ Tonk Sándor: A magyar nyelvű felsőfokú oktatás Romániában. *Educatio*, 2000, 2. szám. 409.

3.2.2. Szlovákia

A Szlovák Nemzeti Tanács 1990. évi 369. sz. törvénye nyomán, amely az önkormányzatok kezébe adta a felsőfokú képzés szervezésének jogát, az 1990-es években egész Szlovákián, így a magyarok lakta Dél-Szlovákiában is egyetem-alapítási hullám söpört végig. Több próbálkozás – például Komáromban a Jókai Mór Egyetem – után csupán három intézmény tudott gyökeret eresztetni ebben a politikai starthelyzetben: a Komáromi Városi Egyetem (alapítva 1992. június 16-án, 1996-tól Schola Comaromiensis), a Királyhelmei Városi Egyetem (1998-tól Akadémia), valamint a komáromi Calvin János Teológiai Intézet (létrehozva 1991. szeptember 11-én).¹⁸ Ezzel egyidőben a szlovák kormányzat is létrehozta a Nyitrai Egyetem keretei között a magyarul is oktató Közép-Európai Tanulmányok Karát.

„A városi egyetem tulajdonképpen olyan intézmény, amely úgy biztosítja az oktatási feltételeket, hogy más felsőoktatási intézményekkel – egyetemekkel, főiskolákkal – közösen szervezi az oktatómunkát, ill. a városi egyetem szervezi, a többi egyetem, főiskola pedig felveszi a városi egyetemen jelentkező levelező hallgatókat, s ők biztosítják egyben a szakmai részt. A városi egyetemen folyik az előadás, az oklevelet, a diplomát azonban az illető egyetem, főiskola adja.”¹⁹ 1992 szeptemberében a Komáromi Városi Egyetem keretében három magyarországi intézmény kezdte meg működését Komáromban, azaz kihelyezett tagozatot létesített a Benedek Elek Pedagógiai Főiskola, az Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola és a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Kecskeméti Kertészeti Főiskolai Kara. Kassán a Comenius Tanítóképző Főiskola nyitott kihelyezett tagozatot 1992-ben, a képzés 10 éven át folytatódott. Később a Gábor Dénes Főiskola és a Modern Üzleti Tudományok Főiskolája is nyitott tagozatot Szlovákiában. A Királyhelmei Városi Egyetemen az 1993/94-es tanévben indult el a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem székhelyen kívüli képzése.

A szlovák állam nem viszonyult pozitívan a városi egyetemek működéséhez, a magyarországi főiskolai diploma nem jogosított fel a tanításra, mivel Szlovákiában egyetemi rangra emelték a tanítóképzést. A végzősöknek különbözeti vizsgákat kellett tenniük szlovák állami felsőoktatási intézményben, Nyitrán. A kihelyezett képzések körül egyébként is sok volt a vitás kérdés, de – csakúgy, mint Romániában – szerepük itt is fontos volt. Ezek a Selye János Egyetem 2004-es megalakulása után előbb-utóbb, és nem problémamentesen, de betagozódtak ebbe a Szlovák Nemzeti Tanácsban elfogadott 2003. évi 465. sz. törvény alapján létrehozott, önálló jogalanyisággal rendelkező, teljes egészében a szlovák állam által finanszírozott, de magyar nyelven oktató egyetembe.

¹⁸ Bacsikai Katinka: A királyhelmei „városi egyetem” esete. In: Kozma Tamás – Pataki Gyöngyvér (szerk.): *Kisebbségi felsőoktatás és a Bologna-folyamat*. Debrecen, 2011, 78.

¹⁹ A komáromi városi egyetem. Sidó Zoltánnak, a városi egyetem igazgatójának információit lejegyezte Imre Anna. *Educatio*, 1993, 2. szám. 300.

3.2.3. Kárpátalja (Ukrajna)

Kárpátalján 1993-ban kezdeményezték a magyar nyelven oktató felsőoktatási intézmény létrehozását. A főiskola a Nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola kihelyezett speciális tagozataként kezdte meg működését 1994-ben, 1996-ban lett önálló, ekkor kapta meg a működési engedélyét Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola néven. Alapítója a máig létező Kárpátaljai Magyar Főiskolaért Alapítvány. Az intézmény neve ma II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, bővített képzési palettával. 1999-ben a Szent István Egyetem Kertészeti és Élelmiszeripari Karának kihelyezett tagozatán is elkezdődött a képzés a KMTF bázisán, 2000-ben pedig a Nyíregyházi Főiskola Mezőgazdasági Karának kihelyezett tagozatán indult el az oktatás, gazdálkodási és közgazdász szakon.

Amint a beregszászi főiskola honlapján olvasható, olyan helyen teremtettek főiskolát, ahol ennek korábban nem voltak hagyományai. Az intézmény mára magyar szellemi, kulturális és tudományos központtá vált.

3.2.4. Vajdaság (Szerbia)

A délszláv háborúk miatt a Vajdaságban nem volt lehetőség a fentiekhez hasonló erőteljes egyetemalapítási kísérletre. A fiatalok – főleg a katonaköteles fiúk – magyarországi ösztöndíjazását sem kívánták olyan mértékben korlátozni, mint a többi régióban. A tárgyalt időszakban kihelyezett képzést is csak a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem indított Zentán, amely képzés azóta sem integrálódott, a mai napig a magyarországi felsőoktatási intézmény része. Ugyanilyen helyzetben van a Gábor Dénes Főiskola szabadkai képzése. Az önálló magyar felsőoktatási intézmény ma is csak álom.

3.3. Tehetség gondozás

3.3.1. Láthatatlan kollégiumok

A magyar láthatatlan kollégiumok mintájára szerveződő tehetség gondozó műhelyek többsége a tárgyalt időszakon túl kezdte meg valódi tevékenységét. Az első, a felvidéki Selye János Kollégium létrejöttének alapötlete azonban 1997 telén született, megalakulását másfél éves alapos előkészítő időszak előzte meg.²⁰ A Főosztály az első pillanattól támogatta az ötletet, az előkészítő munkát, majd a költségeket (kollégisták és tutorok ösztöndíja stb.). 1999-ben Kárpátalján, 2001-ben a Vajdaságban is megalakultak a kollégiumok, amelyek ma is működnek (Zrínyi Ilona Kárpátaljai Magyar Szakkollégium és Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium).²¹

²⁰ Szabó Zoltán: A Selye János (Láthatatlan) Kollégium. *Info-Társadalomtudomány*, 2000, 51. szám. 14.

²¹ A kolozsvári Collegium Transylvanicum korábban létrejött, nem képezte a hálózat részét.

3.3.2. *Domus Hungarica Scientiarum et Artium*

Az MTA és az MKM 1997-ben közösen indította el a külföldön élő, magukat magyarnak is valló, valamint a magyar témájú kutatásokkal foglalkozó kutatóknak szóló ösztöndíjprogramot. A tárca biztosította az ösztöndíjasok elhelyezését, az MTA pedig az ösztöndíjak fedezetét. A kuratóriumi tagok felét a tárca delegálta. 2012 óta az ösztöndíjprogramot az MTA önállóan működteti.

4. A kultúra támogatása

A kulturális intézmények sorában a fennmaradásukban közvetlenül veszélyeztetett határon túli magyar könyvkiadók és színházak keresték meg az elsők között a minisztériumot, az ő operatív támogatásukra alakultak meg az első tanácsadó testületek, kuratóriumok. A határon túli magyar könyvkiadás támogatási rendszerét az 1992-ben e célra megalakult könyvcuratórium dolgozta ki. Ugyanebben az évben alakult meg a Határon Túli Magyar Színházak Tanácsa és egy sajátos harmadik testület is, a Határon Túli Magyarok Közművelődési Tanácsa, amelyhez a kezdeti időszak anyagi, személyi, szervezeti és kapcsolattartási nehézségeinek szorításában minden más kulturálisnak mondott tevékenység tartozott.

A támogatói tevékenység mellett a minisztérium illetékes főosztálya részt vett a határon túli magyar kultúrát (is) érintő jogszabályok kidolgozásában. A határon túli magyar könyvtárügy volt az első, mely a hazai szakigazgatási törvénybe „alanyi jogon” – a Főosztály javaslatára és közreműködésével – belekerült.²²

A magyar kulturális kormányzat munkájába külső partnerként korán bekapcsolódott az állami költségvetésből gazdálkodó Illyés Gyula Közalapítvány a Határon Túli Magyarorsáért, később a Nemzeti Kulturális Alap, a tárca kulturális háttérintézményei (Magyar Művelődési Intézet, Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Néprajzi Múzeum stb.), alapítványok (pl. Magyar Kultúra Alapítvány, Pro Hungaris Alapítvány²³), szakmai érdekvédelmi szervezetek (pl. Színházi Tanács, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Magyar Könyvtárosok Egyesülete stb.), illetve a már korábban elköteleződött és a határon túli régiók közösségeivel hagyományosan kapcsolatban álló intézmények, szervezetek (pl. a pécsi művelődési központ, a békéscsabai, illetve a Zala megyei könyvtár).

A Főosztály hamar kapcsolatba került azokkal a regionális szervezetekkel, amelyek ernyőszervezetként és/vagy pártként, érdekvédelmi szervezetként határozták meg magukat, így az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesülettel (EMKE), a Csemadok Szlovákiai Magyar Társadalmi és Közművelődési Szövetséggel, a Vajdasági Magyar Művelődési Szövetséggel (VMMSZ) és a Jugoszláviai Magyar

²² 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700140.TV (2015-11-09)

²³ A Magyar Kultúra Alapítványt 2011-ben megszüntette a kormány, a Pro Hungaris Alapítvány korlátozott hatókörrel ma is működik.

Művelődési Társasággal (JMMT), a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetséggel (KMKSZ) és a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közösségével (MÉKK), a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közösségével (HMDK) és a Horvátországi Magyarok Szövetségével (HMSZ), az alsólendvai Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézettel (MNMI), valamint a Burgenlandi Magyarok Egyesületével (BME). Nagyon erős támaszt jelentettek ezek a szervezetek a szomszédos országokkal való kapcsolattartásban, a minisztériumi kompetenciába tartozó érdekvédelmi feladatok nagy része az ő információikon, a készséges együttműködésen alapult. Sok tekintetben afféle kis minisztériumokként szerepeltek a kapcsolattartásban, ami a közvetített ismeretek spektrumát illeti, de sokkal rugalmasabban, mintha valóban azok lettek volna.

Az egyes régiók kettős képviselete jól jelzi a korabeli viszonyokat: a belső regionális küzdelmet a helyi magyar közösség kizárólagos képviseletéért. A felsorolt szervezetek közül az EMKE és a Csemadok történelmi múlttal rendelkezett, mindkettő alkalmas volt arra, hogy területi és szakmai hálózata révén lefedje a képviselt közösségeket. A VMMSZ gyorsan felnőtt hozzájuk, szaporodó tagszervezetei révén a vajdasági magyar kultúra képviseletét sokáig eredményesen és teljes körűen ellátta. Kárpátalján és Horvátországban nem volt egyöntetű a kulturális képviselet. Szakmaisága magas színvonalával a kezdetektől kiemelkedett a biztos anyagi alapokon álló muravidéki intézmény.

Éppen a felsorolt szervezetek profilja, politikai indíttatása eredményezte azt, hogy a kezdetekkor a közösségi művelődés fogalmát nem lehetett a magyarországi szakterminológia szerint értelmezni és használni.

Az 1980-as évek vége óta zajló folyamatok 1998-ra értek be annyira, hogy minőségi fordulat következhetett be. A könyvkiadásban például okafogyottá vált a főlhalmozott kéziratok kiadása mint elsődleges cél, a könyvkiadási kuratórium immár a kurrens kínálatra és új kéziratok ösztönzésére, határon túli magyar művészeti, közéleti és tudományos folyóiratok megjelentetésének elősegítésére fordíthatta a figyelmét. A színházi támogatás mellett helyet kértek és kaptak a többi művészeti ág képviselőinek szempontjai is. A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumában fokozatosan önállósult az egyházak szórványgondozó, tudományos és hitéleti tevékenységének támogatása, a határon túli magyar közösségek számára flexibilis ismereteket nyújtó népfőiskolai képzés, a határon túli magyar közgyűjtemények – köztük a múzeumok, a levéltárak, hangsúlyosan a közkönyvtárak – célzott fejlesztése, integrálása, a műemlékvédelem koordinálása.

4.1. A határon túli magyar könyvkiadás

A könyvkiadás kuratóriumára az üzleti érdekek (amelyek között a magyarországi kiadói előnyök megtartása is szerepelt), a történelmi okokból eredeztethető morális igazságtétel kényszere és akarása, illetve a szakmai és a kisebbségpolitikai

szakértelem összehangolása várt. A támogatási rendszert az 1992-ben létrehozott kuratórium dolgozta ki, mely egy 7 fős ún. központi kuratóriumból és az egyes régiókban (a korabeli szervezeti és működési szabályzat sorrendjében: Szlovákia, Ukrajna, Románia, Jugoszlávia, Horvátország, Szlovénia, Ausztria) létrehozott alkuratóriumok egy-egy képviselőjéből állt. A központi kuratóriumban a Határon Túli Magyarok Hivatala, a Magyarok Világszövetsége, a Külügyminisztérium, egy független jogász, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium szakfőosztálya (könyv, irodalom), valamint kisebbségi főosztálya, illetve egy, a nyugati magyarságot képviselő független személy kapott helyet, az alkuratóriumokban pedig a legitim politikai szervezetek, a magyar nyelvű könyvkiadásban érdekelt intézmények és az egyházak köztiszteletben álló szakértői.²⁴

Az első hivatalos pályázatot még ugyanabban az évben meghirdették a határon kívül élő magyar szerzők anyanyelven írt műveinek megjelentetésére. A pályázók körében lehetett határon túli kiadó, egyházi szervezet, kulturális műhely, alapítvány vagy magánszemély. A kiírás szerint előnyben részesítették a nemzeti önismeretet szolgáló, a tudományos, az egyházi, a magyar klasszikus szépirodalmi, illetve más szempont szerint az eredeti kiadványokat. Az évente támogatott könyvcímek száma 100–200 között mozgott, e támogatásból még ebben az időszakban számos tudományos könyv látott napvilágot. 1996-tól kezdve magánszemélyek már nem pályázhattak.

A tárgyalt időszakban mintegy 1000 kötet jelent az MKM fejezeti kezelésű előirányzatából – a határon túl megjelent magyar nyelvű köteteknek közel fele.

4.2. Színháztámogatás

A határon túli magyar színházak helyzete hosszabb ideig megoldatlan maradt. Pedig a magyar nyelvű színjátszás iránti igény fokozottan jelentkezett a magyar kisebbség körében. A szűkös és esetlegesen megítélt támogatások lényeges változást nem idéztek elő. Azonban már az első években – az eseti támogatások idején – kialakult az a gyakorlat, hogy a rendelkezésre álló keretről a határon túli magyar színházigazgatók bevonásával történjen a javaslatétel.

A szomszédos országokban súlyos gondot okozott a képzett szakemberek (rendező, jelmez- és díszlettervező, színész) hiánya. A magyarországi szakemberek meghívása céljára biztosított pénzügyi keret nagy segítséget jelentett. 1997-ben pedig lehetőség nyílt több magyarországi vendéjáték és tanulmányút támogatására. Fontos lépés volt a színháztechnikai és szakmai pályázat meghirdetése.

Jóllehet az első időszaktól kezdve jutottak el szerény összegek a határon túli magyar színházakhoz, illetve társulatokhoz, szervezett és méltányolható összegű

²⁴ A határon túli magyarság anyanyelvű oktatásának és művelődésének támogatása 1990–1994. Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Etnikai és Nemzeti Kisebbségi Főosztály, 1994. március.

támogatásról csak 1997-től kezdve lehet beszélni. Ebben az évben a támogatás négyszeresére emelkedett, a magyar Művelődési és Közoktatási Minisztérium költségvetésében már nevesített tételként szerepelt. A támogatások nagyságrendje megközelítette egy magyarországi önkormányzati színházét.

A pályázat ezzel együtt nem tudta megcélozni teljes körű támogatási rendszer kialakítását, amelybe beletartozik a színészképzés, a színházi szakemberek és a színészek továbbképzése, a színházi szakanyagok, a technikai eszközök, berendezések beszerzése, a vendégrendezők küldése és fogadása, a vendégszereplések Magyarországon, illetve a magyarországi előadások vándoroltatása.

4.3. A közösségi művelődés támogatása

Csöppet sem összhangban a közművelődési szakma fogalomtárával, kezdetben minden, nem az oktatással, nem a színházakkal és nem a könyvkiadással kapcsolatos tevékenység közművelődésinek minősült. A magyarországi terminológiához illeszkedő közművelődési támogatási rendszerről 1996-tól beszélhetünk. Azt megelőzően eseti segítséget kaptak a minisztérium hatókörébe került magyarországi és határon túli szervezetek. A támogatotti kört túlnyomó részben civil szervezetek alkották, amelyeknek a profilja igen változatos volt. A korabeli politikai helyzet nem engedte meg, hogy a határon túli szakmai területekkel fölvetett kapcsolatok látható és vállalható partnerségben, vagy akár a támogató–támogatotti viszonyban legálisan működjenek. Ennek következtében az 1990 után gombamód szaporodó civil szervezetek közé egyre-másra beékelődtek olyan, valójában nem a közösségi művelődés különböző tevékenységeire szerveződött társaságok, egyesületek, „központok”, szövetségek, alapítványok stb. (jogi státusuk a helyi jogrendnek megfelelően más és más volt), melyek tudományos, politikai, képzési stb. feladatokat láttak el. Ugyancsak a politikai okok következtében a helyi szakintézményeket „kiváltó”, velük párhuzamosan tevékenykedő kvázi közművelődési szervezetek jöttek létre, melyek biztonsági okokból – például a magyar egyetemi tanszékek helyzetének bizonytalansága, a magyar tudományos műhelyek működésének rendezetlensége miatt – menekítették a tudást, a képzést ezekbe a szervezetekbe. Az a szféra tehát, amelyben az akkori küldetésnyilatkozat szerint „a határon túli magyar közösségek önszerveződést szolgáló művelődési tevékenységét” kívánta szolgálni a minisztérium, meglehetősen ismeretlen volt a helyi ernyőszervezetek számára is.

Jó döntésnek bizonyult tehát, hogy 1996-tól nyílt pályázati rendszert indítottunk el a Kárpát-medencében, vállalva annak adminisztratív terheit. A pályázati forrás minden olyan szervezet számára nyitva volt, amely a következő, igen tág tevékenységi rendszerben el tudta helyezni önmagát: hagyományörző rendezvények és képzések (népzene, néptánc), helytörténeti feltáró és megőrző tevékenység, amatőr művészeti rendezvények és képzések (színjátszás, kóruséneklés,

bábjátszás), magyar vonatkozású helytörténeti gyűjtemények védelme és gyarapítása, népfőiskolai képzés, tudománynépszerűsítő és tudományos rendezvények, a magyar humán kultúrával (történelem, irodalom) kapcsolatos versenyek, vetélkedők, a magyar kultúra jeles évfordulóinak megünneplését célzó rendezvények, ünnepek, emlékjellegvárások, a határon túli magyar egyházak közművelődési és gondozási tevékenysége, magyarországi nagy bemutatkozó fórumok, fesztiválok több régió számára. Pályázhattak a határon túli civil szervezetek, a történelmi egyházak s az a kevés számú intézmény, amely ebben az időszakban felvállalhatta a magyar művelődés ügyét.

A nagyobb régiókban alighanem nagy segítséget jelentett az ernyőszervezetek számára, hogy megismerhették a helyi szervezeti bázisukat. Az ernyőszervezetek gyűjtötték össze a pályázatokat és kész javaslatokkal – a régiójukra jutó, lélekszám arányában meghatározott összeggel kalkulálva – érkeztek a kuratóriumi ülésre. Az ő közösséggé formálásukban nagy szerepe volt annak, hogy az egyes régiók javaslatáról közösen döntöttek. A díjazott pályamunkák közé számos tudományos rendezvény és képzés is bekerült.

A Határon Túli Magyarok Közművelődési Tanácsának az ernyőszervezetek képviselőin kívül az erdélyi és a felvidéki egyházak delegáltjai is tagjai voltak. Évente sok száz, az ezret is meghaladó pályázat érkezett be, ebből 200–300 program kapott támogatást.

A közművelődési támogatások programja a politikai, a közigazgatási és a belső, művelődésszerkezeti változások miatt folyamatosan formálódott. A megpályázott tartalmakból világosan lehetett következtetni arra, hogy a múlt felé fordulást (emléktáblák, közösségi ünnepek megélése stb.) felváltják a korszerűbb tartalmak, a módszertani képzések, a hagyományos művészeti tevékenységek (néptánc, hímzés stb.) mellett feltűntek a modern műkedvelő tevékenységek. Egyre nagyobb lett az igény a művelődésszervezéssel foglalkozó önkéntes szervezetvezetők és munkatársak szakszerű képzésére. Megnőtt az igény az intézményesülésre. Szervezett, a magyar kulturális tárca által megvalósított támogatásuk – például az ernyőszervezeti, később a művelődési intézeti vezetők egységes posztgraduális egyetemi képzése az ELTE kulturális mediátor szakán 2006–2008 között – csak a következő évtizedben valósult meg, s ezzel párhuzamosan, ugyancsak a kultúráért felelős tárca pártfogásával, ekkor jött létre a magyar művelődési intézetek hálózata is. Ezek az intézmények – EMKE Művelődési Intézete, Kolozsvár; Szlovákiai Magyar Művelődési Intézet, Dunaszerdahely; Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta; Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet, Beregszász – az ernyőszervezetekből, azok bázisán jöttek létre. Modelljük az 1994-ben Alsólendván a muravidéki magyar közösség által létrehozott MNMI volt. Ezek az intézetek 2008-ban létrehozták az együttműködésüknek keretet nyújtó Kárpát-medencei Közművelődési Kerekasztalt.

4.4. Könyvtárfejlesztési program

1997-ig a határon túli magyar közművelődési könyvtárak ügye beleolvadt a közművelődési tevékenységek támogatási rendszerébe. Az 1995-ben Békéscsabán önszerveződéssel létrejött Kisebbségi Magyar Könyvtárosok Tanácsa 1996-ban befogadását kérte a Határon Túli Magyarok Főosztálya által működtetett tanácsok (kuratóriumok) rendszerébe. A szűkös források és a megoldandó feladatok nagysága miatt a határon túli magyar könyvtárügy és a magyarországi könyvtári szakmai szervezetek képviselőiből alakult előkészítő bizottság eleve kizárta azt a megoldást, hogy állománygyarapításra fordítsa a meglévő összeget, jóllehet a magyar dokumentumok hiánya a legégetőbb problémák egyike volt a határon túli magyar gyűjteményekben, ahogyan az iskolákban, a felsőoktatási intézményekben, a tudományos szervezeteknél is, noha sokat enyhített a kritikus helyzeten az Országos Széchényi Könyvtár nemzetközi csereszolgálata és a Pro Hungaris Kulturális Értékközvetítő Alapítvány. A főosztályi szűk forrás azonban ellehetetlenült volna, ha a több évtizedes dokumentumhiány felszámolására akár csak kísérletet tesz.

A Határon Túli Magyarok Főosztálya létrehozta a határon túli magyar könyvtárügy fejlesztését gondozó szakmai bizottságot, amelybe a nemzeti könyvtár, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtára, az MTA könyvtára, az Informatikai és Könyvtári Szövetség, a Magyar Könyvtárosok Egyesülete, a Békés és Zala megyei könyvtárak, a Pro Hungaris Alapítvány, illetve a tárca könyvtári és kisebbségi osztálya delegált egy-egy tagot. A bizottság a hagyományos, elosztáson alapuló támogatási eljárás helyébe könyvtárfejlesztési program elindításáról döntött. Ennek jegyében választottunk ki régióként egy vagy két – megfelelő adottságokkal rendelkező – könyvtárat, amelyeknek elindítottuk információs bázissá és hálózati csomóponttá alakítását, ők váltak a helyi képzések és az alapvető magyar nyelvű dokumentumállományok gazdáivá is (Erdélyben a sepsiszentgyörgyi Bod Péter Megyei Könyvtár, a kolozsvári Heltai Gáspár Könyvtári Alapítvány, a nagyváradi Bunyitay Vince Könyvtár, Felvidéken a somorjai Bibliotheca Hungarica, Vajdaságban a zentai Thurzó Lajos Közművelődési Központ Könyvtára, Kárpátalján az Ungváron székelő Megyei Területi és Tudományos Könyvtár, valamint a beregszászi Városi Könyvtár, Muravidéken az alsólendvai Városi Könyvtár és a muraszombati Területi Könyvtár). A program az ő meghívásukkal indult el 1997-ben.

A támogatás első éveiben technikailag mindenütt megvalósult az internetes szolgáltatás, elindult a regionális szakmai együttműködések kiépítése (megalakultak a regionális könyvtáros egyesületek), megvalósultak az első könyvtár-menedzselési és informatikai képzések, s megkezdődött a kézikönyvállományok alapszintű gyarapítása. E program igen eredményes volt, a támoga-

tott könyvtárak alkalmassá váltak a pályázatfigyelésre, honlap-működtetésre, bibliográfia-készítésre és a magyarországi adatbázisokhoz való hozzáférésre is.

1998-ban a kulturális céltámogatásokból a könyvtárfejlesztési program anyagi lehetőségei növekedtek. A fejlesztési program később részlegesen szervesült a magyarországi könyvtári rendszerbe – elsősorban a Könyvtári Intézet révén.

A programszerű működés mellett a tárca hozzájárult értékes hagyatékok megvásárlásához és elhelyezéséhez határon túli könyvtárakban, például a komáromi Református Teológiai Főiskola (mára a Selye János Egyetem egyik kara) évtizedeken keresztül rejtgetett muzeális gyűjteményének revitalizálásához, László Gyula régész hagyatékának eljuttatásához a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárába, a marosvásárhelyi Teleki Téka feladatainak megvalósulásához stb.

4.5. A határon túli magyar közösségek kultúrájának megjelenítése és az örökségvédelem

A tárca illetékes főosztályának fontos feladata volt, hogy a Magyarországon és a nemzetközi szinten még nem vagy nem jól látható Kárpát-medencei kulturális teljesítményeket felmutassa. Ennek jegyében támogatta például a Határon Túli Magyar Színházi Estek budapesti rendezvénysorozattal, a Határon Túli Magyar Színházak Kisvárdai Fesztiváljával a hivatásos színházakat, a zsámbéki amatőr színjátszó fesztivál és a budavári Régiók Találkozása támogatásával az amatőröket. Így kerültek bele lassanként a határon túl született könyvek a nemzetközi kiállítások magyar anyagába, a produkciók a külföldi magyar intézetek programjaiba. Támogatásban részesültek a regionális együttműködés fórumai, a határ menti rendezvények és programok.

A határon túli magyar kulturális értékek megőrzését, az ottani közgyűjtemények (múzeumok, tájházak, levéltárak) állományának védelmét és gyarapítását ebben az időszakban viszonylag csekély összegekkel, de próbálta segíteni a minisztérium, elsősorban a közművelődési keretből. 1998 után e területek a tárca múzeumi, levéltári osztályainak szakszerű pártfogásával erősödtek meg. Ugyanabban az évben vállaltuk fel a határon túli magyar műemlékek védelméről való együttgondolkodást egy, a potenciális támogatók és a határon túli szakemberek részvételével szervezett konferencián.

4.6. Kutatásfejlesztés

A Határon Túli Magyarok Főosztálya 1996-tól kutatásfejlesztési programja keretében támogatta az egyes régiókban működő kisebbségi magyar kutatóműhelyeket. Elsősorban az állami támogatásban nem részesülő szociológiai–antropológiai kutatócsoportokat Erdélyben és a Felvidéken. Magyarországon is gyorsan

kialakult a határon túli magyarsággal foglalkozó intézményrendszer: a Magyar-ságkutató Intézet, majd az azt felváltó Teleki László Intézet, a Balázs Ferenc Intézet, az 1998-ban létrehozott MTA Kisebbségkutató Műhely, amely 2001-től ön-álló akadémiai kutatóintézeti rangot kapott.

A más magyarországi támogatók közreműködését sem nélkülöző támogató tevékenység közvetlen, látható hasznosulása például a csíkszeredai KAM Antropológiai Kutatások Központjának megerősödése, hálózatprogramjuk terjedése, kutatási skálájuk bővülése, publikációik számának gyarapodása. A Főosztály közreműködésével jött létre Dunaszerdahelyen a Társadalomtudományi Intézet és indította el kutatásait. 1997-ben a kisebbségkutatással foglalkozó folyóiratok részbeni támogatása is e keretből valósult meg. 1998-tól meghívásos pályázati úton, az 1997-ben fölállt szakértői bizottság közreműködésével, a támogatási tevékenység súlypontja az erdélyi és felvidéki kutatómunka segítésére tevődött át.

Ahhoz, hogy a tudomány által módszeresen föl nem tárt kisebbségi közö- ségekről többet megtudjunk – részben a döntéshozók, a támogatáspolitikai, rész- ben a magyar tudományosság egésze számára –, 1996-tól a határon túli magyar nemzetrészek életének társadalomtörténeti, szociológiai, nyelvi feltérképezését megcélzó kutatásokat, összehasonlító vizsgálatokat, felméréseket támogatott a minisztérium.

1997-től lehetett érzékelni azt a tendenciát, hogy a tudománynpszerűsítő rendezvények helyett, illetve mellett megnőtt a kor színvonalán álló tudományos rendezvények száma.

* * *

A fentiek természetesen nem ölelik fel az oktatási tárca határon túli magya- rokkal kapcsolatos teljes tevékenységi körét. Célunk az volt, hogy bemutassuk és egyértelművé tegyük: közvetlenül a rendszerváltozás után megjelent az igény a kapcsolatépítésre, az önszerveződésre és az intézményalapításra a magyarorszá- gi és a határon túli intézményekben, civil szervezetekben. A tárca pedig lehetősé- geihez képest támogatott minden előremutató elképzelést, az adott közösség szá- mára hasznos tevékenységet.

A tárca mindenkor illetékes főosztálya egyszerre vállalt integrációs és közve- títő szerepet. Hosszú távú cél volt, hogy a határon túli magyar szakmai intézmé- nyek szervesüljenek a magyarországi rendszerekbe. A kuratóriumi rendszer a ha- táron túli szervezeteket és intézményeket megerősítette, hozzájárult ahhoz, hogy a Kárpát-medencei magyarságban gondolkodás fórumává is váljanak.

Elmondhatjuk, hogy az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bi- zottsága megalakulásakor támaszkodhatott a korábban kialakult kapcsolati há- lóra. A határon túli magyar oktatók, kutatók száma nem volt olyan magas, mint ma, emiatt a meghatározó szereplők közül mindenki szinte mindenhol jelen volt.

A tárca a továbbiakban is folytatta a fent leírt tevékenységeket, de a hangsúlyt az intézménytámogatásra helyezte. Az Akadémia támogatási rendszerében mindig nagyobb volt a szerepe a kutatás szabadságán alapuló egyéni kutatómunkának.

A külhoni magyar tudományosság
a Magyar Tudományos Akadémia
rendszerében

A kisebbségi magyar tudományosság az MTA tudománypolitikájában

*Tarnóczy Mariann**

1. A külhoni magyar tudományosság akadémiai intézményesülése

A magyarországi rendszerváltás nemcsak politikai-gazdasági-társadalmi átalakulásokhoz vezetett, hanem immár a nyilvánosságban megfogalmazódott az az alapvető gondolat is, hogy a magyar nemzet határai nem esnek egybe a magyar államhatárokkal, s a Magyarország határain kívüli élő magyarok is a magyar nemzet részei. Ebből a folyamatból kivette részét a Magyar Tudományos Akadémia is.

A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény a 2009. évi módosítások során a közfeladatok sorába emelte a határon túli magyar tudományosság ügyét a következő megfogalmazásban: az MTA „kapcsolatot tart a külföldön élő magyar nyelvű és tárgyú tudományos kutatások művelőivel, támogatja a határon túli magyar tudományosságot”.¹ Az MTA törvényben rögzített közfeladata tehát a kapcsolattartás a határon túli magyar tudományossággal és annak támogatása. A törvényben meghatározott eme kettős feladatrendszer végrehajtója, koncepcióalkotó testülete a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság (MTK EB), amelyet az Akadémia 1996-ban hozott létre, 1999-ben pedig hozzárendelte az adminisztratív háttérrel biztosító Határon Túli Magyarok Tudományos Titkárságát (HTMT).

Az MTK EB munkáját 2003 óta segíti egy, a Kárpát-medencén kívüli magyar tudósok, kutatók integrációjára fókuszáló testület – a Nyugati Magyar Tudományos Tanács (NYMTT), 2011 óta új néven: Magyar Tudományosság a Kárpát-medencén Kívül Albizottság (MTKK AB), a nyugati magyar tudományos civil intézmények képviselőit nagyobb hangsúlyt helyező összetételben.

Az 1994. évi akadémiai törvény hozta létre az Akadémia köztestületét. Az Akadémia köztestületét akadémikus,² valamint nem akadémikus köztestületi tagok³ alkotják. A külső és a tiszteleti tag kategóriák a külföldi tudósok beválasztására szolgálnak. A külső tag kategóriát az MTA 1990. évi közgyűlése helyezte

* MTA Határon Túli Magyarok Tudományos Titkársága (Budapest)

¹ A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény, a Magyar Tudományos Akadémia Alapszabálya és Ügyrendje egységes szerkezetben. [http://mta.hu/data/cikk/11/97/91/cikk_119791/ALAPSZABALY_EGYSEGES_2015.07.21_honlapra_\(2\).pdf](http://mta.hu/data/cikk/11/97/91/cikk_119791/ALAPSZABALY_EGYSEGES_2015.07.21_honlapra_(2).pdf) (2016-01-26)

² Az akadémikusok: az MTA rendes, levelező, külső és tiszteleti tagjai.

³ A nem akadémikus köztestületi tagok Magyarországon szerzett vagy honosított tudományos fokozattal rendelkező személyek, akik tudományosan tevékenységükkel a magyar tudomány feladatainak megoldásában részt vesznek, és saját kérésükre, az illetékes akadémiai tudományos osztály javaslata alapján felvételt nyernek a központi köztestületi nyilvántartásba.

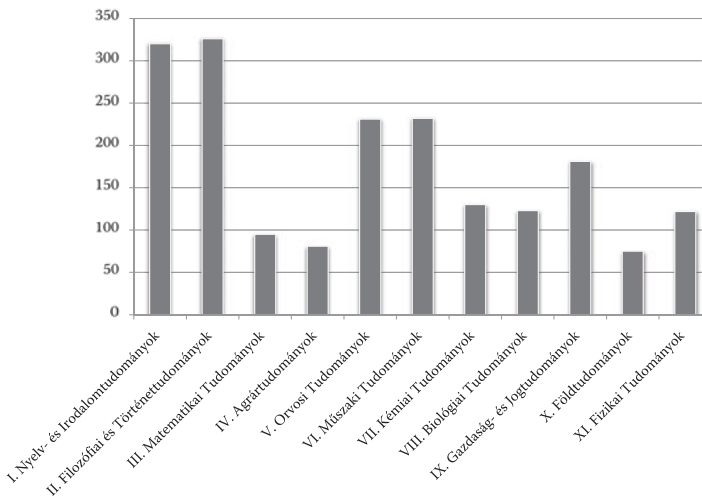
újra hatályba, több évtizedes szünet után, jelentősen megváltozott tartalommal a magukat magyarnak valló, külföldön élő tudósok számára. E kategória életbe léptetése merőben új helyzetet teremtett, lehetővé téve egy valóban integrált magyar tudományos világ életre hívását. Az MTA köztestülete 2000 óta egészül ki a köztestület külső tagságával. A magukat magyarnak (is) tartó, tudományos fozozattal rendelkező, a világ bármely pontján élő és dolgozó kutatók jelezhetik belépési szándékukat a HTMT felé, amit az MTK EB bírál el. Az MTA folyamatosan bővülő köztestületének 2016 elején 1916 külső tagja volt, ebből 196 fő a külföldi akadémikusok száma (179 külső tag és 17 tiszteleti tag).

1. ábra. Az MTA köztestületének határon túli tagjai (2016. január)

A külső köztestületi tagoknak az Akadémia 11 tudományos osztálya közötti megoszlása azt mutatja, hogy a nyelvhez erősebben kötődő diszciplínák képviselői csatlakoznak legnagyobb arányban: (I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya). Feltűnően alacsony viszont a X. (Földtudományok) és a IV. (Agrártudományok) Osztályba tartozók száma.

2. ábra. Az MTA külső köztestülete tudományos osztályok szerint (2016)

A határon túli magyar tudományossággal való kapcsolattartás egyik lényeges eleme a köztestület külső tagságának folyamatos bővítése, a hazai tudományos életbe történő mind teljesebb bevonása, valamint a külhoni, elsősorban Kárpát-medencei magyar tudományos szervezetek integrációja, az egymással és a hazai kutatóhálózattal közös projektek támogatása. A támogatás pályázati rendszerben valósul meg. 1997-ben indult – 2012-ig a mindenkori oktatási tárcával közösen működtetett – Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíjprogram, amely külhoni magyar kutatók magyarországi kutatómunkáját támogatja. 2001 óta az ún. státusz törvény⁴ hatálya alá eső országokban megvalósuló kutatómunkát a Szülőföld ösztöndíjprogram támogatja. 2005-ben állt fel a harmadik pillér, amely az intézményi, vagy műhelytámogatást teszi lehetővé a Kárpát-medencei magyar tudományos és felsőoktatási civil szervezetek számára. 2011 óta a jobb koordináció és átláthatóság, a források hatékonyabb felhasználása érdekében mindhárom támogatási formára vonatkozóan egységes a döntéshozatal: ez egyetlen integrált testület, a Domus Kuratórium feladata, az MTK EB elvi irányításával, a HTMT adminisztratív közreműködésével. A Domus Kuratórium a pályázatok elbírálására külső szakértőket is bevon. 2015 ősze óta az ún. határon túli akadémiai területi testületek, regionális bizottságok is segítik a kuratórium munkáját a pályázatok rangsorolásával, figyelembe véve a megpályázott kutatási témák helyi fontosságát.

1999 óta budapesti ösztöndíjasaink otthona, a határon túli magyar tudományosság akadémiai program bázisa a 2013-ban felújított Domus Székház, amely 2012-ig az oktatási tárca tulajdonában volt, azóta azonban kizárólagos akadémiai tulajdon. Könyvtárállománya folyamatosan bővül, részben ösztöndíjasaink munkái, részben egyéb adományok, valamint saját beszerzések által. A Domus Székház nagyszerű alkalmat biztosít a párbeszédre, a találkozásra a világ országaiból érkező, sokféle tudományterülettel elkötelezett, magyar nyelvű és/vagy tárgyú kutatásokat végző ösztöndíjasok számára. Az ő párbeszédüket, kapcsolatfelvételüket segítik a Székház rendezvényei, melyek közül kiemelkedik a hetente szervezett Domus Café.

Az MTA regionális tudományos céljait területi bizottságain keresztül valósítja meg. 2007 óta az öt magyarországi területi bizottság mellett⁵ a külső köztestületi tagok is megalakították regionális bizottságaikat: Kolozsvári Akadémiai (ma: Területi) Bizottság (KAB, 2007), Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács (VMAT, 2008), Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács (SZMAT, 2014), valamint Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács (KMAT, 2015).

A külhoni magyar tudósok, kutatók munkájának jutalmazására, elismerésére 2002 óta Arany János-díjat és 2004 óta Arany János-éremet ítél oda az MTK EB.

⁴ 2001. évi LXII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról.

⁵ Szeged (1961), Pécs (1969), Veszprém (1972), Debrecen (1976), Miskolc (1978).

Az elismeréseket évente egy alkalommal, az MTA májusi közgyűlése keretében adja át az Akadémia elnöke. Eddig közel száz jeles határon túli magyar tudós részesült Arany János elismerésben.⁶

2011 őszén indult útjára a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság *Hírlevele*, amely immár mintegy két és fél ezer kutatóhoz, illetve szervezethez juttatja el a rendszerezett híreket, információkat. 2012 júniusa óta kétnyelvű (angol–magyar) *Tudósportré* egészíti ki a hírlevelet, mely rovat keretében jeles magyar tudósokat mutatunk be.

2. A Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság létrehozása

Az MTA Kutatásszervezési Intézetében (KSZI) az 1980-as években kezdődött el az a munka, amely jó egy évtized múlva a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság megalakulásához, a határon túli magyar tudományos világnak az MTA szervezetébe és működésébe történő illesztéséhez, az e világgal való kapcsolatok kiépítéséhez és támogatásához, a magyar-magyar tudományos együttműködések kialakulásához, a magyar tudományosság fokozódó integrációjához vezetett. Mindehhez kitűnő alapot biztosított a korszak oldódó politikai hangulata, amely lehetővé tette a környező országok magyarságával, azon belül is a kutatás-oktatás ottani magyar szereplőivel való fokozatos kapcsolatfelvételt. A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége 1989. évi 6. sz. határozatával a Kutatásszervező Intézetet (KSZI) bízta meg a határainkon kívül élő magyar, vagy magyar származású tudósok tudományos életünkbe történő bekapcsolódását segítő nyilvántartási rendszer kialakításával. Ezt a munkát a KSZI az Országos Széchényi Könyvtár Hungarika Dokumentációs Osztályával együttműködve végezte.

Az MTA Elnöksége 1991. évi 33. számú határozatával létrejött a Határainkon Kívüli Magyar Tudományosságot Koordináló Albizottság, a Nemzetközi Kapcsolatok Bizottsága keretein belül. Az 1991. szeptember 18-i alakuló ülésen annak első elnökévé Juhász Gyulát választották meg, a testület titkárának pedig Tolnai Márton, a KSZI igazgatóját kérték fel. Az Albizottság konferenciákat, vitákat rendezett, elsősorban tennivalókat megfogalmazó, illetve fogalomtisztázó céllal: ki is tekinthető „magyar tudósnak”, van-e a tudománynak nemzeti funkciója, s az miben ragadható meg, melyek lehetnek a határokon túli tudományos társaságok és az egyéni kutatók támogatásának lehetséges formái stb. Az Albizottság működési területének elsősorban a határaink mellett tömbben élő magyarságot tekintette, de Szelényi Iván és Szalay A. Sándor tagok révén a tengerentúli, a szórvány magyar tudományos világra is kívánt koncentrálni. Szelényi Iván 1992 végén felvetette az Albizottságnak, hogy hozzák létre a Collegium Hungarorumot, mint

⁶ Arany János-díj a Tudományos Kutatásért. http://mta.hu/cikkek/arany_janos_dij_22501 (2016-01-26)

a nyugati diaszpórában élő magyar származású tudósok közös budapesti otthonát, fórumát. Az MTA 1993. évi közgyűlése támogatta a Külföldön Élő Magyar Kutatók Kutatási Központjáról, azaz a Collegium Hungarorum létrehozásáról szóló előterjesztést, azonban ezt követően konkrét lépések nem történtek. 1993 májusától az Albizottság elnöke Glatz Ferenc.

Az érintett körrel való kapcsolattartást az MTA külső tagjai révén is kezdte erősíteni. Az Akadémia 1990. februári rendkívüli közgyűlésén új Alapszabályt fogadott el, s ennek 16. §-ával újra létrehozta a „külső tag” kategóriát a külföldön élő, magukat magyarnak tartó tudósok számára. 1949 és 1964 között már volt „külső tag” kategória külföldiek számára, származástól függetlenül, s mindösszesen hat ide tartozó taggal. 1990-től a külső tagság tartalma megváltozott, a magukat magyarnak is valló, külhoni tudósokat foglalja magában. Az első évben 34 főt választottak meg, 2016 januárjában pedig 179 fő volt a létszámuk.

A tiszteleti tagok közt addig is voltak, s ma is vannak magyar származású tudósok. Megfigyelhető, hogy a külső tagok nagyobb része a nyugati, a Kárpát-medencén kívül élő, tengeren túli magyar tudósok közül került ki, s kerül ki ma is. A mai tudós karrierök rendkívül szerteágazóak, az életvitelszerű tartózkodás országa az idők során többször is változhat, az országhoz kötés jelentősége csökken, egyre inkább nyilvántartási kategóriává szelídül, ma már az állampolgárság is egyre kevésbé jelent támpontot.

1996-ban Glatz Ferenc korábbi oktatási miniszter lett a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, aki kiemelten kezelte a határainkon kívüli magyar tudományossággal kapcsolatos koncepció kialakítását, a rendszeres kapcsolatot biztosító szervezeti keretek és a működést biztosító akadémiai költségvetési források megteremtésének kérdéseit. Az Akadémia elnöke 1996 nyarán bejelentette az akadémiai kutatásszervezet „kultúrnemzeti alapokra” való helyezését. Ennek értelmében stratégiai célként jelölte meg a határon túl élő, magukat magyarnak is valló kutatók magyar tudományosságba való integrációját – beleértve azon külhoni kollégák tevékenységét is, akik nem tartoznak előbbieik közé, de a magyar gazdaságot, társadalmat, környezetet érintő témával foglalkoznak –, valamint a magyar államhatáron belül élő nemzeti kisebbségek tudományos törekvéseinek, szervezeteinek erősítését is. Az MTA Elnökségének 1996. június 28-i ülése állást foglalt a határon túli magyar tudományosság program elindításáról, továbbá döntött arról, hogy a külső tagoknak biztosítani kell az anyagi és szervezeti feltételeket rendszeres magyarországi tartózkodásukhoz, a hozzájutást a hazai akadémiai folyóiratokhoz. E feladat összefogására, a külhoni magyar tudományossággal kapcsolatos stratégia kidolgozására, a határon túli magyar tudományosság kérdésnek akadémiai képviselőre létrejött a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, amely 1996. szeptember 18-án tartotta alakuló ülését. Elnökéül Glatz Ferenc Berényi Dénest, az Akadémia korábbi alelnökét, a Debreceni Akadémiai Bizottság elnökét kérte fel, akit ebben a tisztségben Görömbei András akadémikus,

debreceni irodalomtörténész, majd Kocsis Károly akadémikus, geográfus követte. Az MTK EB tagjai sorában kezdettől fogva helyet kaptak a környező országok magyar kutatói, a hazai tudományos élet, valamint meghívottként a célok tekintetében érintett hazai szervezetek képviselői is.⁷ Az MTK EB immár 20 éve az Akadémia határon túli magyar tudományosság programjának stratégia-alkotó testülete, kapcsolattartó fóruma.

3. A Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság tevékenysége

3.1. Szervezeti és tartalmi keretek

Számos kérdést kellett tisztázni a program indításakor, mely töprengések természetesen nem előzmény nélküliek. A határon túli magyar világhoz való viszony, ennek elvi alapja, s mindebben az Akadémia szerepe voltak ezen eszmecserék fő kérdései. A Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságot létrehozó Glatz Ferenc, az MTA akkori elnöke számos egyeztetés, magyarországi és szomszédországi beszélgetés után így összegezte álláspontját: „Az Akadémia szerepe a fentebbi alapelvek szerint világos: tagjai közé fogadja, megkülönböztetett elbírálással, a határokon túli magyarokat. Mármost azokat, akik azoknak vallják magukat, s e kultúra gazdagítói. (Vagyis a kritérium itt is nem a származás, de a megvallás.) Az első és döntő lépést e téren még a régi akadémiai vezetés 1989 márciusában meglépte. Biztosítsuk számukra a költségeink terhére a hazai akadémiai és tudományos életben való részvételt. Az is egyértelmű: az Akadémia intézményei adjanak kutatói ösztöndíjakat a határainkon túl élő magyarok számára, akik intézményi profiljukhoz illeszkedő témákban kutatnak. (És tegyük hozzá: azok számára is, kik nem magyar származásúak, de a magyar történelemmel, kultúrával vagy

⁷ Az MTK EB elnökei: Berényi Dénes, az MTA rendes tagja (1996–2006), Görömbei András, az MTA rendes tagja (2006–2011), Kocsis Károly, az MTA levelező tagja (2011 óta). Tiszteletbeli elnök: Glatz Ferenc, az MTA rendes tagja. Tagok (kurzívval jelölve az aktív tagok): Romániából *Benedek József*, az MTA külső tagja; Benkő Samu, az MTA külső tagja; *Biró A. Zoltán*; Brassai Zoltán, az MTA külső tagja; Egyed Ákos, az MTA külső tagja; *Dávid László*; †Faragó József, az MTA tiszteleti tagja; *Péntek János*, az MTA külső tagja; *Salat Levente*, az MTA külső tagja; *Sipos Gábor*; *Soós Anna*; *Szabó A. Töhötöm*; Szilágyi Pál; † Tonk Sándor; Veres Valér; Szlovákiából Bauer Győző, az MTA külső tagja; *Dusza János*, az MTA külső tagja; Hulkó Gábor, az MTA külső tagja; *Kovács László*; *Liszka József*; Mészáros András; *Vančóné Kremmer Ildikó*; Szerbiából Bányai János; †Berényi János; †Bori Imre, az MTA külső tagja; *Gábrity Molnár Irén*; Györe Zoltán; *Péics Hajnalka*; †Ribár Béla, az MTA külső tagja; Ukrajnából *Cserniczkó István*; Orosz Ildikó; †Soós Kálmán; Spenik Ottó, az MTA külső tagja; *Spenik Sándor*; Horvátországból Bognár András, az MTA külső tagja; Horváth László; Lábadai Zsombor; *Medve Zoltán*; *Petrik József*; Székely Károly; Szlovéniából *Bence Lajos*; Göncz László; *Kolláth Anna*; Ausztriából Cserján Károly; *Deák Ernő*; Kelemen László; *Szoták Szilvia*.

a magyar nyelvvel foglalkoznak.) Dolgozhatnak azok a hazai kutatókkal azonos feltételek között, azonos íróasztaloknál és könyvtárakban.”⁸

„Ha Magyarország valóban effektív kapcsolatot akar kiépíteni kisebbségeivel, akkor először is tudnia kell, hogy kik azok a csoportok, akiket eddig egységesen, homogenizáló látásmóddal kisebbségeinek nevezett”⁹ – fogalmazott Hunčík Péter 2003-ban, ami jól alkalmazható az akadémiai program elindításával és működtetésével kapcsolatos alapvető kontextusra, dilemmákra is. Ahogy erre már korábban is utaltunk, a program kialakításakor, működése során a kezdetektől fogva számos vita folyt. Természetesen először főként arról, hogyan értelmezzük a magyar tudományosságot, mi tartozhat bele, s mi nem. A tudomány nemzetközi – azonban vannak nemzeti funkciói is. Ezek tisztázása alapvető volt a külföldi tudományosság integrálásához, a magyar-magyar kutatások eredményes támogatásához. Az erről való gondolkodás, a magyar nyelvű és tárgyú kutatások értelmezése szinte ma is tart, a definíciós viták nem zárultak le, hiszen újabb s újabb kérdésekkel szembesülünk, az állandóan változó külső és belső valóságok, megfogalmazódó feltételek újabb és újabb válaszokat kívánnak.

Épp ez a folyamatos építkezés, a jelentkező igényekre való meglehetősen rugalmas reagálás tekinthető a program legfőbb erényének. Az évek során folyamatosan szembesültünk a bővülő igényekkel, viták folytak a program által alkalmazott aktuális megoldások, válaszok megfelelő, avagy kevésbé megfelelő voltáról. A határon túli magyar tudományosságot segítő akadémiai program fejlődése, a valóban komoly eredményként értelmezhető változásai ellenére, vagy tán épp azok következtében, az évek során számos elemzés, gyakorta elégedetlenséget is megfogalmazó értékelés, s a továbblépést segíteni szándékozó szemléleti változást és forrásbeli bővülést is igénylő javaslat született. Az akadémiai program e viták nyomán változott, fejlődött, megpróbált felzárkózni az aktualitásokhoz: a bővülő köztestülethez, a szélesedő intézményhálózathoz, az új körülményekhez. Igen hamar kiderült, hogy az egyetlen adekvát közelítés a paternalista anyaország-kisebbségek relációt meghaladó, valódi és egyenrangú partneri viszony. Az ún. „támogatáspolitikára” helyett kutatáspolitikára és együttműködésre van szükség, Kárpát-medencei oktatás- és tudománypolitikára, stabil feltételekre, hiszen ez „az értelmiségi exodus megakadályozásának egyetlen módja”.¹⁰ Az akadémiai határon túli támogatáspolitikai törekvések kizárólagos szempontja és kritériuma mindenkor a szakmaiság volt, kiegészülve a tudományos eredmények hasznosításának kívánalmával és szándékával.

A párbeszéd első fontos fórumai az ún. műhelytalálkozók voltak, melyeket 1993–2003 között két évente rendeztünk meg, első alkalommal Budapesten, utána

⁸ Glatz Ferenc: Nemzeti kisebbség, tudomány, tudománypolitika. *História*, 1995, 3. sz.

⁹ Hunčík Péter: Etnikai immundeficit szindróma. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2003, 1. sz., 159–170.

¹⁰ MTK EB 2003. január 27-i ülése, Tonk Sándor hozzászólása.

pedig Debrecenben. Az 1993-as műhelytalálkozó kiadványának¹¹ bevezetőjében Juhász Gyula akadémikus, a Határainkon Kívüli Magyar Tudományosságot Koordináló Albizottság elnöke lefektette a határon túli magyar tudományossággal kapcsolatos program mára is érvényes alapelveit és feladatait: „[...] különbséget kell tenni a környező országokban élő, valamint a diaszpóráként emlegetett magyar értelmiség között [...] Míg utóbbiaktól mi várjuk a támogatást, előbbieknél ugyanezt nekünk kell nyújtani. A mai magyarországi támogatások e téren kuszák, összehangolatlanok [...] a környező országok esetében az igen kívánatos magyar-magyar kutatásokon túl nagyon fontos a fokozottabb együttműködés, a párbeszéd kialakítása a szomszédos országok többségi tudományosságának képviselőivel, szervezeteivel [...] csak így együttesen oldhatók meg közép-kelet-európai régióink vitás kérdései, s biztosítható előrelépésünk.” Juhász Gyula az elsődleges feladatok között négy területet említ: kapcsolattartás, informálódás; a magyar tudományos utánpótlás támogatása, összehangolt magyar ösztöndíj-politika; a határon túli magyar tudományos műhelyek könyv- és folyóirat kiadásának támogatása rendszeres hazai keret biztosításával; kutatási együttműködések, közös pályázatok kiírása. Ez a felsorolás ma sem vesztett aktualitásából.

A Kárpát-medencei magyar tudományos műhelyek koordinált együttműködése első ízben egy a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programhoz benyújtott, sikeres pályázat keretében valósult meg az MTK EB akkori elnöke, Berényi Dénes projektvezetése mellett. Magyarország és négy környező ország (Románia, Szerbia-Montenegro, Szlovákia, Ukrajna) civil szervezetei közösen vizsgálták az 1990–2000 között határon túlra irányuló anyaországi felsőoktatási és K+F támogatások hasznosulását.¹² Az egyik legfontosabb következtetés volt, hogy a támogatások meglehetősen koordinálatlanok voltak, viszont a Domus ösztöndíjprogrammal kapcsolatban számos pozitív visszajelzés érkezett. A környező országok tudományos fokozatot szerző fiataljai nagyon sokat köszönhettek ennek a lehetőségnek, amely a magyarországi profilintézményekhez is közelebb vitte őket.

2001 és 2008 között az MTK EB kihelyezett üléseket is szervezett az MTA és a határon túli régiók egymásról való tudásának bővítése, az integráció elősegítése érdekében. Minden kihelyezett ülésnek kettős célja volt: bemutatni az Akadémia határon túli magyar tudományosság programjának aktualitásait, és megismerni a régió helyzetével. E találkozók jelentős mértékben segítették az MTK EB munkáját. Például a 2006-os alsólendvai találkozón vetődött fel, hogy az egyes régiókban működő intézmények nem állnak rendszeres kapcsolatban egymással, az együttműködés köztük csak kivételes, ehelyett gyakran inkább versengés tapasztalható közöttük. Többször felmerült, hogy a helyzet jobbítását szolgálná

¹¹ *Magyar tudományosság a környező országokban*. Budapest, 1993.

¹² A határon túli magyar felsőoktatási és kutatásfejlesztési tevékenység támogatásának vizsgálata, elsősorban hazai és külföldi humán erőforrások bevonásával, NKFP 5/150/2001. A kutatási eredmények bemutatását lás a *Társadalomkutatás* 2004. évi 22. számában.

a koordinációt segítő regionális tudományos tanácsok létrehozása a határon túli régiókban. Ezenkívül számos egyéb fontos kérdés is felvetődött: a határon túli műhelyek „két lábon állása”, azaz magyarországi mellett többségi finanszírozása, e műhelyek társadalmi szerepvállalása, ennek fontosság illetve hiánya, az „önlegitimáló tevékenységek” sajnálatosan magas aránya, a panasz-diskurzusból való mielőbbi kilépés szükségessége, a professzionalizálódás hiányzó feltételei stb.

2006-ban a Szülőföld Alap által támogatott kutatást végeztünk,¹³ melynek keretében egy korszerű Kárpát-medencei felsőoktatási és kutatási stratégia kialakításának irányába tettük meg az első lépéseket. A korábban említett NKFP pályázat óta jelentős változások történtek mind a magyar támogatáspolitikában, mind Európában. Magyarország, Szlovákia és Szlovénia 2004-ben felvételt nyert az Európai Unióba, és a küszöbön állt Románia csatlakozása. A Bolognai Folyamat és az EU-tagság minőségileg más távlatokat nyitott meg, melyek jelentősen befolyásolhatják a határon túli magyar felsőoktatás és kutatás helyzetét. A hallgatók-oktatók-kutatók mobilitásának a jövőben adminisztratív gátja nem lesz, a lehetőségekkel mindenki élhet, aki az anyagi feltételeket biztosítani tudja. Érthető, hogy a piaci viszonyoknak egyre nagyobb szerepük lesz mind a felsőoktatás, mind a kutatás terén, versenyhelyzet alakul ki, csak azok az intézmények boldogulhatnak, akik korszerű vagy más szempontok miatt keresett ismereteket, tudományos eredményeket tudnak nyújtani. 2007-ben új hétéves fejlesztési időszak kezdődött az Európai Unióban, a strukturális alapok jelentős többletforrásokat tettek elérhetővé a felsőoktatás és a K+F számára. A határon átnyúló együttműködések keretében a nem EU-tag tagországok is részesülhetnek e forrásokban. Erre az időszakra szerettünk volna érdemben felkészülni, megvizsgálni, mire van szükség, s mennyire adottak az új lehetőségekkel való élés feltételei. Célunk az volt, hogy egy, a demográfiai helyzetet figyelembe vevő és a munkaerőpiac jelen adottságain alapuló, az egyes régiók jövőjét felvázoló területfejlesztési elképzeléseknek megfelelő, elsősorban a rendelkezésre álló intézményrendszert hatékonyabban foglalkoztató olyan javaslatot állítsunk össze, amely a specializáció és kooperáció jegyében képes felmérni az egyes régiók szükségleteit és erősségeit, s így tesz kísérletet egy Kárpát-medencei felsőoktatási és kutatási hálózat kialakítására.

A pályázat keretében regionális SWOT elemzéseket végeztünk négy országban. Az egyik legfontosabb megállapítás volt, hogy jobbára Budapest-centrikusak az együttműködések, ritka a határon átvívelő magyar-magyar együttműködés, még ritkább a kisebbségi magyar-többségi (román, szlovák stb.) együttműködés; a horizontális kapcsolatrendszeren rendszerint kívül maradnak a többségi partnerek. Lokális belterjesség kontra nemzetközi szakmai kitekintés a jellemző. Az előrelépés lehetősége pedig egyértelműen és elsősorban a hálózatépítés.

¹³ Kárpát-medencei felsőoktatási és kutatási térség. Szülőföld Alap Oktatási, Kulturális, Szociális, Egyházügyi és Média Kollégiuma, 2006. évi pályázati kiírás, HU000490-001 nyilvántartási számú támogatási szerződés.

A rendszeres műhelytalálkozók, kihelyezett ülések mellett fontos a külső tagokat megmozgató, a Kárpát-medencei magyar tudományosság és a távolabbi régiók, a diaszpóra magyar tudósai közötti kapcsolatok létrejöttét segítő forma, a Külső Tagok Fóruma (KTF). Az 1996. évi decemberi közgyűlésre az MTA akkori elnöke, Glatz Ferenc meghívta a külső tagokat is, sőt: vacsorára invitálta őket, mondván, fehér asztal mellett beszéljük meg közös dolgainkat. Ezt az alkalmat tekintjük a Külső Tagok Fóruma megalakulásának, melyre ettől kezdve immár szervezett keretekben került sor, eleinte a Magyar Tudomány Ünnepehez¹⁴ kapcsolódóan, 2002-től pedig az MTA rendes évi közgyűléseinek¹⁵ kísérő rendezvényeként. 2004-től a KTF keretében adja át az MTA elnöke az Arany János-díjakat és érmeket is. A KTF lehetőséget biztosít a szakmák egymás közötti párbeszédére, a tudományos kérdéseken túlmutató nemzetpolitikai, tudományszervezési kérdések megvitatására.

3.2. Magyar tudósok a diaszpórában

Noha természetes az, hogy az MTK EB hangsúlyos működési terepe a Kárpát-medence, kezdettől fogva cél volt a távolabbi világokkal való kapcsolattartás is. Az 1994-es akadémiai törvénnyel létrehozott köztestületet az Akadémia 2000-ben kiterjesztette a határokon túlra, a Kárpát-medencére, majd 2003-tól a teljes világra.¹⁶ Az MTK EB megbízásából 2002-ben kérdőíves felmérés készült az USA-beli köztestületi tagok körében az akadémiai programról.¹⁷ A felmérés egyértelműen jelezte az igényt a hazai, illetve a Kárpát-medencei tudományosságban való intenzívebb részvételre. Ezt követően, 2003-ban hozta létre az MTA akkori elnöke, Vizi E. Szilveszter a Nyugati Magyar Tudományos Tanácsot (NyMTT), segítő az MTK EB munkáját, amely addig elsősorban a környező országokra koncentrált. A tanács megalakulását követően három fő területet jelölt meg prioritásként: a Kárpát-medencei magyar nyelven is oktató felsőfokú oktatási intézmények anyagi és szakmai támogatása, a nyugati, elsősorban az amerikai magyarság demográfiai vizsgálata, valamint a nyugati magyar tudósok további feltérképezése. A NyMTT rangos külhoni magyar tudósokat nyert meg tagjaiul,¹⁸ ám saját források hiányában tevékenysége jobbára a közgyűlési találkozások megszervezésére

¹⁴ A Magyar Tudósok Világtalálkozásán 1996-ban döntés született arról, hogy 1825. november 3-ika, az Akadémia alapításának a napja lesz minden évben a magyar tudomány napja, amelyet először 1997-ben ünnepeltek meg. 2003-ban pedig a magyar országgyűlés hivatalosan is a magyar tudomány ünnepévé emelte november 3-ikát. L. a 2003. évi XCIII. törvény a Magyar Tudomány Ünnepeéről.

¹⁵ Minden évben május első hete, az „akadémiai nagyhét”.

¹⁶ Az MTK EB 2003. január 27-i ülésének határozata alapján.

¹⁷ Tóth Pál Péter – Tarnóczy Mariann: *A Magyar Tudományos Akadémia köztestületének tagjai* (Amerikai Egyesült Államok). Kézirat. Budapest, 2004.

¹⁸ Tiszteletbeli elnöke mindmáig Oláh György, Nobel-díjas kémikus, az MTA külső tagja.

korlátozódott. A NyMTT által is felvetett amerikai demográfiai felmérés iránti igénynek tett eleget egy magyar állami finanszírozású társadalomtudományi kutatás, amelynek eredményei 2008-ban kötetben jelentek meg.¹⁹

A NyMTT utódszervezete 2011-től a Magyar Tudományosság a Kárpát-medencén Kívül Albizottság, amely a Kárpát-medencén túli magyar tudományos szervezetek képviselőit igyekszik összefogni, információcserét és koordinációt biztosítani számukra, ily módon integrálva a diaszpóra magyar kutatóközösségét. Az Albizottság elsősorban a köztestület Kárpát-medencén kívüli tagságának bővítésében jeleskedik, koncentrálva a fiatal és a középnemzedékre, valamint a nyelvhez akár már nem is kötődő harmadgenerációs magyarokra.

2010-ben a Balassi Intézet koordinálásával, több hazai szervezet, köztük az MTA közreműködésével elkészült egy kérdőíves felmérés, mely feltérképezte a nyugati diaszpórában élő magyarok hagyatékait, számba vette az örökségmentő feladatokat (Rodostó Program). A gyorsan fogyatkozó tudósok leszármazottai gyakorta nem beszélnek a magyar nyelvet és igen értékes hagyatékok mehetnek veszendőbe. Eddig két fontos hagyaték került haza Magyarországra: a Dohnányi-hagyaték és az ún. Soproni Divízió, Roller Kálmán anyagai Kanadából. Azóta a hagyatékmentés Mikes Kelemen Program néven (2013) kormányzati programmá alakult.²⁰

3.3. Az MTA külső tagjai

A külső tagok jogairól és kötelezettségeiről az MTK EB megalakulása óta folyik a vita. Az 1994. évi XL. törvény alapján a külső tagok megválasztásának feltételei azonosak voltak a mai szabályozással, tanácskozási joggal részt vehettek az osztályüléseken, valamint a közgyűléseken, azonban nem rendelkeztek javaslattevési joggal az akadémiai tagajánlásoknál, és a külső tagokra vonatkozó ajánlásoknál sem. Számukra a székfoglaló előadás megtartása is csupán lehetőségként, nem kötelezettségként jelent, s jelenik meg. Vita folyt a hazai tudományos életben való részvételük feltételeiről is, melyek biztosítása ma is részleges, nem törvényi szinten szabályozott. A legfontosabb változás e téren 2006-ban következett be, amikor is a külső tagok megkapták a tagajánlási jogot a külső tagok vonatkozásában, mely jogukat két hazai akadémikussal közösen gyakorolhatják.

Hogy mára sem elégedett ez a sokaság az akadémiai életben való részvételük lehetőségeivel, azt jelzi, hogy 2015 nyarán számos USA-beli külső tag levéllel fordult az Akadémia elnökéhez érdemibb közreműködésük feltételeinek biztosítása érdekében. Az egyeztetés folyamatban van, az Akadémia nyitott az egyre mobilabb világunkhoz való alkalmazkodásra, a külhoni magyar tudósok minél

¹⁹ Papp Z. Attila (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról*. Budapest, 2008.

²⁰ <https://www.nemzetiregiszter.hu/mikes-kelemen-program> (2016-02-01)

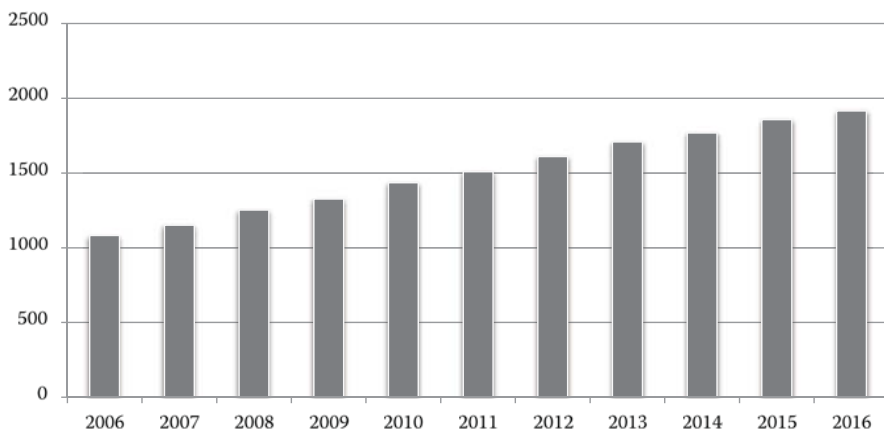
eredményesebb integrálása érdekében. Annál is inkább fontos e kérdés megfelelő, az együttműködést segítő szabályozása, mivel egyre több kutató dolgozik külföldi kutatóhelyeken, életvitelszerűen, huzamosan tartózkodik külföldön, gyakorta változó helyszíneken, más és más országban. A szakmai kapcsolatok fenntartásának technikai lehetőségei mára egyszerűsödtek, így a fizikai hollét jelentősége csökkent, s az állampolgárság sem megosztó kritérium már. Egyre gyakoribb, hogy szinte lehetetlen a nemzetközi életbe beágyazott tudóst egyetlen országhoz kötni, hiszen egy kutató pl. születhet Szilágysomlyón, szerezhethet első diplomát Magyarországon, doktorálhat Hollandiában, lehet egyetemi állása Kaliforniában és Hamburgban párhuzamosan, s mindemellett lehet az OTKA Kollégiumának tagja, az ELTE vendégtanára. Legyen ez az üdvözlendő sokszínűség az adattárak, adatbázisok munkatársainak problémája, kiknek komoly fejtörést okozhat a tudósok országokhoz kötése, hiszen ehhez ma már az állampolgárság sem nyújt fogódzót. E mobil, sokszínű világ rugalmas struktúrákat és szabályozást igényel, a rend legyen segítség, ne pedig akadály. Ezért van napirenden épp most az Akadémián is a köztestületre, annak külső tagságára, a külső tagokra vonatkozó rendelkezések felülvizsgálata, aktualizálása. Ugyanakkor e felülvizsgálat, a kategóriák átjárhatóságának, egységesítésének végiggondolása, változtatása során ügyelni kell arra, hogy az egységesítés, az átjárhatóságra való jogos törekvés ne veszélyeztesse a határainkon túli tudósokat többé-kevésbé integráló akadémiai rendszer eddigi eredményeit.

3.4. Az MTA külső köztestületi tagjai

Mire lehet jó az MTA köztestületének külső tagsága? Az MTA köztestületének külső tagjai elnyerik a „magyar tudományos állampolgárságot”, havonta tájékoztatást kapnak a Magyarországon kívüli magyar tudományos életről a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság elektronikus formában megjelenő hírlevelén keresztül, hozzáférhetnek az Akadémiai Adattárhoz, amelyben lekérdezhető az MTA valamennyi rendes, levelező, külső, tiszteleti tagjainak, illetve magyarországi és külső köztestületi tagjának adatai, részt vehetnek az MTA tudományos osztályainak munkájában, pályázhatnak a magyarországi és szülőföldi kutatómunkát támogató Domus ösztöndíjra. 2016 elején a köztestület külső tagsága 1720 főt, a külső és magyar származású tiszteleti tagokkal együtt pedig 1916 főt számlált. Évente mintegy 70–80 fővel gyarapszik e sokaság, a belépés lehetősége folyamatos, a jelentkezéseket az MTK EB bírálja el. A jelentkezés feltételei közt jelenleg szerepel a külhoni vagy a magyarpárú kettős állampolgárság, de a szabályozás megváltoztatása, az erről való gondolkodás folyamatban van (3. ábra).

A külső köztestületi tagok korcsoportos megoszlása országonként különböző. Románia esetében meglepően örömteli, hogy a fiatal PhD-sek egyre nagyobb

3. ábra. Az MTA külső köztestülete létszámának változása (2006–2016)

számban lépnek be a köztestületbe, így a 45 év alattiak aránya a 2006. évi 26%-ról 2013-ra 37%-ra emelkedett, jelenleg, 2016 januárjában a 40 év alattiak aránya 22%. Ma a legnagyobb határon túli magyar közösségek közül a szlovákiaiak és szerbiaiak korcsoportos adatai a legrosszabbak: itt mindössze 9%, illetve 11% a 40 év alattiak aránya. Ennek sokrétű okai lehetnek, Szerbiában részben a háborúk, a gazdasági nehézségek miatti elvándorlás, részben a közeli, világhírű Szegedi Egyetem rendkívüli szívóhatása, ezzel összefüggésben az önálló magyar/regionális egyetem hiánya is. Szlovákiában a külső köztestület kedvezőtlen korösszetétele alapvetően a fiatalok körében – a határozott, feltartóztathatatlan szlovák nemzetépítéssel összefüggő – felgyorsult asszimilációnak, a magyar–szlovák viszonylatban hasonló gazdasági fejlettséggel, továbbá politikai óvatossággal is összefüggő, a magyarországi kapcsolatokkal szemben megnyilvánuló csekély motiváltságnak is köszönhető.

Ha az adott országokban élő, magát magyarnak valló népesség arányához viszonyítjuk a köztestületi tagok létszámát, Szlovákia alul-, Ukrajna pedig viszonylagos felülreprezentáltságával tűnik ki. Ami a diaszpóra magyarságát illeti, sokkal nagyobb arányú a külső tagok jelenléte, riasztóan rossz életkori megoszlásban. A köztestületi tagság aránya a diaszpórában kisebb, míg az akadémikusok nagyobb arányban vannak jelen. A Kárpát-medencén belül a 40 év alattiak aránya 18%, ugyanez az adat a Kárpát-medencén kívül mindössze 3%, míg a 80 év feletiek aránya 8%, illetve 36%.

Az MTA külső köztestülete korcsoportok szerinti megoszlása (2016)

Ország	40 év alatt	40-59 év	60-79 év	80 év felett
Horvátország	8%	18%	61%	13%
Románia	22%	43%	27%	8%
Szerbia	11%	31%	52%	6%
Szlovákia	9%	38%	40%	13%
Szlovénia	6%	50%	38%	6%
Ukrajna	18%	45%	28%	9%
Kárpát-medencén belül	18%	40%	34%	8%
Kárpát-medencén kívül	3%	27%	34%	36%

A jelenlegi akadémiai szabályozás tehát különbséget tesz a köztestület hazai és külső tagja között a jelentkező állampolgársága alapján, ami a mai nagyon mobil világban, valamint a „kettős” illetve „könnyített” magyar állampolgárság megadásával sajátos, sokszor kontraproduktív helyzetet teremt. Ez a rendszer épp a legaktívabb, mobil, jobbra fiatal, külföldön élő és dolgozó, de magyar állampolgárságát megtartott kutatókat nem képes befogadni. Ezzel együtt a 20. századi emigrációs hullámok magyar tudósai erőteljesen fogyatkoznak, s ha minél előbb nem változtatunk az állampolgársághoz kötődő jelenlegi szabályozáson, a köztestület diaszpóra-része lassan eltűnik, s nem leszünk képesek nyomon követni a mai mobilitás jelenségeit, megtartani a kultúrnemzeti hálózatban értékes kutatóinkat.

3.5. Az MTA területi testületei

2001 óta az MTK EB évi rendszerességgel tart közös bizottsági ülést az MTA Miskolcon, Debrecenben, Szegeden, Pécsen és Veszprémben székelő területi bizottságaival, melyek közreműködnek mind a kapcsolattartásban, mind a régiójuk vonzáskörzetébe tartozó határon túli magyar lakta területek támogatásában. Minden év februárjában évindító beszélgetést szervezünk a Domus Székházban, ahol az akadémiai regionális testületek vezetői, munkatársai számos feladatuk közül a határon túli magyar tudományos világgal kapcsolatos eredményeikről, problémáikról, terveikről, javaslataikról számolnak be. A területi bizottságok bevonása a határon túli programba fontos és eredményes tényezőnek bizonyult az akadémiai szervezeti „térnyerésben”. A területi bizottságok által szervezett közös konferenciák, a megjelentetett közös kiadványok, a szakmai kapcsolatok erősödése „határtalanította” a magyar projekteket, segítette a kutatói szféra együttműködését, ugyanakkor figyelemmel voltak arra is, hogy a projektekbe lehetőség szerint bevonják a többségi kutatókat is. Ilyen formában a határon átnyúló együttműkö-

dések, a regionális szemlélet az Akadémián messze megelőzte az Európai Unió regionalitást középpontba helyező politikáját.

Már az 1990-es években elindult a konzultáció arról, hogy az akadémiai bizottságokat határon túl is meg kell szervezni az akadémiai köztestület adott országokbeli tagjaiból. Akadémiai vezetői üléseken, a már említett kihelyezett üléseken is többször merült fel a határon túli magyar akadémiai tanácsok létrehozásának gondolata. Az első ilyen akadémiai bizottság 2006-ban Kolozsváron jött létre, Kolozsvári Akadémiai Bizottság (KAB)²¹ néven, melyet újabban követték 2008-ban Szerbiában a Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács (VMAT),²² 2014-ben Szlovákiában a Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács (SZMAT),²³ végül 2015-ben Ukrajnában létrejött a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács (KMAT). Ezzel gyakorlatilag teljessé vált a Kárpát-medencei köztestületi regionális hálózat. Minden esetben az MTA és a nemzeti akadémiák előzetes egyeztetése nyomán került sor e területi szervezetek megalakítására.

A szomszéd országbeli magyar akadémiai bizottságok feladata, a hazaiakhoz hasonlóan, nem a kutatás, tevékenységük alapvetően tudománypolitikai jellegű: kutatásszervezés, a szakmai kapcsolatok erősítése, ezáltal a régió fejlesztésének előmozdítása, a magyar tudományos közösségen belül a kohézió, az egymásról való tudás erősítése, az eredmények és feladatok számbavétele, a koordináció, a stratégiaalkotás. Fontos kérdés a magyarokta régiók egymással, illetve a helyi többségi tudományossággal való kapcsolatának szolgálata – a határon túli akadémiai testületek e téren is előrelépést jelentenek. A Kolozsvári Akadémiai (ma: Területi) Bizottság jeleskedik a romániai magyar nyelvű felsőoktatás szereplői közti intenzív és rendszeres párbeszéd kialakításában, a romániai magyar tudományos eredmények számbavételében, az erősségek és gyengeségek, fehér foltok feltérképezésében. A vajdasági testület évente rendez tudományos seregszemlét a szerbiai magyar tudományos kutatók számára, jelentősen hozzájárulva egymásról való tudásuk erősítéséhez, eredményeik számbavételéhez. Ezen a nyomvonalon halad a szlovákiai, és a nemrégiben megalakult kárpátaljai testület is. E testületek a határon túli magyar tudományosság Kárpát-medencei szervezethez, kohézióját erősítik. Az akadémiai normatív támogatás e regionális tudományos külső akadémiai hálózat jövőbeni eredményes működésének feltétele, ami egyelőre, hasonlóan a legfontosabb környező országokbeli civil magyar tudományos szervezetek, kutatóműhelyek kiszámítható támogatásához, csak részlegesen megoldott. E hiányosságból is látszik, hogy az Akadémia „erőssége” jobbára ösztöndíj-politikájában rejlik, a rendelkezésre álló források, az ösztöndíjkeretek meglehetősen elégtelensége ellenére. A nagyon fontos intézményi támogatások terén pedig még határozottabb továbblépésre van szükség.

²¹ <http://kab.ro/> (2016-01-26)

²² <http://vmat.rs/> (2016-01-26)

²³ <http://szmat.sk/> (2016-01-26)

Feltétlen megemlíthető, hogy 1996-ban az Akadémia elnöke által beindított kultúrnemzeti program kezdettől fogva két lábon állt: nemcsak a határon túli magyarság, a magyar tudományosság, a magyar közösségek megmaradásának segítése a tudomány eszközeivel került a vonatkozó stratégiák célkeresztjébe, hanem fontos része volt a terveknek a hazai kisebbségekkel kapcsolatos kutatások segítése is. A határon túli magyar tudományosság megszervezésével párhuzamosan megindult a határon belüli nemzeti kisebbségek tudományos tevékenységének támogatása. E megfontolásból kiindulva a határon túli akadémiai rendszer lényeges elemének tekinthető egy új akadémiai intézet létrehozása: 1998-ban az akadémiai fejlesztési és stratégiai program keretei közt alakult meg az akadémiai Kisebbségkutató Műhely. 2000 végéig tartó, két és fél éves működése során tudományos eredményeivel, kutatásszervezési tevékenységével, nemzetközi kapcsolatai kiépítésével, sikeres pályázataival, kiadványaival, rendezvényeivel bizonyította az intézményesített akadémiai kisebbségkutatás létjogosultságát. A Műhely munkájában kezdettől fogva részt vettek az érintett kisebbségi közösségek kutatói, intézményei. A Műhely az interdiszciplináris kutatások intézményesítése érdekében Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet néven 2001. január 1-jével, az MTA Közgyűlése 2000. november 3-i 5.1. számú határozata alapján önálló akadémiai kutatóhellyé vált. Fő feladata lett a kisebbségi közösségek magyarországi, regionális és európai, társadalmi, gazdasági és politikai integrációjának vizsgálata. Az intézet kezdetben kutatásszervezési feladatokat is ellátott: igazgatója éveken át az MTK EB tagja volt, a Domus Kuratórium kurátoraként/titkáráként is működött, pénzügyi apparátusa pedig a rendelkezésre álló akadémiai ösztöndíj-kereteket kezelte. Jelenleg az intézmény az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjának Kisebbségkutató Intézete, amely kiemelten foglalkozik a magyarországi és európai nemzeti-etnikai kisebbségekkel multidiszciplináris megközelítésben.²⁴

3.6. Kárpát-medencei hálózatok

A magyarországi tudástranszfer utánpótlása szempontjából is fontos a térségi tudományok megerősödése és a többségi tudományossággal való kapcsolata. Az egyes külhoni magyar közösségek helyzete ugyanakkor nagyon különböző, elsősorban létszámuk, valamint a magyar nyelvű intézményrendszerük állapota és kiterjedtsége, az országuk EU-tagságának megléte vagy hiánya alapján. A diszciplínákat vizsgálva nem meglepő, hogy a nyelvészeti kutatások lettek azok, amelyek nagyobb súllyal jelentek meg: az MTA által (is) támogatott nyelvészeti, szociolingvisztikai, nyelvpszichológiai kutatások eredményei azok, melyek legjobban eljutnak az érintettekhez. Kiemelendő ún. tannyelv választási füzetek eljuttatása az ún. „kisrégiókba”. 2009 januárjában szülőknak és tanároknak szóló

²⁴ <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/> (2016-01-26)

tannyelv-választási útmutatók készültek a nyelvészek, a szociolingvisták vonatkozó kutatási eredményei alapján, közérthetően elősegítendő a szülői beiskolázási döntéseket Kárpátalja, Muravidék, Örvidék (Burgenland) és Drávaszög magyar családjában. Azóta többször újranyomták e füzeteket, valamint Romániában és Szlovákiában is készültek hasonló célú kiadványok.

Az MTK EB kezdeményezésére indult el 2001-ben a mára tekintélyes Kárpát-medencei hálózattá erősödött Termini Kutatóhálózat, valamint 2012-ben az Edunet oktatáskutató hálózat. A Termini fogja össze a Gramma Egyesület és Nyelvi Iroda (Szlovákia), a Hodinka Antal Intézet (Ukrajna), a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet (Románia), a Verbi Nyelvi Kutatóműhely (Szerbia), az Imre Samu Nyelvi Intézet (Horvátország, Szlovénia, Ausztria), a Glotta Nyelvi Intézet (Horvátország) kutatásait. Az Edunet keretein belül tekintélyes magyarországi és külföldi intézetek – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete, Kárpát-medencei doktorandusz szervezetek – kutatói végeznek összehangolt oktatáskutató Kárpát-medencei szinten. A Kárpát-medencei hálózatokkal kapcsolatban feltétlen külön is szót kell ejteni a doktorandusz szövetségekről: Momentum Doctorandus (Ukrajna), TéKa (Szlovákia), RODOSZ (Románia), VMDOK (Szerbia) stb.

A közeljövőben egy demográfiai és egy néprajzi hálózat létrehozása lehet soron, építve a meglévő komoly eredményekre, létező együttműködésekre. E hálózatok centrumainak nem feltétlenül kell Magyarországon lenniük.

4. Az akadémiai támogatások pályázati keretei

A támogatásra vonatkozó akadémiai közfeladat jegyében hozta létre az Akadémia akkori elnöke, Glatz Ferenc a Domus Hungarica Scientiarum et Artium magyarországi ösztöndíjprogramot (1997), majd a Szülőföldi kutatástámogatás programot (2001), és Vizi E. Szilveszter elnöksége idején állt fel a környező országokbeli magyar tudományos civil szervezeteket segítő intézménytámogatási pályázati rendszer (2005). A támogatáspolitikai irányelveit, stratégiáját az MTK EB alakítja ki, a döntéseket pedig a Domus Kuratórium hozza meg. Az induláskor külön tetsület döntött a magyarországi, és külön a szülőföldi ösztöndíjakról, mely feladatot 2011 óta az egységes Domus Kuratórium látja el.

A Domus Hungarica magyarországi ösztöndíjprogram több mint tíz éven keresztül a Magyar Tudományos Akadémia és az Oktatási Minisztérium közötti megállapodás alapján működött. Az MTA biztosította az ösztöndíjakat és a program adminisztrációját, a tárca pedig fenntartotta és működtette az 1999-ben Budapesten átadott Domus Székházat, mely egyrészt az ösztöndíjasok szálláshelye, másrészt műhely jelleggel helyet biztosít a programhoz kapcsolódó tevékenységek és szolgáltatások számára. Az együttműködés a két intézmény között szervesen épülhetett az előzményekre, személyi és szakmai kapcsolatokra. 2009-ben lejárt

az együttműködési szerződés, ami ideiglenesen bizonytalan helyzetet teremtett. A Domus program fennmaradása érdekében számos határon túli tudós, külső tag interveniált több fórumon is. Ennek is szerepe volt abban, hogy a 2011. szeptember 20-i 1320. számú kormányhatározat alapján a Domus Székház átkerült az Akadémia tulajdonába és üzemeltetésébe. A Székház állapota sok kívánnivalót hagyott maga után, hiszen az 1997. évi birtokba vétel óta felújításra nem került sor. Az új tulajdonos ezt felmérve döntött egy komoly korszerűsítés elindításáról. 2014. január 15-én adta át az MTA elnöke a jelentős akadémiai keretből megújított és korszerűsített Domus Székházat.

A Domus Hungarica ösztöndíjprogram szakmai, tematikai prioritásairól folyamatos volt a gondolkodás. Ettől függetlenül a kuratórium gyakorlatilag minden tudományterületről fogad pályázatokat, az odaítélt ösztöndíjak diszciplináris megoszlása kiegyensúlyozott. Az ösztöndíjakat nem származási alapon, hanem a választott téma, annak magyar vonatkozásai alapján ítéli meg a kuratórium, hiszen az akadémiai feladat a magyar nyelvű és tárgyú kutatások támogatása. Funkcionális prioritásként jelentkezett a magyarországi ösztöndíjak odaítélésében a tudományos utánpótlás segítése, a junior pályázók preferálása, a szülőföldi kutatások terén pedig a csoportos kutatások, a Kárpát-medencei projektek kiemelése. Az egyéni pályázatok mellett 2003-tól vált lehetővé a csoportos pályázás. A kuratórium az értékelések során mindig kiemelt figyelmet fordított a várható tudományos eredmények, illetve témák közösségi relevanciájának, hasznosulásának lehetőségére.

Külön figyelmet érdemel az akadémiai programnak a Kárpát-medencei magyar civil tudományos szervezetekkel, azok finanszírozásával kapcsolatos szegmense. Az ún. műhelytámogatási program lehetőségének alapját a 2001. évi ún. státusz törvény tette lehetővé, pontosabban az arra épülő oktatási minisztériumi rendeletben szereplő paragrafus a határon túli magyar tudósokat megillető kedvezményekről,²⁵ amelyben az MTK EB is nevesítve volt. A 42. § [43] (3) szerint: „A Szátv. hatálya alá eső országokban magyar nyelven, illetve magyar témában tudományos kutatást folytató egyesületek, társaságok, alapítványok és egyéb szervezetek rendszeres és eseti támogatásban részesülhetnek. A rendszeres támogatásra jogosultak körét és a támogatás mértékét az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága határozza meg. Az eseti támogatás pályázati úton nyerhető. A pályázati feltételeket az MTA határozza meg határon túli programja keretében.”

Az Akadémia a műhelytámogatást 2005-ben vette fel a Domus rendszerbe. Ezt megelőzően az MTK EB több felmérést készített a Kárpát-medencei magyar tudományos műhelyekről. Ennek fő tanulsága az volt, hogy szükség van a határon

²⁵ 47/2001. (XII. 9.) OM rendelet a szomszédos országokban élő magyarokról szóló 2001. évi LXII. törvény oktatást érintő rendelkezéseinek végrehajtásáról.

túli magyar tudományos műhelyek folyamatos támogatására, egységes Kárpát-medencei oktatás- és tudománypolitika kidolgozására, működtetése stabil feltételeinek megteremtésére. A célok definitívek, a megvalósítás alig. A többségi finanszírozás hiánya, elégtelensége, a hazai támogatások kiszámíthatatlansága, a normativitás hiánya okozott számos területen okoz ma is gondokat, hiszen a kutatás, a tudományos utánpótlás biztosítása legalább középtávú finanszírozást igényelne. A kutatás önálló kategóriában történő megjelenése a nemzetpolitikában, a deklarációk ellenére, mind a mai napig várat magára. A műhelytámogatásokra rendelkezésre álló szerény akadémiai keret nem helyettesítheti a normatív költségvetési támogatást, de legalábbis a nemzeti jelentőségű intézmények kategóriájának megerősítését, köztük a tudományos szervezetek definiálását, normatív költségvetési támogatását.

A pályázati keretek fokozatosan, a program bővülésével párhuzamosan jelentek meg az Akadémia költségvetésében. A támogatási formák közül az elsőként a Domus magyarországi ösztöndíjrendszer jött létre 1997 második felében. Ennek éves kerete 1998 és 2011 között 18–20 millió Ft között mozgott. 2012-től az egységes pályázati adminisztráció létrehozásával a program megvalni kényszerült több munkatársától, így az ő bérkeretük növelhette az ösztöndíjak kiosztható összegét, a feladatot pedig megkapta a változatlan létszámú HTMT. E változások eredményeképpen 2012-től a kiosztható magyarországi ösztöndíjak kerete 28–29 millió Ft-ra emelkedett. A havi/heti ösztöndíjak összege az idők során nőtt, kezdetben a junior ösztöndíjasok 30 ezer Ft, a seniorok pedig 60 ezer Ft havi ösztöndíjat kaptak, ezen felül költségtérítést vehettek igénybe útiköltség, helyi közlekedés, könyvtárhasználat, xerox stb. célokra, valamint a program állta a vidéki szálláshelyek költségeit is. Az ösztöndíj mellé járó költségtérítések az idők során elolvadtak. Jelenleg a havi junior ösztöndíj 120 ezer Ft, a senior 160 ezer Ft, valamint további havi 50 ezer Ft szállásköltség-hozzájárulást biztosít a program vidéki befogadó intézet esetén. Az időközben többszörösére emelkedett ösztöndíjösszeg, a gyakorlatilag változatlan keretek és a folyamatosan növekvő igények együttesen erősen limitálják az odaitélhető ösztöndíjak számát.

A szülőföldi kutatástámogatási program 2001-ben indult az Arany János Közalapítvány keretében, a Határon Túli Magyar Tudományos Kutatásért Szakkuratórium felelősségi körében. A szakkuratórium első elnöke Berényi Dénes volt, 2002-től pedig Glatz Ferenc. A szülőföldi támogatás mintegy 100 millió Ft keretösszeggel indult, amelyet az MTA akkori elnöke addicionális forrásként szerzett meg az új ösztöndíjprogram számára. Az MTA számos formában segítette a szülőföldi magyar tudományos munkát (junior ösztöndíj, egyéni és csoportos senior ösztöndíj, konferencia- és könyvtámogatás, a határon túli kutatóállomások, valamint tudományos szervezetek támogatása), előmozdítva a határainkon kívül működő magyar tudományos műhelyek megerősítését, regionálisan és diszciplinárisan egyaránt kiegyensúlyozott magyar kutatóhálózat létrehozását a környező

országokban. Ebből a forrásból a kezdeti időszakban szerény mértékben részesült az MTA Kisebbségkutató Intézete is. A 2002. évi szülőföldi pályázati támogatási keret közel 90 millió Ft volt. A szakkuratórium ebből 68 junior, senior és csoportos ösztöndíjat adott, 14 intézmény tudományos munkáját, 13 konferencia megrendezését és 30 szakkönyv megjelenését támogatta. Ehhez képest a 2015. évi teljes akadémiai határon túli pályázati keret mindösszesen 73 millió Ft volt, ebből a szülőföldi keret nagyságrendileg 45 millió Ft, vagyis a 2002-ben rendelkezésre álló összegnek csupán a fele.

A Domus ösztöndíjprogram eddigi működését az ösztöndíjasok, a külhoni magyar tudományos közösségek elégedettsége övezi, annak ellenére, hogy az eltelt időszakban a rendelkezésre álló ösztöndíjkeret összességében csökkent, a potenciális pályázók száma pedig többszörösére nőtt és folyamatosan növekszik. A pozitív visszacsatolás, a Domus program kedvező fogadtatása a már említett NKFP pályázat által lehetővé tett felmérésből is egyértelműen kiderült: a környező országokbeli fokozatszerzések, valamint a civil tudományos szervezetek működése a Domus finanszírozás nélkül elképzelhetetlenek lettek volna. A kezdeti, akkor még jelentősebb összegű szülőföldi akadémiai finanszírozás igen fontos segítője lett a környező országokbeli magyar tudományos intézményrendszer kialakulásának, megerősödésének, a magyar-magyar együttműködések kiépülésének. Jelentős eredmény, hogy az OTKA 2014 nyarán megnyitotta kapuit az Akadémia köztestületének külső tagjai, az önálló határon túli pályázók előtt,²⁶ igaz, jelenleg magyarországi intézményi háttérrel. Az OTKA kiegészíti, de nem pótolhatja a Domus ösztöndíjprogramok által biztosított lehetőségeket.

A Domus Hungarica program az elmúlt évek során mit sem veszített aktualitásától. Az Európai Unió keretei között is kiemelkedő jelentőséggel bír, ugyanolyan fontos, mint létrejöttkor, hiszen az identitás megőrzése, a nyelvi és kulturális sokszínűség fenntartása, a kisebbségi kultúrák, nyelv és tudomány támogatása az Uniónak is egyik prioritása. Számos olyan tudományos feladat van ma is, amelyek a magyar „szállásterülethez” kötődnek, a magyar közösségeket érintik, így azok végrehajtása nemzeti kötelesség.

* * *

Az Akadémia kultúrnemzeti logikára épített szervezete és működése folyamatos építkezést mutat: a külső tagsági kategória bevezetésétől kezdve (1990) a köztestület határainkon túlra történő kiterjesztésével (2000, 2003), a külhoni magyar tudósok díjjal történő elismerésével (2002, 2004), a külső tagoknak a tagajánlási jog megadásával (2006), a külső regionális testületek létrehozásával (2007-től) a külhoni magyar tudományosság láthatóvá vált az MTA tevékenységében. A testületi építkezés, az integráció folytatása nyilvánult meg abban is, hogy

²⁶ <http://www.otka.hu/> (2016-01-26)

a 2009. évi akadémiai törvény módosításakor a határon túli feladatok és testületek bővebben és definitív módon jelentek meg az akadémiai törvényben, alapszabályban és ügyrendben.

Vitathatatlan, hogy az elmúlt két évtizedben komoly magyar kutatási kapacitások jöttek létre a Kárpát-medencében, s az akadémiai hálózat részét képezi ezen túl egy jelentős magyar tudományos diaszpóra világ is. A közel kétezer főt számláló akadémiai külső köztestületi tagság, az évi mintegy négyszáz határon túlról beérkező pályázat dinamikus, működő külmagyar kutatóközösségről tanúskodik.

Az akadémiai program a mindenkori változásokhoz igazodva alakított szervezetén és működésén. A határon túli magyar tudományosság intézményrendszerre kialakult, az akadémiai ösztöndíjprogramok jól egészítik ki a sokkal nagyobb összegű és más feltételrendszerű EU-s pályázati forrásokat, elősegítve az akadémiai törvényben megfogalmazott magyar nyelvű és tárgyú kutatások művelését. Az ún. nemzeti „szállásterülethez” kötődő tudományos programok elvégzése továbbra is a mi feladatunk, az Akadémia kultúrnemzeti szerepvállalása ma is indokolt.

A jövő fő teendői forrásbővítésben és szemléleti frissítésben: a magyar-magyar kapcsolatok további egyenrangúsításában, a program további akadémiai integrációjában keresendők. Le kell porolni az állampolgárságra és támogatásra épített szervezeti rendet, a partneri viszonyra, az együttműködésre kell helyezni a hangsúlyt. A „külső” jelző értelme változik, a fizikai hollét jelentősége csökken, állandósága elmúlt. Ugyanakkor a nagyon fontos egyenrangúsítás mellett és során meg kell őrizni a határon túli magyar tudományos világ mára többé-kevésbé hatékonyra sikeredett akadémiai képviseletét.

Az MTA a mintegy 3 millió elszakított és 1 millió kivándorolt, tehát mintegy 4 millió, magát magyarnak valló nemzettársunk magyar nyelvű és tárgyú tudományos kutatásainak támogatására éves szinten az akadémiai költségvetésnek mindössze 4 ezrelékét fordítja. Vitathatatlan, hogy a feladat súlya, jelentősége és nagyságrendje ennél többet kíván, túlmutat az Akadémián, nemzetpolitikai szintet és kezelést érdemel. A vonatkozó akadémiai ráfordítások mértéke erőteljesen elmarad a kérdés jelentőségétől, annak ellenére, hogy az elmúlt két évtized, a Domus program eredményei meggyőzően igazolják, hogy a magyar tudományosság integrációja, a nemzeti tudományművelés vitathatatlan értéket képvisel. A magyar nyelvű és tárgyú kutatások ügye az MTA-tól az integrációt továbbépítő szabályozást és érdemi ráfordításokat, a kormányzattól pedig nemzetpolitikai szintű, szakmai megalapozottságú kezelést, erre alapuló forrásbővítést kíván. A magyar közösségek megmaradásának sokoldalú, a tudományos megközelítést sem nélkülöző elősegítését indokolják a legutóbbi évek népszámlálási adatai, a demográfiai előrejelzések is.

A jövőre nézve mindenképp biztató a Magyar Doktorandusz Közösség²⁷ létrejötte. A Kárpát-medencében élő magyar doktoranduszok, a következő generáció számára, akik szinte már beleszülettek az együttműködésbe, természetesen Magyarországon dolgozni, közben terepmunkát végezni Székelyföldön, avagy a Vajdaságban, holnap ösztöndíjjal kiutazni Európa más országaiba, közben változatlanul kapcsolatban maradni a Kárpát-medencei kollégákkal. E fiatalok komoly eredményeket mutatnak fel, értelmiségi szerepvállalásuk már ma is példaértékű, számukra már evidencia az, amit Glatz Ferenc az 1990-es évek közepén így fogalmazott meg: „[...] az értelmiség feladata távlatosabb. Neki az egyén és a közösség kapcsolatának egyetemesebb tényezőivel kell foglalkoznia.”²⁸

Erre a szemléletre, és a belőle fakadó tettekre van ma szüksége a környező országok magyar kisebbségi közösségeinek, a messzi diaszpóra magyarságának és Magyarországnak egyaránt. Tán még jobban, mint az itt röviden bemutatott akadémiai program indulásakor.

²⁷ http://www.dosz.hu/mdk/magyar_doktorandusz_kozosseg (2016-01-26)

²⁸ Glatz Ferenc: Nemzeti kisebbség, tudomány, tudománypolitika. *História*, 1995, 3. sz.

A Domus Ösztöndíj Program

*Tibori Timea**

Amikor 1996 szeptemberében Glatz Ferenc akadémikus életre hívta a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságot – ezzel az Akadémia kultúrnemzeti hivatásának betöltéséhez teremtett intézményes keretet. Megfogalmazásában: „A magyar kultúrnemzetnek mindenki tagja, aki magát magyarnak, illetve a magyar nyelv művelőjének vallja. Ezért is mondjuk azt, hogy a magyarság megvalóság, nem pedig származás kérdése. A kultúrnemzet elválík az államnemzettől [...] A kultúrpolitikának és a tudománypolitikának is kultúrnemzeti alapon kell állnia [...]”¹

1. Az ösztöndíjprogram működése

Ritka lehetősége, illetve idő- és térbeli egybeesése a magyar tudományosságnak, hogy a Kárpát-medencei kutatás-fejlesztés, oktatás, továbbképzés, kapcsolatteremtés lehetőségét közös mederbe terelte, fölé tartós védőhálót font és két évtizeden keresztül egyre sikeresebben építette, támogatta. A Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság az akkori Művelődési és Oktatási Minisztériummal együttműködve indította el a Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíj programot.²

Az oktatási tárca 1997 májusától több mint 10 éven át vett részt a programban. Az együttműködési szerződés többek között kinyilvánította, hogy a felek: „elkötelezettek a társadalmi elvárásokra érzékeny, a közigazgatási határoktól függetlenül és a sokszor nehéz gazdasági viszonyok ellenére hatékonyan együttműködni képes, egyetemes magyar tudomány fejlesztése iránt. Ezért a maguk részéről minden lehetséges támogatást meg kívánnak adni a fenti célt megvalósítani képes, magukat magyarnak, vagy magyarnak is valló, határainkon túl élő és tevékenykedő tudományos kutatók, tudósok, illetőleg tudósjelöltek közötti kapcsolatfelvétel és kapcsolattartás biztosításához.” Az MTA támogatási keretét az MTA Történettudományi Intézete, a minisztérium támogatási keretét pedig a Professzorok Háza Gazdasági Igazgatósága kezelte az együttműködés időszakában.

Az ösztöndíjak odaítéléséről döntő Domus Kuratórium kezdetben 8 főből állt, 4 főt az oktatási tárca, 4 főt pedig az MTA delegált, a Kuratórium elnökét mindig

* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (Budapest)

¹ Glatz Ferenc: A Határon Túli Magyar Tudományosság Bizottság megalakítása. In: Berényi Dénes (szerk.): *Mit tett az MTA a határon túli magyar tudományosság ügyében?* Budapest, 2003, 25–27.

² A Domus ösztöndíj honlapja: <http://mta.hu/domus-osztondij/a-domus-osztondijrol-105535> (2016-02-01)

az MTA adta. Ahogy az ösztöndíjprogram az igényekre reagálva fejlődött, a kuratórium is változott, bővült. Tekintettel arra, hogy a két fél közti együttműködés lényegét az Akadémia szakmai tartalmú és az oktatási tárca szállásüzemeltetési aportsa képezte, a kuratóriumi változásokat mindig az Akadémia kezdeményezte.

Az ösztöndíjak odaítélésben a tematikai, s nem a származási közelítés dominált: a program nem a magukat magyarnak valló kutatók munkáját támogatta, hanem a magyar tárgyú kutatásokat végző külföldi, vagy kettős állampolgárságú kutatók tudományos tevékenységét, függetlenül nemzetiségüktől. Ezzel együtt nem meglepő módon az ösztöndíjasok javát a magukat magyarnak is valló, azon belül a környező országokból, elsősorban Romániából származó pályázók alkotják.

Az MTA és az oktatási tárca együttműködése tíz év után lezárult, amit a bizonytalanság időszaka követett. Nem utolsó sorban a határon túli kutatók jelzéseinek eleget téve 2012-től a Domus Székház átkerült az MTA tulajdonába és kezelésébe, s a Domus Hungarica Scientiarum et Artium program egyedüli felelőse, letéteményese az Akadémia lett. E változás kapcsán az MTA vezetése áttekintette a program működését, s a korábbinál egységesebb adminisztrációt alakított ki. A pénzügyi adminisztrációt az MTA Titkársága, a Domus Székház üzemeltetését pedig az MTA Létesítménygazdálkodási Központja vette át. A döntéshozatal is átláthatóbbá, hatékonyabbá téve az addigi két kuratórium helyett egyetlen testület, a Domus Kuratórium döntött a támogatások koordinált felhasználásáról, változatlanul az MTK EB stratégiai megfontolásai alapján. Ezzel egyidejűleg a pályázás rendje is megújult: 2012-től a pályázás elektronikus rendszer segítségével, az akadémiai közttestületet nyilvántartó Akadémiai Adattárra alapozva folytatódott. A kétségkívül racionális átszervezés ugyan koordináltabbá, átláthatóbbá tette a rendelkezésre álló források felhasználását, ugyanakkor az addig több szervezet keretében működő program jelentős működtetői létszámcsökkenést is elszenvedett, ami mindmáig nehezíti működését. Ugyanakkor a létszámcsökkentéssel fel szabaduló bérkeret beépült a program ösztöndíjkeretébe.

Az integráció, a regionális koordináció fontos intézményei a területi akadémiai tanácsok, amelyek a régiófejlesztés letéteményesei, országon belül és kívül egyaránt. Az MTA országon belül működő területi bizottságai³ mellé 2007-től a szomszéd országai hasonló testületek alakulása is kezdetét vette, elsőként a Kolozsvári Akadémiai (ma: Területi) Bizottság.⁴ A formálódó Kárpát-medencei akadémiai testületek rendszere az akadémiai határon túli struktúraépítés, a magyar tudományos integráció jó eszköze. A KAB után további regionális testületek, akadémiai tanácsok szerveződtek Szerbiában (Vajdaságban),⁵ Szlovákiában,⁶ majd legutóbb

³ MTA területi akadémiai tanácsok. <http://tab.mta.hu/> (2016-02-01)

⁴ Kolozsvári Akadémiai (ma: Területi) Bizottság. <http://www.kab.ro/> (2016-02-01)

⁵ Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács. <http://vmat.rs/> (2016-02-01)

⁶ Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács. <http://szmat.sk/> (2016-02-01)

2015 őszen Ukrajnában (Kárpátalján).⁷ Ezek az intézmények kutatásszervezési feladatokat látnak el, erősítik a tudomány és a nyilvánosság kapcsolatát, egyfajta ismeretterjesztő funkciót is betöltve. 2015-től kezdve a Domus Kuratórium épít ezekre a testületekre, úgy vonja be őket az egyre nehezedő döntéshozatalba, hogy kikéri véleményüket a benyújtott Domus pályázatok helyi értékéről, az adott közösség számára hordozott fontosságáról. A határon túli területi szervezetek rangsorolják az országuk területéről beérkezett pályázatokat, s ez a vélemény komoly segítséget jelent az egyre bővülő igények és nem növekvő keretek közti nehéz kuratóriumi összhang megteremtésében.

A Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság munkáját 2003 óta segíti egy, a Kárpát-medencén kívüli magyar tudósok, kutatók integrációjára fókuszáló testület – a Nyugati Magyar Tudományos Tanács, 2011-től a Magyar Tudományosság a Kárpát-medencén Kívül Albizottság néven. A testület tett erőfeszítéseket a Kárpát-medencén kívüli tudományos világ bevonására a pályázásba, azonban mindezedig a diaszpórából arányaiban kevés pályázat érkezett.

A pályáztatás jelenleg kizárólag magyar nyelvű, noha korábban, még a papír-alapú világban már kétnyelvű, magyar–angol pályázati felhívások jelentek meg. Az elektronikus pályázati keretrendszer (EPK) fejlesztése során hamarosan újra megvalósulhat a kétnyelvű pályázás, az EPK alapjául szolgáló Akadémiai Adattár (AAT) már képes az angol nyelvű jelentkezések fogadására. Fontos ez a (vissza) lépés több okból is. Részben a Domus program célja, a magyar nyelvű és tárgyú kutatások támogatása okán a rendszernek nyitottnak kell lennie a nem magyar gyökerű, de magyar témában kutató külföldi kutatók pályázatai előtt is, részben mert köztudott, hogy a harmadgenerációs diaszpórában élő magyarok közül sokan identitásukban s nem nyelvükben őrzik ragaszkodásukat, érdeklődésüket nemzetünk, hazánk, így a magyarországi tudományosság iránt: kizárólag magyar nyelvű pályázataink, tájékoztatásunk őket nem éri el. Erről a fiatal, de a múlt, így a magyarság, Magyarország iránt fogékony rétegről nem mondhatunk le.

A Domus ösztöndíjprogram három pilléren áll: az egyéni támogatásokra fókuszáló Magyarországon felhasználható ösztöndíjak (1996-tól), a Kárpát-medencei csoportos kutatásokat preferáló szülőföldi ösztöndíjak (2001-től), valamint az ún. műhelytámogatások, melynek keretében Kárpát-medencei magyar civil tudományos szervezetek kapnak működési támogatást, illetve pályázhatnak rendkívül szerény konferencia- és kiadványtámogatásra (2005-től).

⁷ Az MTA határon túli testületei. <http://mta.hu/magyar-tudomanyosság-kulfoldon/az-mta-hataron-tuli-testuletei-105353> (2016-02-01)

1.1. Magyarországon felhasználható keret

A Domus leghosszabb múltra visszatekintő alprogramja a Magyarországon felhasználható ösztöndíjkeret. Senior ösztöndíj pályázatot nyújthatnak be évente egy alkalommal a külföldi állandó lakhellyel, továbbá nem magyar vagy kettős állampolgársággal, valamint PhD fokozattal, vagy azzal ekvivalens tudományos fokozattal rendelkező 35 év feletti kutatók (azok nem pályázhatnak, akik csak magyar állampolgársággal rendelkeznek). Junior ösztöndíjra pályázhatnak a doktori fokozattal még nem rendelkező, 35 éven aluli kutatók közül azok, akik már elismerésre méltó, dokumentálható tudományos munkássággal rendelkeznek és a származási ország kutatóintézményében (egyetemi, főiskolai tanszéken, múzeumban, levéltárban, tudományos munkahelyen) dolgoznak és otthoni munkaviszonyukat a munkáltató által kiállított igazolással bizonyítják.

Mindkét kategóriában pályázni lehet 1–3 hónap időtartamú Magyarországon folytatandó tudományos kutatómunkára (laboratóriumi munkánál 6 hónapról is lehet szó, amennyiben a fogadó intézmény ezt megindokolja). Az elnyerhető ösztöndíj egymás után következő két évben összesen maximum hat, illetve tizenkét hónap lehet. 2016-tól az ösztöndíj maximális időtartama 8 hétre csökkent. Ezenkívül kezdetben pályázni lehetett rövid, legfeljebb 2 hetes tanulmányútra, illetve magyarországi felsőoktatási intézményekben előadás vagy előadás-sorozat megtartásának támogatására, magyarországi konferencia részvétel támogatására, dokumentálva a rendezvény fontosságát a pályázó kutatási témája szempontjából. 2012 óta a magyarországi konferenciákon való részvételt egy egyhetes ösztöndíjnak teszik lehetővé.

1.2. Szülőföldi keret

2001-től fontos tartalmi változás volt a Domus programban, hogy immár nemcsak magyarországi, hanem szülőföldi ösztöndíjra is lehetett pályázni. Az akadémiai Domus ösztöndíjak külhoni, ún. szülőföldi felhasználása 2001-től vált lehetővé, amikor is az MTA vezetése az Arany János Közalapítvány a Tudományért keretében 100 millió forint addicionális forrással elindította a szülőföldi kutatástámogatást, kis létszámú, de önálló szakkuratóriummal, a közalapítvány keretében. Ezen alprogram az ösztöndíjakon túl csoportos kutatásokat, ezek által szerény intézményfinanszírozást is biztosított a környező országokbeli magyar tudományos szervezetek számára. A célok között szerepelt többek között a környező országokban a magyar tudományos műhelyek megerősítése, regionálisan és diszciplinárisan egyaránt kiegyensúlyozott magyar kutatóhálózat létrehozásának előmozdítása, a magyar tudományos kutatói utánpótlás támogatása, az anyanyelvű közép- és felsőoktatás tudományos hátterének biztosítása.

A szülőföldi ösztöndíj-lehetőséggel a Domus Kuratórium kezdettől igyekezett támogatni a csoportos, akár több ország kutatóit összefogó projekt-pályázatokat, a szülőföldi programmal inkább a senior kutatók munkáját preferálta, míg a magyarországi kutatási lehetőségek biztosításával a juniorokat, a tudományos utánpótlást kívánta elsősorban segíteni. 2016-ban meg is szűnt a szülőföldi junior ösztöndíj kategória.

Az Akadémia az új programmal reflektált a hazai tudomány- és kutatáspolitikai, felsőoktatási alapelvekre, melyek között az ezredfordulóra markánsan ott találjuk az európai integráció fontosságát és szükségességét éppúgy, mint az állami támogatások és a piaci logika egyensúlyának megteremtését.

A hálózatosodást nagymértékben elősegítette hazánk EU-s csatlakozása, illetve az a tény, hogy a Kárpát-medencei magyarok többsége is az Unió határain belülre került. Az új kihívások új kapcsolatokat, új módszereket, és különösen új önazonosság tudatot feltételeznek és igényelnek. Miközben elengedhetetlen a múlttal való szembenézés, a nemzeti sajátosságok feltérképezése, az adottságok és lehetőségek számbavétele, ezzel párhuzamosan az új típusú közösségépítés igénye és szükségessége is megfogalmazódik.

A network szélesítésében és erősödésében számos hazai akadémiai kutatóintézet sajátos feladatokkal, együttműködésekkel vesz részt, de további kapcsolódásokra és tapasztalatcserékre volna szükség a dinamikusabb tudományfejlesztés érdekében, az eredmények közzétételében, új lehetőségek kiaknázásában. A nemzeti szakpolitikáktól, tudománypolitikáktól éppúgy, mint az EU-tól olyan pályázatokra volna szükség, melyek a konzorciális együttműködésekre alapozva akár a nemzeti tematikákat, akár a speciális tudományos kérdéseket, dilemmákat közös mederbe terelnék, megvalósítva az integrációt és a tényleges interdiszciplináris kutatást. Voltak erre biztató jelek a 2000-es évek közepén, de a különböző gazdasági nehézségek a helyi és a nemzetközi porondon fokozatosan korlátozták/korlátozzák a kutatások kiterjesztését, mélyítését.

1.3. Műhelytámogatások

2005-től, amikortól ez az államháztartás által megengedett módon lehetővé vált, az Akadémia az ösztöndíjprogram keretében bevezette az ún. műhelytámogatást. Addigra a Kárpát-medencei magyar tudományos műhelyek száma örvendetesen megnőtt, ezért támogatásuk a rendelkezésre álló összeg limitált volta folytán meghívásos pályázat formájában volt ésszerű, ahogyan ma is működik.

2. Értékvizsgálatok a Domus rendszerben

Az ösztöndíjprogram nem csak az ösztöndíjak odaítéléséről dönt, hanem támogatásával számos olyan kutatás megvalósult, amelyek a Domus által képviselt értékek felmutatásához és a program további tökéletesítéséhez járultak hozzá.

Az indulás időszakában, az 1990-es évek második felében a kutatók különösen érzékenyen reagáltak a nemzeti identitás kérdésére, a határon túli intézmények bekapcsolására a korszak erőteljes értékutatásaiba. Illés Katalin, az Oxfordban élő közgazdász-szociológus írja az együttműködés, a nyitottság reményében: „A magyar nemzeti értékek feltárása, meghatározása és közkinccsé tétele, valamint helyünk, szerepünk és utunk kijelölése Európában a gazdasági problémák megoldásának fontosságával vetekszik [...] A múlttal való szembenézés és a történelmi válságciklusok megértése elengedhetetlen feltétele annak, hogy valamiféle magyarságtudatot, és az egyszerű állampolgárok nyelvére is lefordítható új tartalommal megtöltött nemzeti önbecsülést megfogalmazzunk. Ez [...] elengedhetetlen feltétele annak, hogy az egész nemzetet mozgósítani lehessen egy hosszú távú nemzeti stratégiai terv elkészítésében és megvalósításában[...] Ezért nagy felelősség hárul mindazokra a magyarokra, akik tudással, pozícióval, hittel és becsülettel, tenni akarással rendelkeznek [...] Fő feladatunk [...] rendszeresen hírt adni [...] tudományos kutatásaink eredményeiről minden lehetséges nemzetközi fórumon.”⁸

Az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) két ciklusban (1991–1995) támogatta azt az értékutatást, amelynek fő kérdései az alábbiak voltak: milyen irányban és mértékben módosíthatja a kisebbségi helyzet az emberek cselekvéseit és döntéseit irányító értékrendszert; az érték szemlélet eltéréseiben milyen szerepet játszhat az egyes (kisebbségi) régiók eltérő kulturális arculata és történelme. Mivel a terepmunka a Csallóközben, Székelyföldön, Kárpátalján, Szlovéniában, Vajdaságban, Ausztriában, Hatvan város és vonzáskörzetében folyt, az identitás meghatározásában hétféle világot eredményezett, ugyanakkor a kisebbségi sors értéként konzerválta az összetartozás tudatát, a hagyományok ápolását.⁹ Hasonló eredményekre jutottak az MTA Szociológiai Intézet Értékszociológiai Műhelyének vizsgálatain során,¹⁰ melyek jó alapot adtak arra, hogy az MTA különös gondossággal támogassa a határon túli kutatókat.

Az *Info-Társadalomtudomány* 2000 decemberében tematikus számot jelentetett meg a határon túli magyar tudományos világról. Ennek záró dolgozatában

⁸ Illés Katalin: Az értékváltozások szociológiai és pszichológiai háttere. *Info-Társadalomtudomány*, 1996, 39. sz., 34–36.

⁹ Gereben Ferenc: Kisebbségi magyar társadalmak érték szemlélete. *Info-Társadalomtudomány*, 1996, 39. sz., 47–58.

¹⁰ Hankiss Elemér: Mít tartanak jónak, igaznak és szépnek 2000-ben? (Változási tendenciák a magyar társadalom érték tudatában.) In: *Érték és társadalom*. Budapest, 1977, 339–373.

Berényi Dénes, az MTK EB és a Domus Kuratórium akkori elnöke Spenik Ottóval, az MTA külső tagjával közösen elemzi az addigi akadémiai lépéseket.¹¹ Egyik megállapításuk, hogy: „Az ösztöndíjasok legnagyobb része (90%) a környező országokból jön. A világ többi részéből érkező ösztöndíjasoknak mintegy fele az Amerikai Egyesült Államokból pályázott.” Az akadémiai feladat a „magyar nyelvű és tárgyú kutatások támogatása”, tehát nem származási alapon nyújt ösztöndíjat, hanem tematikai megfontolások alapján: a nem magyar kutatók magyar témájú kutatásai ugyanúgy nyerhetnek támogatást, mint egy erdélyi magyar történész kutatásai.

Hasonlóképpen a hazai kutatókhoz, a Domus program tartalmának gazdagításához az MTA évi közgyűléseivel kapcsolódó Külső Tagok Fórumának résztvevői is hozzájárultak, tudományos kutatásaik eredményeivel, kooperációs készségükkel, a tudósképzésben való áldozatos részvételükkel folyamatosan jelen voltak.

Az 1990 és 2000 év közötti határon túli felsőoktatási, valamint kutatási és fejlesztési (K+F) támogatásokat, hasznosulásukat Berényi Dénes, az MTK EB és a Domus Kuratórium akkori elnöke vezetésével egy több országot átfogó kutatás vizsgálta.¹² Vizsgálat tárgyát képezte a Domus ösztöndíjprogram is. A kérdőívek és a mélyinterjúk számos pozitívumot fogalmaztak meg, kiemelték, hogy az ösztöndíjprogram az egyéni szakmai fejlődés előmozdításában a legeredményesebb, de nem segíti eléggé a magyar-magyar kutatási együttműködések kialakítását, nem szolgálja kellőképp a szülőföldi magyar tudományos műhelyek fejlődését. Minden visszajelzés a továbblépés követelményét hordozta – az igényekre menetközben meg is jelentek az akadémiai válaszok: a szülőföldi ösztöndíj és a műhelytámogatás alprogramok.

2007-ben ünnepelte a magyarországi Domus ösztöndíjprogram 10 éves fennállását. Ennek alkalmából a 2007. évi akadémiai közgyűléshez kapcsolódóan, a Külső Tagok Fóruma keretében értékelték az első 10 év eredményeit. Az eredményeket összefoglaló kiadvány¹³ vázolta a jövő lehetséges útjait is. „A környező országok többségével együtt az Európai Unióba érkezve immár jogosan feltételezhetjük, hogy – számtalan nehézséggel és megoldatlan problémával ugyan –, de a Kárpát-medence egyik történelmi népeként valóban részesévé válhatunk a közös európai jövő megteremtésének [...] A Domus Hungarica [...] társakat keres és társnak kínálkozik az együttes munka és együttműködés érdekében a kelet-közép-európai nemzeti kultúrák többé-kevésbé hasonlóan sok nehézséggel küzdő tudományosságának olyan kutatásaiban, ahol az együttműködés segítheti a társadalmi fejlődés meggyorsítását a terén az Európai Unió egyetemes céljainak megva-

¹¹ Berényi Dénes – Spenik Ottó: Mit tett az MTA az utóbbi években a határainkon túli magyar tudományosság érdekében? *Info-Társadalomtudomány*, 2000, 59. sz., 67–73.

¹² A kutatás eredményeinek összefoglaló elemzését lásd a *Társadalomkutatás* 2004. évi 22. kötet Supplementum számában.

¹³ Görömbei András – Manherz Károly (szerk.): *Az együttműködés esélyei. A Domus Hungarica ösztöndíjprogram első 10 éve, 1997–2007*. Debrecen, 2007.

lósítását [...] A Domus Hungarica továbbra is a legszélesebb körű tudományosság támogatására törekszik majd, így felkarol olyan témákat is, mint pl. Kárpátalja közettani, növénybiológiai vagy vízrajzi viszonyai, és ezek változása, a különböző hungarológiai kutatások forráskutatása, történeti vagy nyelvészeti vizsgálódások, műemlékvédelmi vagy művészettörténeti problematikák.”¹⁴

2008-ban *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban* címmel jelent meg reprezentatív, számos recenzióban méltatott kiadvány a Domus ösztöndíjasok tanulmányából. „A rendszerváltozás és az Európai Unió által adott új történelmi kihívások arra ösztönzik a magyar tudományosságot, hogy a korszerű nemzet-tudomány eszközeivel világítsa meg identitásának sajátosságait, mérje föl adottságait és lehetőségeit, hosszú távra biztosítsa helyét Európa népei között [...] A magyar nemzeti identitás rendkívül összetett [...] Kötetünk a határon túli magyar identitások sokszínű képéből, problémáiból ad ízelítőt. A határon túli magyar tudományosság alkotói az utóbbi tíz évben több mint 2000 ösztöndíjas hónapot töltöttek kutatással Magyarországon a Domus Hungarica vendégeként. Közülük azokat kértük e kötetben való szereplésre, akiknek tudományos témája a jelenkori magyar önismeret és önazonosság kérdésköréhez kapcsolódik” – fogalmazott Görömbei András, az MTK EB és a Domus Kuratórium akkori elnöke a kötet bevezetőjében.¹⁵

2009-ben a romániai, szlovákiai, ukrainai és szerbiai kutatók részben definíciós kísérleteket tettek a határon túli magyar tudományosság fogalmának meghatározására, értelmezésére, a területi különbségek bemutatására, az intézményesültség feltérképezésére, a kutatási eredmények hasznosulására.¹⁶ A megfogalmazott elképzelések megvalósítása – kevés kivételtől eltekintve – várat magára: Kárpát-medencei interdiszciplináris kutatási program az integrált vidék-fejlesztésről, a környezeti fenntarthatóságról, a határ menti régiók integrációjáról, a lokális identitás alakulásáról, a kulturális sokszínűségről a határon túli magyar régiókban; a Kárpát-medence magyar levéltárainak, kézirat- és könyvgyűjteményeinek kutatása (virtuális állományegyesítés – a magyarországi szellemi alkotások egykori erőterének bemutatása), nyelvészeti kutatások (a külhoni régiók nyelvi helyzete, kétnyelvűség, nyelvmegtartás, oktatás). Ez a kezdeményezés elsősorban a nyelvtudomány, valamint az oktatáskutatás terén megvalósult, illetve elindult, a többi területen viszont félbe maradt vagy el sem kezdődött, részben a gazdasági válság okozta jelentős forráscsökkenések, a kutatási feltételek beszűkülése miatt.

¹⁴ Vámosy Ferenc: Európai célok és a Domus Hungarica program. Egy kurátor töprengései. In: *Az együttműködés esélyei*, 2007, i. m., 40–42.

¹⁵ Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest, 2008.

¹⁶ Fedinec Csilla (szerk.): *Magyar-magyar interdiszciplináris kutatások, intézményi együttműködések lehetősége. Új közelítés az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság Kárpát-medencei stratégiájában*. Budapest, 2010.

Ezzel együtt 2010-re megkerülhetetlenné vált az akadémiai magyar kisebbségi tudománypolitikában a paradigmaváltás: „Az új típusú, hálózati alapú együttműködéseknek az akadémiai határon túli szakpolitika prioritásává kell előlépniük – megőrizve és továbbfejlesztve az eddigi programok eredményeit [...] A változással – amely gyakorlatilag a közös kutatások kiemelt támogatását jelenti [...] A javasolt/tervezett együttműködések kutatásszervezési küldetése az egyenrangú kapcsolatrendszer, a szimmetrikus viszony kialakítása a hazai és a környező országokbeli partnerek, a határon túli tudományos szervezetek és a magyarországi akadémiai kutatóintézetek érintett képviselői között [...] Projektalapú és intézmények közötti együttműködések kidolgozása és megvalósítása, elindítása vált időszerűvé [...] Ez egy prioritásokat felvállalni képes és hajlandó, sokkal bátrabb, határozottabb és koncentráltabb (akadémiai) szakpolitikát igényel [...] A több országba szakadt magyar kutatóközösség regionális feladatokat vállalhat fel [...] Mindennek megvalósításához akadémiaán kívüli források elérhetővé tétele szükséges. Célul kell kitűzni a kormányzati szintű határon túli tudományos szakpolitika intézményesítésének elérését. Célul kell kitűzni uniós források megszerzését bizonyos, erre alkalmas programokhoz [...]”¹⁷

Fontos eredmény a 2001-ben létrehozott, és 2013-ban önálló jogi személlyé váló Termini magyar nyelvi kutatóhálózat.¹⁸ Határon túli nyelvészeti kutatóálmások létrehozásával indultak meg a szakmailag az MTA Nyelvtudományi Intézete által koordinált szociolingvisztikai kutatások, amelyek az összes környező országban, azonos módszertan alapján, összehangoltan végezték komoly eredményeket hozó tudományos munkájukat. A közös szakmai program a nyelvi tervezéstől a tannyelv-választásig, a korpuszépítéstől a szaknyelvi tanácsadásig széles spektrumot ölelt fel.¹⁹ Az új kutatásszervezési modell mindmáig követendő példa, az Edunet néven formálódó Kárpát-medencei oktatáskutató hálózat az, amely leginkább nyomába lép.²⁰

3. Pályázók, pályázatok, pénzügyi keretek

A különböző célcsoportok pályázati anyagait vizsgálva nemcsak annak tendenciái rajzolódnak ki, hogy a Kárpát-medencében tevékenykedő kutatók milyen tudományos kérdésekre fókuszálnak, hanem az is, hogy ezek mennyiben érintik

¹⁷ Tarnóczy Mariann: A Kárpát-medencei tudományos világ akadémiai megközelítésben. In: Programtervezetek. (Fedinec Csilla (szerk.): *Magyar-magyar interdiszciplináris kutatások, intézményi együttműködések lehetősége* c. kiadvány melléklete.) Budapest, 2010, 9.

¹⁸ Termini Kutatóhálózat. <http://ht.nytud.hu/index.php> (2016-02-01)

¹⁹ Benő Attila – Péntek János (szerk.): *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve*. Kolozsvár, 2011.

²⁰ Papp Z. Attila – Csata Zsombor: *Aranymetszés 2013. Külhoni magyar doktoranduszok a Kárpát-medencében*. Budapest, 2013.

a nemzetközi irányokat, aktuális társadalmi, gazdasági kérdéseket, hol találunk jelentős eltéréseket.

Érdemes volna tudományterületenként tartalomelemzéssel megvizsgálni a pályázati témák jellegét, azonban jelenleg csak arra vállalkozunk, hogy néhány általános megjegyzést tegyünk: a természet-, az élet- és élettelen tudományok területén az igényeket elsősorban a labor- és műszerlehetőségek jobb felhasználása, alkalmazása motiválja, míg a bölcséleti tudományok körében a levéltárakba, könyvtárakba, egyéb gyűjteményekbe való betekintés lehetősége. A társadalomtudományok esetében ott találjuk a nemzetközi tudományosság palettáján is megjelenő témákat: a szegénységet, a migráció dilemmáit, a kisebbségi lét, a demokrácia kérdéseit, a gender témákat, a generációk attitűdjeit, a globalitás és lokalitás közötti feszültséget, a fenntartható fejlődés vágyait és valóságát, az identitás problematikáját. A témák felsorolása mellett azt is érdemes megjegyezni, hogy a kutatási területek sokszínűsége egyszerre érvényes seniorokra és juniorokra. Míg az előbbi csoportban többször találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a kutató éveken át foglalkozik ugyanazzal a témával és annak különböző aspektusait vizsgálva keresi a támogatást a munkájához, addig a fiatalok körében változatos az érdeklődés, határozottabban megjelennek a lokális problémák. Külön figyelmet érdemelnek a nyelvi kutatások, illetve intézetek helyzete, hiszen a kezdetektől az együttműködés zászlóshajói (lásd elsősorban a már említett Termini Kutatóhálózatot és a hálózatba tartozó intézeteket).

Az MTA honlapján, a Domus tevékenységének rövid bemutatása mellett az érdeklődő megtalálja az Ösztöndíj Program valamennyi kiadványát,²¹ és 2012 óta a pályázók számára kötelező a Magyar Tudományos Művek Tárába²² feltölteni a kiemelkedő fontosságú publikációikat.

Egységes adatbázis a Domus programmal kapcsolatban csak az elektronikus pályáztatásra való átállás, 2012 óta létezik, ezért a teljes időszak bemutatásához fel kellett lapozni a kuratóriumi ülések eredeti jegyzőkönyveit, az időszakos beszámolókat, összefoglalókat, illetve az ösztöndíj program részleges adatait a különböző időszakokból. E skrupulózus munka után is maradtak adathiányok, azonban nem olyan mértékben, hogy a tendenciák bemutatása lehetetlen legyen (1. táblázat).

A nyertes ösztöndíjasok száma 2013-ig 160–247 fő között mozog, kiemelkedő a létszám 2000–2005 között (200 pályázó fölött), csökkenés 2013-tól tapasztalható. A beadott pályázatok száma viszont megsokszorozódott 1997–2015 között, három-ötszörösére emelkedett, miközben a felosztható keretek 2000–2011 között alig változtak.

²¹ Magyar Tudományosság Külföldön kiadványok. <http://mta.hu/magyar-tudomanyosság-kulfoldon/kiadvanyok-105940> (2016-02-01)

²² Magyar Tudományos Művek Tára. <http://mta.hu/hatteranyagok/magyar-tudomanyos-muvek-tara-mtmt-105337> (2016-02-01)

1. táblázat. A Domus program egyéni pályázói által elnyert ösztöndíjak, 1997–2015

<i>Tárgyév (tavaszi és őszi forduló)</i>	<i>Junior, Ft/hét</i>	<i>Senior, Ft/hét</i>	<i>Összes pályázó</i>	<i>Elnyert hetek száma</i>	<i>Mindösszesen, Ft</i>
1997	7 500	15 000	171	889	15 700 625
1998	11 250	16 875	160	1 070	15 907 500
1999	12 500	17 500	163	1 192	16 022 000
2000	12 500	17 500	247	1 147	21 450 000
2001 ősztól	16 250	21 250	221	1 360	22 960 000
2002	16 250	21 250	208	974	19 380 000
2003	16 250	21 250	219	1 776	19 235 000
2004	16 250	21 250	211	1 070	20 081 250
2005 ősztól	17 500	22 500	202	962	17 640 000
2006	17 500	22 500	188	884	16 960 000
2007	17 500	22 500	188	854	17 180 000
2008	17 500	22 500	161	870	17 815 000
2009	17 500	22 500	187	906	18 265 000
2010	17 500	22 500	183	920	16 990 000
2011	17 500	22 500	160	870	14 125 000
2012	30 000	40 000	166	829	28 510 000
2013	30 000	40 000	160	828	25 720 000
2014	30 000	40 000	138	794	27 310 000
2015	30 000	40 000	141	782	27 210 000
<i>Összesen</i>			<i>3 486</i>	<i>18 477</i>	<i>387 549 375</i>

Az ösztöndíjak mértéke – a fiatalokat előnyben részesítve – a kezdeti heti 7500 Ft-ról 2012-re megnégyszereződött: 30 ezer Ft/hét összegre emelkedett, ami azóta változatlan. A seniorok pénzbeni juttatása csak 1997-ben volt duplája a juniorokénak (15 ezer Ft/hét), 1998-tól zárult az olló, míg 2012 óta a támogatás mértéke közötti különbség 10 ezer Ft/hét. A pályázati keret folyamatosan szűkül, miközben az érdeklődők száma az egyes ciklusokban a felosztható kerethez képest három-ötszörös.

Húsz év alatt 3474 sikeres pályázó volt, akik 18 477 ösztöndíjas hetet kutattak 387 549 375 Ft, a konferencia támogatásokkal együtt mindösszesen 394 087 275 Ft ráfordítással.

A 20 év nyertes pályázatait tudományterületi besorolás alapján is vizsgáltuk. Részben a törvényi változások, részben a kuratóriumi szemlélet formálódása alapján többször változott a tudományterületi minősítés, ezért a teljes dokumentum anyagot átkódoltuk egységes szerkezetbe, azaz három nagy területi megoszlást

(élő- és élettelen természettudományok, valamint társadalomtudományok) vetünk figyelembe a csoportosításkor.

Szembevetendő a társadalomtudományok (a bölcsészeti diszciplínákkal együtt) túlsúlya, esetenként 60% feletti aránya. A másik két nagy tudományterületen kezdetben a természettudományok képviselői jelentkeztek nagyobb számban ösztöndíjra, 2000–2005 között viszonylag kiegyenlítődt az arányuk, majd 2006-tól visszarendeződött a korábban kialakult egyharmad-kétharmad arány.

* * *

A Domus Ösztöndíj Program húszéves működése jelentős tudományos és kutatásszervezési eredmény. A program folyamatosan fejlődött, noha a tudománypolitikai, gazdasági, szervezeti változások nem mindig voltak kedvezőek. Hatottak a programra a külső és belső változások, szabályozók, mégis megőrizte küldetése lényegét, ahogyan azt az alapító szerződés preambuluma megfogalmazta: megadni minden lehetséges támogatást, közigazgatási határoktól függetlenül az egyetemes magyar tudomány fejlesztéséhez. Mindez jelenti a magyarországi és a külhoni szülőföldön végzett magyar nyelvű és tárgyú kutatás elismerését, támogatását; az anyanyelv kutatásának, oktatásának, ápolásának fontosságát; az interdiszciplináris jelleget; a kooperáció fontosságát; a térségi, a lokális vizsgálati kérdések felvetését, vizsgálatát, szélesebb kontextusba helyezését; motivációt az összehasonlító kutatásokra; a fiatalok kutatóvá nevelésének, kapcsolati hálójának építését, teljesítményeik elismerését; a nyilvánosságra hozatal feltételeinek megteremtését; a magyar tudományosság integrációját.

A magyar tudományosság fogalmának változatai művelőik szerint. *Tanulságok a fókuszcsoportos beszélgetések alapján*

Papp Z. Attila*

1. Elméleti-módszertani keretek

2015 szeptemberében és októberében a négy nagyobb határon túli magyar régióban fókuszcsoportos beszélgetéseket szerveztünk annak érdekében, hogy bepillantást nyerjünk a magyar tudományosság képviselőitől az általuk művelt tudományterületek hazai (szülőföldi), magyarországi és nemzetközi beágyazottságáról. Azért döntöttünk a fókuszcsoportos beszélgetés módszertana mellett, mert azt reméltük, hogy e félig nyilvános, félig informális mesterséges közegben sikerül a vizsgált tematika mentén strukturálódó fő diskurzusokat beazonosítanunk. A beszélgetések ugyanis heterogén közegben zajlottak, azaz igyekeztünk úgy összehívni interjúalanyainkat, hogy tudományterületi és generációs szempontból is vegyesek legyenek. Természetesen célunk nem lehetett és nem is volt statisztikai reprezentativitás biztosítása, hanem pusztán az, hogy egy adott régióon belül minél több intézmény és/vagy szakma képviselője hallassa hangját, illetve adott esetben törekedtünk arra is, hogy a beszélgetés során fel-felbukkanó eltérő véleményeket, perspektívákat beazonosítva, ütköztetve a sajátosabb beszédmódokat még egyértelműbben felszínre hozzuk.

Az elhangzott beszélgetéseket rögzítettük, és szó szerinti átiratuk után az Atlas.ti nevű szövegelemző programmal dolgoztuk fel. További elemzésünk során az egyes véleményeket anonim módon, a felhasznált idézeteket pedig a beszélt nyelv struktúrája szerint közöljük. A feldolgozás során az összes beszélgetést kódoltuk, azaz kisebb tematikai egységekbe csoportosítottuk, majd pedig ezek alapján az általunk jellemzőnek tartott beszédmódokat e kódok vagy kódok összevonása segítségével rekonstruáljuk.

Egy 2010-es elemzés¹ azt állapította meg, hogy a magyar tudományosság tartalmát az alábbi négy megközelítés fedi le:

1. magukat magyarnak valló határon túli kutatók bármilyen intézményes keretben folytatott magyar nyelvű kutatásai;
2. magukat magyarnak valló határon túli kutatók bármilyen intézményes keretben folytatott bármilyen nyelvű és tárgykörű kutatásai;

* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

¹ Ld. Csányi Erzsébet – Cserniczkó István – Salat Levente – Tóth Károly: Javaslat a határon túli magyar tudományosság fogalmának értelmezésére. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Magyar-magyar interdiszciplináris kutatások, intézményi együttműködések lehetősége*. Budapest, 2010. 211–213.

3. bármilyen nyelven publikáló a magyar tudósközösség tagjának valló kutató magyar vonatkozású kutatásai;
4. bármilyen tudományos teljesítmény, ami az általános tudományos követelményrendszernek megfelel, és amelyet az adott közösség magáénak vall.

A fenti megközelítés két nagyobb szempontot érvényesít: a kutató identitása (határon túli magyar, aki egyébként bármilyen nyelven folytat kutatást), illetve a tételezett magyar tudósközösség, aki dönthet a tagokról és a tudományos teljesítmény megítéléséről is. E koncepciókban tehát az identitás, a közösség és részben a nyelv játszik szerepet, vizsgálatunk során pedig arra voltunk kíváncsiak, hogy e szempontok milyen mértékben köszönnek vissza, illetve a tudomány művelése során felmerülnek-e újabb vetületek.

Elemzésünk során először regionális bontásban vesszük szemügyre, milyen kontextusokban, illetve témák beemelése segítségével beszéltek interjúalanyaink a kisebbségi tudományosság kérdésköréről,² majd pedig megpróbálunk egy egyseges fogalmi háló segítségével néhány Kárpát-medencei közös vonást, illetve dilemmát megfogalmazni.

2. A magyar tudományosság koncepciói regionálisan

2.1. Szlovákia/Felvidék

Szlovákiai beszélgetésünk Somorján, a Fórum Kisebbségkutató Intézet székében történt. E beszélgetésen relatív kevesen vettek részt, mindösszesen 7 szlovákiai magyar kutató és/vagy oktató, ám a résztvevők leképezték a főbb helyi tudományos kutató vagy felsőoktatási intézményeket. Alanyaink a következő intézményeket képviselték: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Selye János Egyetem, Téka - Szlovákiai Magyar Fiatal Kutatók Tudományos és Kulturális Társulása, Comenius Egyetem BTK Magyar Tanszék, Konstantin Filozófus Egyetem. Megjegyzendő azonban, hogy volt olyan alany, aki több intézményi kötődéssel is bír, és jelen voltak olyanok is akik, ugyan nagyon aktívak voltak a szlovákiai magyar tudományos és közéletben, de jelenleg már nyugdíjasok, nincs konkrét intézményi kötődésük.

² A téma regionális vizsgálata nem újkeletű, több kiadványban is találni vonatkozó elemzéseket vagy vitaindító szövegekre adott hozzászólásokat. A teljesség igénye nélkül: *Magyar Tudományosság a környező országokban. Készült az MTA Határainkon Kívüli Magyar Tudományosságot Koordináló Albizottság konferenciájára.* Budapest, 1993; Berényi Dénes (szerk.): *Vélemények az MTA tevékenységéről és további feladatiról a határon túli magyar tudományossággal kapcsolatban.* Budapest, 2003; Berényi Dénes (szerk.) *A határon túli magyar tudományos műhelyek működésének regionális megközelítése.* Budapest, 2006; Berényi Dénes (szerk.): *Tudományos konferencia az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság megalakulásának 10 éves évfordulója alkalmából.* Budapest, 2006; Fedinec Csilla (szerk.) 2010 i. m.

Mint mindegyik regionális beszélgetést, természetesen a határon túli tudományosság kérdésköre uralta ezt a csoportos interjúhelyzetet is, az alábbi 1. táblázatban viszont azt láthatjuk, e központi téma milyen más, „járulékos” tematikák társaságában jelent meg.

1. táblázat. A szlovákiai beszélgetésben felbukkanó főbb témakörök

magyar tudományosság	10
többségi - kisebbségi tudományos viszony	6
a „társadalom”	6
magyarországi - határon túli kapcsolat	5
szlovák tudományosság	5
oktatás kérdése	4
Domus megítélése	4
természettudomány	3
társadalomtudomány	3
Fórum Intézet	3
tudományos kérdésfelvetés	2
civil jelleg	2
erkölcsi kérdés	2
generáció	2
hatás	2
Láthatatlan Kollégium	2
pedagógusok	2
Selye János Egyetem	2
tudományosság - nemzetközi	1
nemzeti intézmény	1
verseny	1
deskriptív tudomány	1
egyház	1
Glatz Ferenc szerepe	1
intézményi akkreditáció	1
normatív tudomány	1
regionális különbségek	1
szlovákiai magyar kerekasztal	1
Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács	1

A magyar tudományosság kérdésköre nem választható el a többségi és kisebbségi, valamint a magyarországi és kisebbségi magyar tudósok kapcsolatrendszerétől, illetve a szlovák és nemzetközi tudományosságba való beágyazódásától. A beszélgetésben felmerültek a természettudományok és a társadalomtudományok eltérő működési logikájának sajátosságai: az előbbieket intézményileg és infrastrukturálisan

is mélyebben beágyazottak a többségi tudományosságba, míg a társadalomtudományok állítólag könnyebben működhetnek akár civil alapon is. E szembeállítás elvezet oda is, hogy a természettudományok bizonyos értelemben nem képezhetik a külföldi magyar tudományosság részét, hiszen nagyobb mértékben kötöttek az állami (többségi) forrásokhoz, infrastruktúrákhoz, eredményeiben, hasznosulásában pedig markánsabban jelen van a nemzetköziség.

„A természettudományok meg a műszaki tudományok teljesen más sztori. Amikor arról beszélünk, hogy magyar tudományosság külföldön, az én tudományosságom nem magyar tudományosság külföldön. Tehát ezt tudni kell, [...] én itt az intézményrendszerrel függetlenül nem vagyok képes létezni, mert szükségem van egy intézményi háttérre. Sose fogunk tudni kiépíteni itt olyan [természettudományi] magyar tudományos intézeteket, mint a Fórum Intézet.”

A tudományosság hasznosulásának perspektívájából a társadalomtudományok megítélése során viszont egy újabb kettősség, a deskriptív és a normatív el-
lentételeződés tematizálódott, amely túl az eltérő módszertani vetületeken kihat a tudományos kérdésfeltevés sajátosságára, valamint a kisebbséginek nevezett tudomány és a kisebbségi társadalom és/vagy politika összefüggéseire is. A társadalomtudományok érthető módon nem tudják megkerülni a tételezett kisebbségi közösség szociális vagy akár mentális állapotára való reflektálást, de kérdés, ezt milyen perspektívából teszik: ha a „mi van?” kérdésre koncentrálnak, akkor megmaradhatnak deskriptív szinten, ám kisebbségi közegben talán nagyobb nyomás nehezedik arra, hogy a tudomány mondjon is valamit arra vonatkozóan, hogy „mi legyen?”. Ez utóbbi viszont már társadalmi pozícióra is visszautaló tudást feltételez, és mint ilyen óhatatlanul is ideologikussá válhat. Ahogy egyik alanyunk fogalmazott, a politika beleszólhat a tudomány művelésének mindkét részébe, de maguk a kutatók is gyakran összekeverik e két szintet.

„Ami a kérdésfeltevést illeti [...] a társadalomtudományok két részre veszik a választ. Az egyik egy destruktív kérdés, hogy néz ki a helyzet, a másik pedig egy normatív kérdés, hogy kell vagy kellene kinéznie. S ezt a kettőt nem szabad összekeverni. Abban a pillanatban, hogy ezt a két kérdést összekeverem, abban a pillanatban sem az egyikre, sem a másikra nem kapok megfelelő választ. A normatív kérdést, azt bizonyos normák szempontjából kell megítélni, destruktív kérdésnél pedig szembe kell nézni azzal, ami tényleg leírható onnan. [...] Ez módszertanilag két kérdés. Meg lehet vizsgálni egy dolgot az egyik szempontból, meg a másik szempontból, de mindkettőből egyszerre nem ajánlatos. Most nem elsősorban azért mert beleszól a politika, amelyik mind a kettőt akarná, beleszól a nagyon rossz lelkiállapotunk, amelyikben keveredik ez a kettő.”

Kisebbségi tudományos közegben tehát nagyon nehéz a politikai elvárásoktól elfordulni, és ezzel az ambivalens helyzettel mintha maguk a kutatók is

azonosulnának: egyrészt az egyéni életutak során beazonosíthatók a kisebbségi közösség óvása érdekében vállalt társadalmi szerepek, másrészt pedig az említett módszertani (deskriptív vs. normatív) kettősség is. Talán nem véletlen, hogy ebben a szlovákiai beszélgetésben a „társadalmi kérdések”, ezen belül kiemelt helyen az oktatás, illetve a kisebbségi pedagógusok szerepe jelentősen artikulálódott, és mondhatni kőkemény kritikával is illették:

„Valamikor az iskolák pedagógusai úgy érezték, hogy nem négy óra a munkaidő, amit az iskolában tölt, hanem az is, amit utána a gyerekekkel, a kultúrát, a falu kultúráját viszi magával. Ma ha például Somorján megnézem, akkor még a kulturális rendezvényeken is ritkán látok pedagógust. [...] Hogy ha arra kéne várni, hogy mit csinálnak meg például a somorjai pedagógusok, az borzasztó, [...] néha sírni lenne kedvem.”

Mit tehet ebben a világban a Magyar Tudományos Akadémia, mint intézmény, hogyan támogathatja e közösségi logikától áthatott világ tudományosságát? Ha tisztán tudományos érdekek felől nézzük, az MTA-nak az lenne a szerepe, hogy olyan tevékenységeket támogasson, amelyek e tudományos igazságok feltárása érdekében tett erőfeszítéseket szolgálják. Csakhogy itt visszaköszönnek újra a tudományterületi specialitásokhoz kapcsolható dilemmák: a társadalomtudományi kutatások támogatása magával hordozza a kisebbségi társadalom „örzésebe” vetett hit továbbélését, a természettudományi kutatások támogatása pedig olyan forrásigényeket feltételezne, amelyeket nem föltétlenül az MTA-nak kellene biztosítania.

Magyarország és az MTA szerepe így valójában két dimenzióra sűrűsödik: morális kötelesség és kapcsolatépítés. Az MTA külhoni szerepvállalása mondhatni már kezdetektől egyfajta nemzeti elköteleződésből, ethoszból táplálkozott. Ezt interjúalanyaink is érzékelték, és e kontextusban hálásan gondoltak vissza az egykori MTA elnök, Glatz Ferenc ilyen irányú aktivitására.

„Ez az egész dolog, amikor elindult az egyik része az abszolút erkölcsi kérdés volt: Hova tartozunk? Tehát ez az, amit én úgy érzem, hogy Glatznak köszönhetünk, mert elsősorban ő volt az, aki ezt megpróbálta végigvinni elvileg a Parlamenten keresztül is.”

Alanyaink narratívájában az MTA egységes egészként és jelentős szimbolikus tőkével bíró intézményként jelenik meg. Bizonyos értelemben egy sajátos szimbolikus csere zajlik: az ily módon megkonstruált MTA táplálkozik a támogatói tevékenységéhez kapcsolódó moralitásból, ugyanakkor a határon túli tudományosság háta mögött érezhet egy jelentős presztízzsel bíró intézményt. E tudományos anya- és hátország léte nagyon fontos a külhoni magyar kutatók számára, és nem csak szimbolikus töltete miatt, hanem a kapcsolattartás, illetve a magyarországi/budapesti tartózkodás lehetősége miatt is. Ebben a kontextusban a Domus ház jelentősége több alany szerint is kiemelésre került.

„Azáltal, hogy mi tulajdonképpen részeivé váltunk a magyar akadémiai rendszernek [...] a magyarországi kutató közösség is természetesnek, mintegy iratlan kötelességének tekintette, hogy mi létezőnk és velünk valamiféle konstruktív viszonyt kell kialakítani. Tehát, hogy határon túli magyar kutatóként ha az ember bekopogtat valahova, akkor az nem ugyanazt jelenti Magyarországon, mint hogy ha XY lenne ki tudja honnét. [...] És ennek hatalmas praktikus előnyei is vannak, noha valamiféle morális mögöttesből fakad természetesen.”

„Igen, de azért gyakorlati szempontból, egy egyetemi ember számára, ha én 2 hónapra kimehetek Budapestre és beülhetek az OSZK-ba, és tudom, hogy van ingyen jó szállásom, kapok valami ösztöndíjat, amiből meg tudok élni az alatt a 2 hónap alatt, még könyveket is tudok venni, ha nem járok persze minden este kocsimba, akkor a 2 hónap alatt én megírok egy könyvet. Általában úgy szokott lenni, 2 évente kimegyek, és 2 évente megírok egy könyvet. Az korábban lehetetlen volt. Tehát az, hogy én most elintézzem azt hogy valahonnan pénzt szerezzek arra, hogy én lakni tudjak Budapesten, hogy az egész életemet finanszírozni tudjam, tehát ilyen nagyon földhözragadt szempontból a Domus és az MTK egy óriási segítség volt, mindannyiunk számára.”

A magyarországi kapcsolattartás lehetősége kétségtelenül sok pragmatikus előnnyel jár, de kérdés lehet az is, mindez hogyan hat ki (vagy vissza) a honi tudományos kérdéscsoportokra, vagy általában a kutatói létre. Ezúttal is különbséget tehetünk a tudományterületek specialitásai alapján: a természettudományok esetében e kapcsolatok mintha már korábban is létező szakmai hálók megerősödését jelentené. A társadalomtudományok esetében viszont már a kérdéscsoportokra, közös kutatásokba való tényleges bekapcsolódást is jelentik:

„A társadalomtudósok számára rendkívül nagy jelentőségű ezeken az ösztöndíjakon kívül azoknak a kutatási programoknak a sorozata, amelyik az egész Kárpát-medencére kiterjedve vizsgál különféle dolgokat, amik számunkra is fontosak. Ebbe bele lehet kapcsolódni, ennek révén összehasonlíthatjuk a mi helyzetünket az erdélyivel, a vajdasággal, stb. Megvizsgálódik ez magyarországi szemmel, és ennek nagyon számos praktikus és konkrét következménye van.”

Sőt, a magyarországi szakmai jelenlét egy olyan sajátos tudományos és/vagy életszemlélet kialakítását is megteremtheti, amelyben a saját kisebbségi helyzet újraértelmezése is lehetséges. Úgy is értelmezhetnénk e jelenséget, hogy a kisebbségi társadalomtudományos gondolkodás egy olyan liminalitásban, határövezetben ölt testet, amely a hazai és magyarországi látószögek összeillesztéséből jön létre. A két nemzetállami logika mezsgyéjén megjelenik/megjelenhet egy olyan új társadalomtudományi paradigma, amit kisebbségi tudományosságnak hívhatunk, és amely egyaránt határt termel a magyarországi és hazai (többségi, itt: szlovák) perspektívával szemben, ugyanakkor valamilyen szinten mindkettővel

azonosul. A kisebbségi tudományosság mintha ezt az állandó vonzást és taszítást feltételezné:

„A magyarországi helyzetet tudom látni itteni élményanyagból is, és az itteni helyzetet magyarországi élményanyagból is, mert én magyarként a magyar kultúrát és a magyar közeletet is élményszerűen megélem. Amit ők nem tudnak, mondjuk ti nem, vagy a szlovákok szintén nem. És ezt mondjuk ki, jó. Tehát minden egyéb nyomorúság mellett, ez rendkívül jó.”

2.2. Vajdaság

A vajdasági beszélgetésre Szabadkán került sor 14 helyi résztvevővel. Beszélgetőpartnereink az alábbi intézményeket képviselték: Szerb Tudományos Akadémia, Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kara (Szabadka), Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszéke, Regionális Tudományos Társaság, Újvidéki Egyetem Közgazdasági Kar (Szabadka), Magyar Tudományos Társaság, Kiss Lajos Néprajzi Társaság, Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Szabadkai Városi Múzeum, Újvidéki Egyetem Orvostudományi Kara.

2. táblázat. A vajdasági beszélgetésben felbukkanó főbb témakörök

magyar tudományosság	20
intézmények (-)	12
tudományos eredmények	10
többségi- kisebbségi tudományos viszony	7
támogatás	7
tervezés	7
helyi politika	6
tudományos kérdésfelvetés	5
szegény rokon szindróma	5
magyarországi - határon túli kapcsolat	4
civil jelleg	3
Domus	2
oktatás	2
improvizáció	2
nemzetköziség	2
publikálási lehetőség	2
régió	2
Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács	2
MTA	2
természettudomány	1
nemzeti intézmény	1

csoportos művelés	1
demográfiai aspektus	1
folyamatosság	1
hasznosulás	1
helyi	1
kivándorlás	1
közéletiség	1
magyar - egyetemes	1
Magyar Tudományos Társaság	1
magyar tudományosság - nincs	1
módszer	1
nagypolitika	1
nyelv	1
referenciák hiánya	1

Az intézményi kötődések pusztá felsorolásból is szembetűnik, hogy a vajdasági tudományos élet szereplői az állami, közszféra mellett helyi, civil alapon szerveződött, a magyar tudományosságot (jelentsen is ez bármit) szolgálni igyekvő intézményt is megjelöltek. Az itt folytatott beszélgetésben a magyar tudományosság megítélését explicit és implicit módon is áthatotta ez a civil jelleg (lásd a beszélgetés legfontosabb kódjait a 2. táblázatban), és legplasztikusabban talán ez az idézet fejezi ki:

„Miután lelépek (a munkahelyemről), csinálom az én magyarságkutatásom szabadidőmben.”

Ez a civil jelleg több szinten és vonatkozásban is tetten érhető: időbeliség (történetiség) dimenzióban, de a tudományos munka művelése jellege és hatása szintjén, a helyi politikához való viszonyulásban is. A kiindulópontot itt is a természettudományok és társadalomtudományok közötti megkülönböztetés adja, és elhangzik az, hogy a természettudományokat azért nem lehet a vajdasági magyar tudományosság körébe sorolni, mert nincs az a „brancs”, aki ezt együttesen művelné. E koncepcióban tehát a tudományosság egyik kimondott kritériuma a csapatmunka lenne, a Vajdaságban élő önmagukat magyarnak valló kutatók közös munkája. Csakhogy ez kis mértékben valósul meg a természettudományok területén, egyszerűen a számbeli méret és megfelelő végzettség hiányában, és ezért mondhatni nem is létezhet vajdasági magyar tudományosság:

„A természettudományok területén vajdasági magyar tudományosság nem létezik, és ezen ne sértődjön meg senki [...] vannak emberek, akik magyarul tudnak, magyar lelkületűek, részt vesznek a vajdasági magyar közéletben, de egyetlen egy órát sem tartottak meg az egyetemen magyar nyelven.”

„Az Újvidéki Orvostudományi Kar tanári kara manapság azt hiszem, olyan ötszázötven embert számlál, ezek közül [...] aki magyar, vagy magyarul tud beszélni, meg aki vállalja a magyarságát [...] csak kettő, három, [...] de maximum tíz. Ezek közül nem mindenki tudna, vállalna magyar nyelven oktatást. [...] Berényi János volt az, aki ide tartozott ebbe a brancsba, ahol én most már majdnem egyedül maradtam. [...] Ő volt az, akivel én nagyon jól megértettem magam, már tényleg nagyon kevesen vagyunk, úgyhogy semmilyen csoportot itt nem [...] definiálni.”

Ugyanakkor a társadalomtudományok területén sem egyértelmű a helyzet abban a vonatkozásban, hogy a tudomány lehet-e pusztán magyar? Egyik alanyunk szerint – általánosságban tekintve – a kisebbségi társadalomtudomány nehezen képzelhető el. Ez alól kivételnek számítanak a helyi (értsd: kisebbségi) politikálással kapcsolatos területek vagy tudományos kérdések, amelyeket természetesen magyar nyelven is elérhetővé kell tenni, de magának a tudományművelésnek a legitimitációja országos vagy nemzetközi szinthez kapcsolódik. Ebben a logikában a vajdasági magyar tudományosság ugyan nehezen definiálható, de a nyelv szerepe felértékelődik a közéleti pragmatika perspektívájából. Olybá tűnik, hogy itt a tudomány művelésének referenciapontjai az adott tudomány nemzetközi sztenđerdei, és ennek alárendelődnek a tételezett kisebbségi közösség társadalmi, politikai igényeire válaszoló tematikák:

„Ezelőtt harmincöt évvel, vagy talán valamivel többel írtam egy írást azzal a címmel, hogy: Vajdasági magyar társadalomtudomány?, aminek az volt a lényege, hogy ennek van-e értelme és van-e esélye. [...] Akkor úgy láttam, hogy talán meg kell próbálni, hogy legyen egy színtere a társadalomtudománynak Vajdaságban magyarul. [...] De már abban az írásban, ahol ennek a dilemmáit próbáltam feszegetni, eldöntöttem, hogy kérdés, hogy vajon amit itt, ezen a szintéren kezelünk [...] a vajdasági magyar közösséget érintő társadalomtudományi problémák-e, vagy egyebek? A szakmában leginkább választott bíraskodással foglalkoztam, de valahogy bizarrnak éreztem, hogy egy vajdasági magyar folyóiratban írjak egy tanulmányt a választott nemzetközi bíraskodásról, valahogy úgy éreztem, hogy ez aránytévesztés, és talán céltévesztés is. Egészen más dolog persze a vajdasági magyar érdekvédelemről, vagy nemzeti tanácsokról, vagy valami másról írni.”

A vajdasági magyar tudományosság létét azonban legtöbbször nem kérdőjelezték meg, és érvelésükben a földrajzi-történeti-politikai-adminisztratív, vagy egyszerűbben regionális adottságok jelentek meg legmarkánsabban. Ha a Vajdaság regionálisan is elképzelhető, akkor ennek a sajátos arculatú egységnek óhatatlanul is van tudományossága, amelynek művelői körébe beletartoznak mindazok, akik e térségről és azon belül a magyarokat érintő kérdésekről írnak, függetlenül akár attól is, milyen nyelven teszik ezt.

„Mi a Vajdaságból vagyunk, és próbáljuk meg azt mondani, hogy nincs [vajdasági magyar tudományosság]? Szóval mindjárt itt [...] megvernének. Azt kell mondanom, hogy van egy magyar nyelven űzött tudományos mennyiség, amihez mi nagyon-nagyon szívesen csatlakozunk, mert nyelvi gondok nélkül olvassuk. [...] Tehát én azt valom, hogy nemcsak a társadalomtudományok területén, hanem akár még az egyéb [területeken] is a régióknak igenis van egy arculata, amelyben a magyarul tudó, magyar nyelven publikáló, vagy magyar érdekeltségű témát publikáló, még a magyar nyelvet nem is egészen pontosan beszélő [...] igenis a vajdasági magyar tudományosságot képviselik.”

A két végletesnek tűnő (a vajdasági tudományosságot kvázi tagadó, illetve regionálisan felnyitó) pólus között helyezkednek el az expliciten nyelvi alapon elfogadott kisebbségi tudományosságot hangoztató, illetve az ezt nemzetközi és regionális szinten keretező megközelítések is. A nyelvi alapon elfogadott kisebbségi tudományosság logikájában egyfajta nemzeti sajátosság érvényesül, míg a keretező megközelítésben a helyi sajátosságok az egyetemes magyar és európai perspektívában válnak relevánssá, és nem lehet elválasztani a másik két szinttől. Az érvelésekben itt is a tudományterületek sajátossága került elő, úgy tűnik mintha a tudományfelfogásokat explicit módon a szakterület és a kutatott tárgy jellemzői befolyásolnák. Az természetesen érthető, hogy alanyaink saját társadalmi pozíciójukból, illetve tudományuk perspektívájából nyilatkoznak meg, de szembeűnő, hogy nem egységesen elfogadott tudományos normák léte vagy nem léte mellett érvelnek, hanem a már-már csak kizárólagosan sajátosnak tekintett jellemzőket emelik be a beszélgetésbe:

„Művelődéstörténészként egészen vagy kissé másként látom a dolgokat, ugyanis egy-egy művelődéstörténeti [...] helyi jellegű dolgot nem lehet megírni anélkül, hogy ne vegyük figyelembe az egyetemes magyar dolgokat, és az egyetemes európai. Tehát az én munkásságomnak azt hiszem, hogy ötven százaléka színháztörténet.”

„Én a néprajztudomány szemszögéből közelítem most meg a dolgokat, és arra a kérdésre, hogy külső hatás vagy belső tényezők határozzák-e meg a kutatási területünket, én azt hiszem, hogy belső készítés van, mert a kutatóink magyar ajkúak mindannyian. A Kiss Lajos Néprajzi Társaságon belül, inkább vajdasági témákat kutatnak, különböző szakterületeken, és inkább az egyetemes magyar nyelvterülettel vannak kapcsolatba a kutatások, mint Dél felé szerb tudományos publikációkkal. Más is az érdeklődési kör.”

E sokféle tudományművelői és tudományosság koncepció mögött a vajdasági beszélgetésben felsejlett egy egyértelmű igény a magyar kisebbséget érintő problémák kutatásának tervezése vonatkozásában. Az elsősorban társadalomtudományi kutatások tervezésére vonatkozó hiány egyrészt belső humán és anyagi források szűkösségére utal, másrészt pedig elvárásként is tételeződött Magyarországgal,

illetve az egységes, homogén blokknak gondolt Magyar Tudományos Akadémiával szemben is. A tervezés melletti érvelésekben az hangzott el, hogy így lehetne felszámolni a kutatások során gyakran tapasztalt ad-hoc jelleget, amatőrizmust, referenciapont nélkülséget, támogatás folyamatosságának hiányát és néha improvizációt is. Mindez alanyaink egy része szerint úgy lenne lehetséges, ha a kutatások valamiféle konszenzuális stratégia mentén alakulnának, amelybe kiemelt szerepet szánának az MTA-nak is, de a helyi közélet, politika döntéshozóinak is.

„Itt semmiféle kutatástervezés nincs, abból a szempontból – és most itt az Akadémiához szólok –, tehát hogy megállapítsuk azt, hogy az elkövetkezendő tíz évben, különböző területeken mi mit szeretnénk kutatni. Hogy milyen területeinkre kérünk projektumokat megfogalmazni, amelyeket később esetleg finanszírozni lehet, amire kialakulnak a kutatócsoportok. Tehát hiányzott ez az elem, sem itteni regionális szintem nem alakult ki ilyen kutatástervezés, sem az MTA-n belül nem alakult ki, sem az Akadémiai Tanácson belül, pláne konszenzuális alapon.”

Az MTA és tágabban Magyarország konszenzuális alapon, partnerségben történő támogatói szerepének hangsúlyozása azért is vált hangsúlyossá, mert alanyaink egy része e viszonyt jelenleg és a korábbi időszakra vonatkozóan is aszimmetrikusnak értelmezte. Ez a kapcsolati egyenlőtlenség értelmezésükben az ún. „szegény rokon” szindróma része, amelynek pénzügyi, intézményi és emberi dimenziói egyaránt lehetnek.

„A vajdasági [magyar kutató] igazából társtalanul, parttalanul áll valahol az óceán kellős közepén. Annak kellene valahol az útját keresni, hogy bizonyos tudományokban ne az a megítélés alakuljon ki, hogy igazából a határon túli [...] egy kicsit olyan, mint a szegény vidéki rokon, akit úgy lenéznak, megtűrnék, jól van, egy kicsit kutagasson, ezzel úgy kipipálva minden, és haladjunk tovább, igazából nem akarunk mi vele közös projektumokat, mert nem is olyan jó, [...] meg úgyis tudjuk mi a vidéki rokon szerepe.”

A beszélgetésben néha explicit módon fogalmazódott meg utalás arra, hogy a jelenlegi, kritikával (amatőrizmus, improvizáció például) illetett láttelep a helyi politika történéseivel is összefügg. Egyes résztvevők azt igyekeztek érzékeltetni, hogy a stratégiai gondolkodás hiánya vagy lanygulása – többek között – azzal függ össze, hogy a Magyar Nemzeti Tanács összetétele nemrégiben³ átalakult.

„Nagyon sokan, akik itt ülnek, benne voltak a múlt MNT nagy mandátumában, a felsőoktatási és tudományügyi tanácsban, és ugye születtünk ott mi folyamatosan,

³ A Magyar Nemzeti Tanács a 2014-es választások nyomán novemberben új összetételben állt föl, többek között új elnöke is lett. Az azóta eltelt időszakban viszont több, a VMSZ vezetésével különféle ügyekben kritikai hangot hallató politikus háttérbe szorult, vagy a pártból is kizárták. Ezen események nyomán új politikai formáció is létrejött Magyar Mozgalom néven.

szültünk mi, vajúdtunk mi elég sokat azon, hogy létrehozzunk egy stratégiát. Én nem tudom, a végén már kimaradtam belőle, mert nem láttam, hogy valami is történt volna [...] talán érdemes volna azon átrágni magunkat, és akkor az lenne egy vitaindító alap.”

A stratégia vagy stratégiai gondolkodás hiánya sok irányba érzékelteti a hatását, de egyféle belső paradoxon, kockázat veszélye fennáll. Ugyan az elmúlt egy-két évtizedben létrehoztak kutatást célkitűzésül felvállaló civil intézményeket, ám ezek fenntartása nehézkes lehet hazai és magyarországi források hiányában. Ennek következtében fennállhatnak a kutatók és/vagy kutatási projektek nélkül létező civil kutatói intézmények. Csakhogy ezen intézmények eredetileg éppen azért jöttek létre, mert közpénzből fenntartható kutatóintézet nincs (a Magyar Nemzeti Tanács 2014 elején fogalmazott meg javaslatot egy vajdasági társadalomtudományi kutatóintézetre vonatkozóan, de az végül nem valósult meg⁴), ám valós működés hiányában valójában nem az intézményeknek parkoló pályára való helyezése a fő gond, hanem az, ahogy egyik alanyunk is felhívta erre a figyelmet, hogy a számításba jövő, kutatási potenciállal rendelkező fiatalok elvándorolnak.

„A fiatalok, akik még nem köztisztviselői tagok, kéri a vajdasági tudományosság szervezésének, önszerveződésének a letisztulását, kérnek intézményesítést, háttérrel, biztos háttérrel, mert különben mennek külföldre.”

A kisebbségi tudományosság hasznát vagy hasznosulásának megítélését, főképp a társadalomtudományok terén, kettősség jellemzi. A vélemények alapján az körvonalazódik, jelenleg – nem függetlenül az említett helyi politikai változások miatt – markánsabb igény nincs az ilyen jellegű kutatások iránt, ugyanakkor az elmúlt mintegy két évtizedben mégis többször alkalom nyílt arra (pl. oktatás, média, kisebbségi jogok terén), hogy a tudományos tudás a kisebbségi politizálás szintjén is hasznosuljon. E változást néhány résztvevő inkább negatívan élte meg, ám volt, aki figyelmeztetett arra, hogy a jelenlegi helyzet értékelését (nevezetesen azt, hogy ez egyfajta fordulat-e avagy sem) csak később érdemes elvégezni. Azt viszont többen jelezték, hogy manapság kutatási támogatásokat szerezni meglehetősen nehéz, a magyarországi források a helyi pályázattal intézményeken keresztül nagyobb valószínűséggel kerülnek helyi fesztiválokra, mintsem tudományos tevékenységekre. Az tény viszont, hogy az alanyaink által említett kutatásra szánt összegek nagyságrendje valóban alacsonynak tűnik egy társadalomtudományi kutatás átlagos költségvetéséhez képest.

„Amit én tapasztalok, hogy a tudományos kutatásokra, [...] nagyon kevés pénzt kapunk [...], és ami elburjánzott itt Vajdaságban, hogy mindenféle rendezvényekre

⁴ A jelenleg Zentán működő központ – alanyaink szerint - ugyan fontos szerepet tölt be, de nem tekinthető kutatóintézetnek: „Valóban nagy eredmény a zentai intézet, és a dokumentációs munkája nagyon fontos. A zentai intézet nem is akart, és nem is tud lenni tudományos kutató intézet.”

tömerdek pénz megy el. Ilyen főzőverseny, olyan főzőverseny, kitalálják, hogy hagyományörzés, meg hagyományápolás, meg szóval elképesztő dolgokra mennek el, és ezek támogatott illetve pályázati pénzek. [...] Ahol én érdeklődtem, hogy ez miért van, [azt mondták] ez a szavazati bázis. [...] Szomorú nagyon, és mondjuk mi 150 000 forintot kaptunk egy nagy projektre a Bethlen Gábortól, illetve a Szekeres Alapítványtól, ugyanennyit kapott egy palacsintafesztivál. És mi is, ahol 13 tudományos fokozattal rendelkező szakmunkatárs vár.”

2.3. Erdély

Az erdélyi beszélgetésben 15 személy vett részt, akik a Babeş-Bolyai Tudományegyetem valamelyik karához, a Kolozsvári Akadémiai Bizottsághoz, az Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesülethez, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemhez, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézethez, a Romániai Magyar Doktoranduszok Országos Szövetségéhez (RODOSZ-hoz) vagy a csíkszeredai székhelyű Kommunikációs Antropológiai Munkacsoporthoz kapcsolódnak. Túl azon, hogy itt is megállapítható az állami és civil struktúra párhuzamos jelenléte, a beszélgetésben talán alig akadt olyan alany, aki csak egy intézményi kötődést említett volna. Generációs szempontból is heterogénnek számítottak a jelenlévők, hiszen doktorandusz hallgatótól kezdve nyugdíjas MTA külső tagig több korosztály is képviseltette magát.

3. táblázat. Az erdélyi beszélgetésben felbukkanó főbb témakörök

magyar tudományosság	20
magyarországi – határon túli kapcsolat	8
integráció	5
intézmények (+)	5
hasznosulás	3
a „társadalom”	2
oktatás	2
tudományos kérdésfelvetés	2
tudományosság - nemzetközi	2
BBTE	2
informális kapcsolatok	2
KAB	2
MTA MTK	2
piaci rés	2
támogatás	2
társadalomtudomány	1
természettudomány	1
verseny	1
fenntarthatóság	1

helyi politika	1
konfliktus	1
MOGYT	1
MTA	1
nyelv	1
régió	1
Sapientia	1
tudományosság - többségi	1

Az erdélyi vagy romániai magyar tudományosság megítélése vonatkozásában a fogalmi képlékenységen kívül legmarkánsabban egy közösségi hasznosulási érv és ennek részbeni megkérdőjeleződése a legszembeötlőbb. A fogalmi bizonytalanság egyaránt kiterjed arra, mit gondolhatunk erdélyinek, magyarnak és tudományosnak.

„Tehát ezzel, hogy Erdélyi Magyar Tudományosság, egyre inkább azt érzem [...] hogy gyakorlatilag az erdélyivel, a magyarral és a tudományossággal is bajaim vannak. Egyik sem olyan egyértelmű.”

Valójában a művelők és a kutatási tárgy körüli összemosódás képezi leginkább vita tárgyát: van, aki az erdélyi, romániai lakhelyet tartja elsődlegesnek, van, aki a tematikát, azaz az Erdélyre koncentráló téma meglétét gondolja az erdélyi tudományosság kritériumának. De tovább boncolgatva el lehet jutni oda is, egyáltalán mit értünk Erdély alatt, mentálisan hol húzzuk meg Erdély határait.

A „magyar” kategória is legalább kétrétegű: jelentheti a nyelvet, azaz a magyar nyelven publikáló tudományos tevékenységet, de jelentheti a kutatás tárgyaként elgondolt (erdélyi/romániai) magyart is, és mint ilyenről publikálni indokolt lehet nem csak magyar nyelven, hanem román és más nyelveken is, ez által pedig hozzájárulni egyfajta közvetítéshez és nemzetköziesedéshez.

Ugyanakkor a tudományosság kritériuma is relatív, összefügg a művelt diszciplína hagyományaival és módszertani normarendszerével is. Egyik alanyunk szerint viszont már az sem egyértelmű mi tartozik a tudományosság körébe, sőt, egyesek vissza is élnek ezzel. Erre rímelt rá az a vélemény is, hogy valójában a jelenlegi magyar nyelvű érdekeltségű felsőoktatási és kutatási intézményrendszer nem képes integrálni a tudományt művelőket Erdélyben, hiszen egy relatív nagyszámú közösségről, becslések szerint mintegy 1500 főről van szó.

A kisebbségi tudományosságnak ugyanakkor egy meglehetősen komunitárius pragmatizmusa is megfogalmazódott. E logikában e tudományosság a hasznosulás felől értelmeződik, amely túl azon, hogy pusztán létevel és tevékeny működ(tet)őivel hozzájárul a kisebbségi intézményes keretek fenntartásához, ugyanakkor egy olyan tudástranszfer eszközévé avanszálódik, amely a kisebbségi közösség fennmaradását „szolgálja”.

„Nem mindegy [...], hogy honnan tesszük fel azt a kérdést, hogy mi az erdélyi magyar tudományosság. Hogy ha Erdélyből nézzük ezt a kérdést, akkor az gondolom rendkívül egyszerű a probléma, mert én ezt a dolgot az erdélyi magyar közösség fenntarthatóságának a kérdésével kötném össze. Az számomra a probléma, hogy fenn lehet-e tartani az erdélyi magyar egzisztenciának az intézményes keretét. És ezen belül a tudományos élet egy rendkívül fontos szektor. [...] Az eszmei elvárások elvén teszem már hozzá, hogy [...] amennyiben az erdélyi magyar tudományosság társadalmi kontextusát az erdélyi magyarság összefüggésében próbáljuk meg azonosítani, akkor [...] a tudománynak az kellene legyen az ismérve, hogy [...] az erdélyi magyar közösségnek a szükségleteit próbálja meg kielégíteni. Nem utolsó sorban a fenntarthatóság kérdéseire adott válaszokkal.”

A beszélgetésen erről a megközelítésről viszonylagos összhang alakult ki, más hozzászólók is hangsúlyozták a kisebbségi tudományos tevékenység közpolitikai relevanciáját. Sőt, volt olyan vélemény is, hogy bizonyos kisebbségpolitikai szempontból is releváns kutatási tevékenységek (pl. közvélemény-kutatások) akár piaci alapon is működhetnek – igaz, ez valójában egy kis piac, ami bizalmi alapon működik elsősorban. Ugyanakkor a tudományosság határainak azonosítása során egy másik hozzászóló szerint e komunitárius igény a tudomány művelésének csak egyik pillérét jelenti, hiszen számolni kell a magyarországi és nemzetközi tudományosságba való integrálódás kihívásaival is.

„Mert egy dolog a hazai magyar közösség előtti funkció, de más dolog [az], a magyar tudományosságba való integrálódásban milyen funkciókat [...] tudunk betölteni, és más dolog a nemzetközi, akkor is hogy ha ezek összefüggenek.”

Az integráció témaköre először valójában úgy került terítékre, hogy egyik alanyunk jelezte, némi ellentmondás tapasztalható a tekintetben, hogy az elmúlt két évtizedben örömdetesesen egyre több intézmény jött létre, ami több szereplőt is jelent, csakhogy e sok szereplő kevésbé tud együttműködni. A megnövekedett számú oktatási és kutatási intézmény azonban nem tud vonzó kutatói életpályát nyújtani a fiataloknak, és ennek következtében – a felsőoktatási expanzió ellenére – egyre többen utasítják el a bejáratott intézményi tudományos lehetőségeket. Erdélyen belül ugyanakkor egy belső regionális eltolódás is tapasztalható: a létező, Kolozsvár-centrikus intézményrendszer gyakorlatilag nem képes mit kezdeni a székelyföldi identitásépítési folyamatokkal sem, és ezért is egyre több fiatal más értékek és gyakorlatok mentén szervezi életét. A tudományművelés szándéka talán nem csökkent, hanem a fiatalabb generáció más, informálisabb és dinamikusabb formáit választja ennek, kikerülve vagy kimaradva a létező intézményi struktúrából.

„Kérdés, ezek a Kolozsvár centrikus intézmények mennyire tudnak ehhez a dologhoz kapcsolódni. [...] Székelyföldön van egy ilyen identitásépítési folyamat, ami szerintem

jó, de ezek a szakmai intézmények, amiket itt képviselünk szerintem erről a dologról teljesen le vannak maradva és teljesen le vannak akadva. Tehát a gyakorlatilag a közpolitika tekintetében sem sikerült.”

„Nem az a probléma, hogy több intézmény van, én nem beszélek határvonalakról, vagy versenyekről, vagy egyebekről. Arról van szó, hogy a létező intézményi struktúra egyre kevésbé tudja az én véleményem szerint átfogni, integrálni, szervezni, tájékoztatni ezt az 1500-at, és ezt metaforikusan mondom.”

Már korábban is jeleztük, a kisebbségi belső integrációval párhuzamosan zajlik egy másik, Magyarország központú integrációs folyamat, amelynek több pillére van: a tudományos életben az MTA elméletileg betölthet egyfajta integratív szerepet, ugyanakkor nem lehet eltekinteni a kettős állampolgárság által felkínált integrációs modelltől sem.

„Fel kell tenni a kérdést, hogy mi, milyen értelemben és hogyan tudományosság. Ez viszont növekedőben, növekszik a szereplők száma, növekszik a termékek száma, növekszik a fokozatok száma és ezzel a növekedéssel meg együtt jár egy szintfejlődési, tagolódási folyamat. Tehát nem a koherencia, meg együttműködések, meg egyebek növekednek. Tehát én úgy látom, hogy a intézményeknek, a kialakult intézményeknek, egyetemnek, EME, KAB, stb. stb., ez a szervező képviseleti menedzseri szerepe nem tud lépést tartani ezzel a szép fejlődési, gyarapodási, tagolódási folyamattal. Tehát miközben erősödnek az integrációs lehetőségek, tehát megjelenik például, hogy a Magyar Akadémia külső tagjává hogyan válhat valaki és egyre többen válnak taggá, másik póluson növekedik azoknak a száma, akik azt mondják, hogy hát most engem ez nem érdekel.”

A magyarországi tudományos kapcsolatok megítéléséről egyáltalán nem rajzolható fel konszenzuális kép. Először is a nyelv kapcsán eltértek a vélemények, a már a többi régióban is előbukkanó diszciplináris sajátosságokra építve. A természettudományok nemzetköziesedése kapcsán itt az is elhangzott, hogy a magyarországi kutatók néha azért járnak Erdélybe, hogy tudományos előadásban egyáltalán használhassák a magyar nyelvet. A másik végletet a humán és társadalomtudományi perspektíva nyújtja, amelyben a magyar nyelvű tudományművelés kulcsfontosságúnak tűnik, és ezért elméletileg nagyobb eséllyel integrálódhat a magyarországi mezőnybe. A magyarországi tudományosságba való tényleges integrálódás azonban várat magára: alanyaink egy része szerint ez szinte lehetetlen intézményszerűen. Informális kapcsolatokon keresztül többé-kevésbé megvalósulnak együttműködések, a Domus pályázati rendszeren is kialakulnak kooperációk, de igazi, szakmai partneri viszonyra épülő, nem aszimmetrikus kapcsolatok létrejöttek – minden erőfeszítés ellenére – nagyon kicsi az esélye intézményi és habituális okokból egyaránt. Ahogy egyik alanyunk fogalmazott, különbséget kell tenni a „barátaink” és az intézmények között:

„A magyarországi intézmények meg a barátaink [...] két külön világ. A személyes, jó kapcsolatok és intézményi viszonyok különböznek [...] a személyes kapcsolatok mindig többek és jobbak és gazdagabbak, mint amit abból intézményesíteni lehet.”

Ugyanezt az aszimetriát, magyar-magyar egyenlőtlenséget érzékeli egy másik – szintén társadalomtudományt művelő – alanyunk is, és diskurzív szinten gyakorlatilag egyenlőséget tesz a kisebbségi magyar és anyaországi magyar, illetve a kisebbségi magyar és többségi román (tudományos) viszonyrendszer struktúrája közé:

„Egy kicsit úgy vagyunk az anyaországiakkal, mint a románokkal, hogy ott vagyunk velük egy közösségben, de mindig egy fokkal lejjebb. Tehát a kalapunkat felakasztják, a mi kalapunkat is, de egy fogással lejjebb. [...] Én nem vagyok az Akadémiának külső tagja, de kollégák tájékoztattak költségvetési ügyekről, szavazati jogokról a Magyar Akadémián. A Területi Bizottságnak a költségvetése [...] a kolozsvárinak nem hogy hányadokkal, hanem sokszorosan kisebb a költségvetése. [...] ebben én érzem egy kicsi lekezelését is a kisebbségeknek, a határon túliaknak.”

Ebből az aszimmetrikus viszonyból fakad az egyik lehetséges legnagyobb erdélyi probléma is, nevezetesen az, hogy a magyarországi tudományos élet – állítólag – nem kezeli kellő súllyal a romániai magyar tudományos élet szereplőit. Érdekes mégis, hogy ennek ellenére úgy tekintenek a magyarországi tudományos intézményekre, mint amelyeknek segíteniük kellene az erdélyi tudományos teljesítmény minőségének értékelésében.

„Meg kellene nézni, hogy ennek az 1500 embernek a léte és a tevékenysége a magyarországi magyar tudományosság szempontjából hol van. Mert gyanítom, hogy szinte nincs sehol. Tehát egy szatelit dolog, ami valahol van, és az Elnöki Bizottság meg kulcsfontosságú emberek mindent megpróbálnak tenni ennek az érdekében, de maga a magyar tudományosság rendszere habitusában, működési módjában nem veszi komolyan a határon túli szereplőt.”

2.4. Kárpátalja

A kárpátaljai beszélgetésben 13 helyi kutató, egyetemen oktató személy vett részt, és egyikük kivételével intézményi kötődéseik két központhoz kapcsolódnak: vagy a Beregszászon működő II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, vagy az Ungvári Nemzeti Egyetem valamelyik tanszékéhez vagy kutatóintézetéhez. A két intézmény képviselője mellett egy résztvevő a munkácsi Kárpátaljai Képzőművészeti Főiskola színeiben volt jelen.

4. táblázat. A kárpátaljai beszélgetésben felbukkanó főbb témakörök

magyar tudományosság	13
magyarországi - határon túli kapcsolat	10
többségi - kisebbségi tudományos viszony	7

kivándorlás	5
természettudomány	5
nyelv	4
Hungarológiai Központ	3
informális kapcsolatok	3
intézmények (+)	3
konfliktus	3
nagypolitika	3
nemzetköziség	3
oktatás, felsőoktatás	3
régió	3
társadalomtudomány	3
tudományos kérdésfelvetés	3
Domus	2
helyi politika	2
magyar tudományosság - célja	2
Főiskola	1
hasznosulás	1
karrier - egyéni	1
Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács	1
magyar tudományosság - nincs	1
nem publicisztika	1
önbevallás	1
támogatás	1
tudományos közélet - nincs	1

A magyar tudományosságról e beszélgetésben sem alakult ki egységes kép, itt is markáns eltérések voltak a természettudományt, illetve a társadalom- és humán tudományok képviselői között: az előbbieket a nemzetközi jelleget, utóbbiak gyakran a közösségi perspektívát helyezték előtérbe. Ugyanakkor megfogalmazódott mindkét nagyobb diszciplína képviselői részéről az is, hogy először van a tudomány és utána használhatunk bármilyen jelzőt.

„Először van a tudomány és aztán jön a többi.”

„Ahogy a tudományban, ugyanúgy a művészetben nincs magyar, nincs ukrán, nincs orosz. Vagy van művészet, vagy nincs. Az egy másik dolog, hogy egy művész magyar-nak érzi-e magát.”

E „tisztá” tudomány vagy művészet elismerése mellett azonban leginkább mégis a definíciós kérdések jöttek előtérbe. A szemantikai bizonytalanságokon kívül (ki a magyar?; ki a kárpátaljai?) hangsúlyosan artikulálódott egyfajta kö-

zösségi/kisebbségi reprezentációs szempont, amelyet egyaránt alkalmazni kellene minden diszciplínában.

„Mert az, hogy a földrajzból, biológiából, történelemből, nemcsak nyelvészetből, társadalmi folyamatokat, közgazdasági eseményeket milyen tematika szerint vizsgálom, hogyan, milyen szempontból és milyen érdekeket képviselek. Tehát azt nézem-e, ami a helyi magyar közösség érdekeit szolgálja vagy ezt felvállalom-e, vagy globális témára megyek? Itt már lehet arról beszélni, hogy van-e kárpátaljai magyar tudományosság? Mert a kárpátaljai magyar tudományosságnak ezen a területen azt gondolom, hogy nem a kazahsztáni természeti dolgokat kellene megvédeni és arra fektetni a hangsúlyt, hanem a helyieket. Földrajzból feltérképezni, néprajzból, művészetből mindazt, ami itt van, és akkor mondhatom, hogy van egy magyar tudományos élet.”

„A kérdés nagyon nehezen megválaszolható, a legegyszerűbb persze az lenne, ha elfogadjuk azt, hogy aki annak vallja magát, mármint kárpátaljai magyar tudományossághoz tartozónak vallja magát. Csakhogy ez mindig felvet gyakorlati kérdéseket. Addig nincs ezzel gond, amíg csak arról van szó, hogy ki jelentkezik a köztestületbe, vagy ki regisztrál egy honlapra. Akkor válik ez igazán érdekes kérdéssé, amikor valamilyen képviselőről van szó, amikor valaki nyilatkozik kárpátaljai magyar tudós minőségben vagy a kárpátaljai magyar tudományosság nevében. Akkor viszont már érdekes kérdés lehet, hogy ki igen, ki nem, hol vannak a határok.”

E közösségi szempont könnyen átcsaphat normatív jellegűvé, és a tudományosságot már nem önmagában értelmezi, hanem az elvárások vagy a kisebbségi tudomány, avagy a régió képviselete felől. Egy vélemény szerint nem a tudományosság definíciója a problémás, hanem az a kérdés, mit akarnak kezdeni egyesek e meghatározással, ennek egyáltalán mi a célja.

„Hogy egyáltalán kik a tudósok, meg kik a magyar tudósok? Ez a definíció valószínűleg mindig attól függ, hogy milyen célra akarjuk definiálni a dolgot.”

Itt visszaköszön újra a reprezentáció kérdése (ki képviselheti a kárpátaljai magyar tudományosságot?), de implicite forráselosztásról is szó lehet. A helyi és globális, regionális és nemzetközi, vagy a magyar és nem magyar szembeállítás magában hordozhat kizárási mechanizmusokat is, és ezeket bizonyos értelemben elősegítik a működő támogatási formák. A beszélgetés egy pontján felmerült, hogy a magyarországi támogatások odaítélésénél kimondva-kimondatlanul szempontként szokott érvényesülni, hogy azok milyen mértékben járulnak hozzá a helyi közösség- vagy társadalomépítéshez, amelyre a természettudományi diszciplínák képviselőinek egy része figyelmeztetett, hogy ez elvezethet a magyar tudományosság szűküléséhez:

„Erre szépen majd kiválik a természettudomány a magyar tudományosságból. Ennyi az egész. A vége ez lesz.”

A kárpátaljai magyar tudományosság – alanyaink szerint – tehát önmagában nem létezik, hanem a szűkebb régióhoz való viszonyításában konstituálódik. Ez azt is jelenti, hogy a művelőiknek valamilyen módon viszonyulniuk kell a helyi társadalmi, politikai konstellációhoz vagy akár igényhez is. A tudomány művelésében ilyen értelemben itt is érvényesül egyfajta piaci vagy társadalmi igény. Egyik alanyunk például kifejtette, hogy ugyan több szakterülete van saját tudományágán belül, de azt műveli, amelyre közösségi vagy egyáltalán valamilyen társadalmi igény, megrendelés jelentkezik.

„Én két dologgal foglalkoztam: népességföldrajzzal, meg meteorológiával. A meteorológiát nagyrészt már abbahagytam, és mondtam is ezt a [magyarországi] kollégáknak. Miért nem ezzel foglalkozol? – [kérdzték] Hát, erre van megrendelés, a népességföldrajzra. [...] Magyarországról kollégák keresnek meg, nézzünk már meg valamit, kutassuk meg azt, csináljuk meg azt, nemrég [...] valamilyen cikket kértek. Tehát, ezt jobban keresik, mert ez egy ilyen helyi, ebben tudunk valamit hozzátenni jobban a tudományhoz.”

A politikához való viszonyulás azonban kockázatokat is rejtegethet, sőt bizonyos értelemben felülírhatja a tudományosságot is, és főleg a társadalomtudományokban ez akár tartalmi, szakmai vonatkozásokat is érinthet. Pozitívabban értelmezve a politika a tudományosság részévé válik, amennyiben befolyása által lehetséges felsőoktatási intézményeket vagy képzéseket indítani, fenntartani, elismerni. Ez az akkreditációs fennhatóság sok szempontból érthető, ám itt a kárpátaljai beszélgetésben a politikum perszonalizálva, azaz olyan intézményként jelent meg, amelyhez informális utak kapcsolódnak, és ezáltal mintha az akkreditációs kritériumok is flexibilisebbekké válnának.

„– Azt nem lehet átugrani, hogy ez politikai kérdés. Ahhoz, hogy te egy doktori iskolát akkreditálj, ahhoz olyan kritériumok vannak, amit neked nem fognak megengedni. [...]

– A kritériumok egyformák mind az ukránokra, mind a magyarokra is.

– Nem, ez politikai kérdés, ez kapcsolati tőke és politika.”

E politikai közelség és informális megalapozottság továbbá keretet szabhat annak is, milyen mértékben tudnak hasznosulni a tudományos meglátások, eredmények. A tudomány művelésében ugyan a regionális igény – mint láttuk – komoly szerepet játszhat, de paradox módon ez együtt jár azzal is, hogy tudományos közélet, az eredmények nyilvános megbeszélése csak korlátozott módon létezik.

„Ha az a kérdés, hogy kárpátaljai magyar kutatók egymással olyan szakmai kérdésekről, amelyeknek van társadalmi hasznosulási vonatkozása, folytattak, folytatnak-e

érdemi vitákat, akkor én legalább is azt gondolom, hogy kávé és/vagy egy pohár bor mellett, persze, hogyne. Rendkívül világmegváltó vitákat szoktunk folytatni időnként vagy előfordul velünk olyan. De ha az a kérdés, hogy van-e tudományos közélet olyan módon, hogy nyilvános vita, és szakmai vita, akkor ez nem jellemző, mármint belül.”

A közösségi elvárás és/vagy megrendelés mellett a kisebbségi tudományosság művelésében viszont egyéni szempontok is érvényesülnek. A kutatói lét az egyéni életpálya része valójában, egyéni ambíciókra is épül, és ennek művelése intézményi regionális adottságoktól is függ. A beregszászi főiskolának van ugyan visszatartó ereje, de bármennyire is kiépült a helyi intézményrendszer, felvevőképessége óhatatlanul is korlátozott. Ráadásul a fiatalok (jórészt magyarországi) PhD képzése során vagy annak befejezése után dönthetnek a magyarországi tartózkodás mellett is, és e döntést a kárpátaljai/ukrajnai politikai, gyakran konfliktusos események is könnyen a kivándorlás irányába tolhatják el.

„Akárhogy nézzük, a tudományművelést hiába csoportban végezzük, ez egy nagyon egocentrikus dolog, mert hát az egyén ki akar teljesedni. Az ő valamijét akarja megvalósítani és ehhez keres életteret és lehetőségeket. Ennél fogva mindenki, aki megszerezte [a PhD-t], valószínűleg keresi magának azt az utat, ahol legjobban megkapja a lehetőséget. Az, hogy itt sokan visszajöttek [...] az pont annak volt köszönhető, hogy van egy befogadó talaj, a főiskola, ami adott egy lehetőséget. [...] Itt van egy perspektíva, hogy igen elvégezzük a főiskolát-egyetemet, utána mehetek PhD-re, kutathatok, és ugye megváltozik itt a gazdasági-politikai helyzet, akkor esetleg visszajön, esetleg nem jön vissza.”

Az egyéni, informális kapcsolatoknak több hozadéka is lehet. Egyrészt akik külföldre, Magyarországra kerültek, elméletileg hordozzák azt a potenciált, hogy – ha tehetik – egykori kibocsájtó közegük irányába újabb szakmai és más erőforrásokat irányítsanak. Ezek az interakciók ugyanakkor az otthon maradottak nemzetközi kapcsolatrendszerét is bővítik, ami nem csak a magyarországi és határon túli magyar, hanem akár magyar-ukrán vonatkozásokban is újabb perspektívákkal jár. Bizonyos értelemben a magyarországi kapcsolatok hozzájárulnak a helyi magyar intézmények Ukrajnán belüli nagyobb elfogadottságához és presztízséhez.

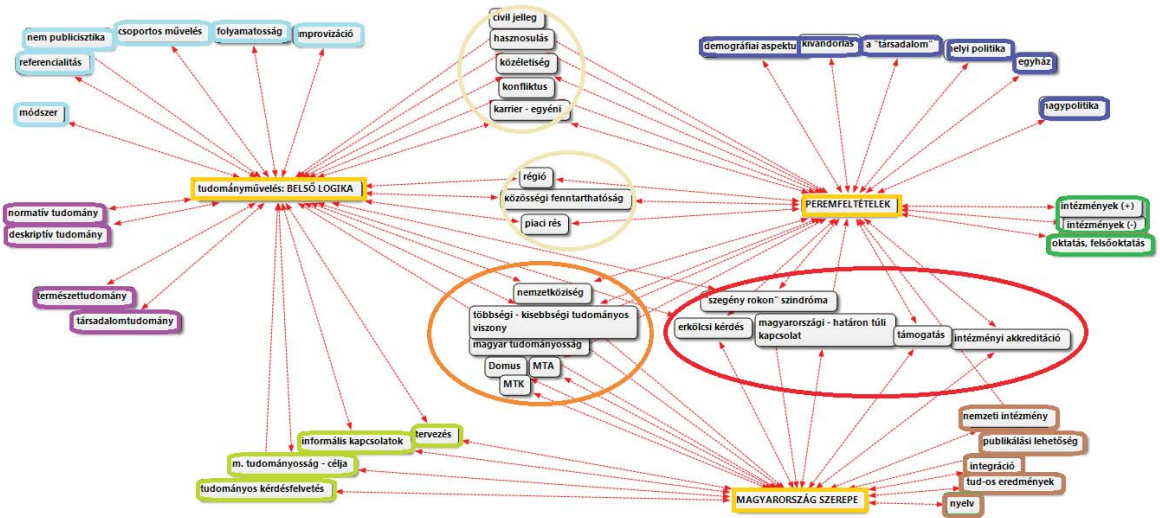
„Miatán megnyílik [...] a lehetőség arra, hogy kilépjünk a nemzetközi porondra, úgy mi Magyarországon keresztül jutunk be, az egyéni kapcsolatrendszerrel a pályázatokba. Ami viszont utána hozza magával azt is, hogy mi Ukrajnán belül is azáltal válunk tekintélyé, meg keresettekké, hogy keresik a mi kapcsolatainkat a többi egyetemek is, és így immár [...] elég komoly szakmai kapcsolatunk van szlovákiai egyetemekkel, lengyelországi és más egyetemekkel.”

3. A kisebbségi tudományosság koncepcióinak Kárpát-medencei rendszere

Az eddigi regionálisan kötött, a kisebbségi tudományosságról és annak műveléséről alkotott vélemények után kísérletet teszünk egy fogalmi háló segítségével egységesebb képet kapni e témakörrel. Fontos megjegyeznünk, hogy míg a regionálisan konstruált koncepciók ismertetésekor igyekeztünk deskriptív szinten maradni, ezúttal óhatatlanul is értékelő megjegyzéseket kell tennünk.

A kisebbségi tudományosságról alkotott fogalmakat három nagyobb dimenzióba soroltuk be: egyrészt megkülönböztettük a tudományművelés belső logikáját, amely egyaránt magába foglalja a kutató tevékenység belső, szakmai feltételeit, de művelésének (társadalmi) sajátosságait is. Az értelmezésben segítő második csomópont a tudományosság peremfeltételeit tartalmazza: e dimenzióba egyrészt a külső, társadalmi és intézményi feltételeket, másrészt pedig a helyi, a többségi, illetve a magyarországi tudományos kapcsolatokra vonatkozó vélemény-együtteseket soroltuk. Mivel egész kutatásunk végső soron arról szól, a helyi kisebbségi tudományosság művelésében milyen szerepet tölthet be Magyarország, az anyaország szerepével kapcsolatos diskurzusokat külön is tárgyaljuk. (ld. 1. ábra)

1. ábra. A kisebbségi tudományosság rendszere

A három nagyobb csomóponthoz kapcsolódó tematizációk összefonódnak, és sokféle összekapcsolódásuk egy olyan fogalmi hálót alkot, amelynek segítsé-

gével Kárpát-medencei szinten képet kaphatunk a kisebbségi tudományosság – alanyaink véleménye alapján megkonstruált – jellemzőiről.

A tudomány „tisztá”, belső logikájának dimenziójában az első fontos megkülönböztetés a természettudományok és a társadalomtudományok között történik. Ez a különbségtétel valójában végighúzódott az összes beszélgetésen, és bizonyos értelemben a kisebbségi tudományosság határait is feszegeti, hiszen az eltérő intézményülési folyamatokkal, valamint a tudományos eredményekkel szemben megfogalmazott vélt vagy valós elvárások teljesen eltérő képet adnak. A természettudományok hangoztatott nemzetközi jellegük által könnyebben „kioszódódnak” a kisebbségi tudományosság köréből, amelyet csak tetéz az a dolog, hogy a társadalomtudományok témájuk, eredményeik szempontjából óhatatlanul is összeesengenek a kisebbségi közösségek expliciten vagy impliciten megfogalmazott ideológiai vagy szakpolitikai elemeivel (ld. pl. az erdélyi beszélgetést, ahol a tudományosságot komunitárius alapon is definiálták). A társadalomtudomány művelői bizonyos értelemben még nehezebb helyzetben vannak, ugyanis ez a komunitárius igény is visszahat, és a tudomány képviselőitől nem csak azt várják el, hogy leírják, mi *van*, hanem azt is, hogy *mi legyen*.

A tudományos tevékenységnek a művelése az általunk vizsgált kisebbségi közösségeken belül sok esetlegességgel, és mondhatni magárahagyatottsággal is küzd. Ennek eredményeképpen volt, ahol a referenciák, a minőségi kontroll mechanizmusok hiányát, ugyanakkor egyfajta improvizációt is említettek. Mindez utalhat az intézmények hiányára, a civil alapon és szabadidőben végzett munkára (és minőségére). Érdekes módon legtöbbször egyéni teljesítményekről számoltak be alanyaink, noha elismerték a kutatás művelése inkább csoportmunka kellene, hogy legyen.

A tudomány művelésének értékelésekor általában is, de a humán és pénzügyi szempontból gyakran forráshiányos magyar kisebbségi vonatkozásban talán hangsúlyosabban is figyelembe kell vennünk azokat a peremfeltételeket, amelyek behatárolják e tevékenységek sikerét. E feltételek egyrészt demográfiai jellegűek, illetve összefüggnek a fiatal, potenciális majdani tudósok elvándorlásával, másrészt társadalmi, politikai intézményesülésre vezethetők vissza, harmadrészt pedig olyan elemeket azonosíthatunk be, amelyek Magyarország szerepére utalnak.

A társadalmi peremfeltételek összefüggnek a kisebbségi intézményesülés állapotával (van-e elég intézmény?; milyen az utánpótlás nevelés az oktatáson keresztül?), a helyi kisebbségi politikai szférának a kutatással kapcsolatos hozzáállásával. A társadalmi peremfeltételek között kiemelt szerepe lehet a mindenkori többségnek, illetve az államnak, a kisebbségi és többségi tudományos kapcsolatok mikéntjének, de a magyar-magyar kapcsolatoknak is. Az elmúlt két évtizedben lezajlott kisebbségi tudományosság intézményesülése gyakran konfliktusokkal is járt, amelyet felerősíthetnek vagy tompíthatnak a kisebbségi politikai szereplők kutatással kapcsolatos elképzelései. A helyi kisebbségi és „nagypolitika” egyaránt

kihat a tudomány művelésére akár a források biztosítása, akár az intézményesítés támogatása vonatkozásában. Ugyanakkor a többségi tudományos kapcsolatok is fontosak egyrészt magának a kutatónak és teljesítményének elismerésében, de a humán és társadalomtudományi kutatások terén akár tartalmi szempontokból is, mivel a több (lokális, többségi és „magyar”) perspektíva együttes alkalmazása termékeny lehet. Kérdés persze, hogy sikerül-e szakmai partneri viszonyt kialakítani – mint láttuk, és alább újra visszatérünk erre, ez egyébként a magyarországi szereplőkkel szemben is érvényes kérdés.

A kisebbségi kutatói szféra intézményesülése valójában a humán és társadalomtudományok területén zajlott le intenzívebben, a természettudományok jobbra létező állami intézményi infrastruktúrára építve fejthetik ki tevékenységüket. De a társadalomtudományok területén történő intézményesülési formák – talán az erdélyi régiót leszámítva – nem tekinthetők kellőképpen szolidnak, hiszen nagyrészt civil alapokon nyugszanak, ami egyrészt jelzi, hogy igény van ilyen típusú tevékenységekre, ám fenntartásuk nagyon töredezett, kiszolgáltatott a pályázati lehetőségeknek, ezért közép- és hosszútávra talán nem is tervezhető.

Részben az intézményesüléssel, és részben a tudományosság hasznával függ össze az az érzékelhető komunitárius igény, amelyet a tudományossággal szemben támasztanak. Explicit módon ez Erdélyben fogalmazódott meg, és a kisebbségi tudományosság belső imperatívuszaként arra utal, hogy a tudományos eredményeknek a kisebbségi közösség fennmaradását kell szolgálniuk. A kisebbségi tudományosság haszná eszerint a közösségi céltételezésnek alárendelt. Ez nyilván jogos elvárás lehet egyfajta felvilágosodási (értsd: a tudományba és az értelmiségbe vetett hitre épülő társadalomfejlesztési) logikában, de minden tudományos munkán ezt számon kérni vélhetően tévút, hiszen a tudomány és a (kisebbségi) politika, társadalomépítés másképpen szerveződik, a tudományosságnak a közvetlen felhasználhatóságon kívüli céljai is lehetnek. A közösségi igény mellett továbbá peremfeltételként merült fel több régióban is, hogy a tudományt „piaci” alapon is lehet művelni. Persze kérdés, hogy ki az igazi megrendelő az ilyen interakciókban, hiszen az egyik beszélgetésben az derült ki, hogy éppen a kisebbségi politikai szereplő a megrendelő, aki elsősorban bizalmi alapon kér fel munkára kutatással foglalkozó céget.

Az anyaország szerepe is társulhat a kisebbségi tudományosság peremfeltételével. Ez általánosságban a kutatás finanszírozását és támogatását jelenti, de ezen a ponton is több kritika merült fel. Egyrészt alanyaink érzékelték egy, a támogatásokkal kapcsolatos strukturális torzítást, amelynek eredményeképpen, a társadalomtudományi kutatások mintha előnyben részesülnének a kizárólag magyarországi közpénzek megpályázása során. Ennek következtében volt, aki már azon a véleményen volt, hogy így a természettudományok ki is kerülhetnek a kisebbségi tudományosság világából. Ugyanakkor éppen a természettudományok képviselőitől hangzott el az, hogy nagyobb nemzetközi kapcsolatrendszerben integráltak,

és ebben a magyarországi szakmai együttműködések is jól el tudják helyezni. A magyarországi kapcsolatok viszont nem teljesen felhőtlenek, egyik régióban arról számoltak be, hogy néha az anyaországi kapcsolatokat és támogatásokat „szegény rokonként” élik meg, azaz olyan egyenlőtlen viszonyként, amelyben a jószándék ellenére is kiszolgáltatott helyzetben lehetne csak. Egy másik beszélgetésben, ezzel összefüggésben, az általában vett magyarországi és „magyarországi barátaink” közötti különbségre hívták fel a figyelmet a résztvevők.

A magyarországi kapcsolatokon belül kiemelt szerepet kapott az MTA, illetve az MTA-n belül működő, a külhoni tudományossággal foglalkozó elnöki bizottság. Sok szereplőnél az MTA egységes szereplőként jelent meg, de főleg az érintettség okán, jelentős számban voltak azok is, akik érdemi különbséget is tettek az MTA intézményei között. E kontextusban a „Domus”-ról mint pályázati lehetőségről, és a Domusról mint vendégházról is pozitív értékelést adtak alanyaink: előbbi kapcsán a megkönnyített szakmai kapcsolattartást és bizonyos értelemben inkubáló jellegét emelték ki, utóbbival kapcsolatosan pedig fizikai és pénzügyi elérhetősége került leginkább említésre. Az MTA-nak azonban szimbolikus szerepe is van, és akárcsak más magyarországi intézmények, a helyi kisebbségi-többségi relációkban a kisebbségi tudományosság képviselőinek nemzetközi beágyazottságát és presztízsét erősíti a többségiek szemében.

Magyarországra és ezen belül az MTA-ra az erkölcsi felelősségen kívül szakmai elvárások is nehezednek – legalábbis alanyaink szerint. Humán és társadalomtudományi képviselők között volt, aki azt állította, hogy jó lenne, ha a kisebbségi tudományművelés agendáját az MTA határozná meg. Ez a tervezési szándék, túl azon, hogy intézményileg kevésbé látható, továbbá felveti azt a problémát is, hogy a tudományos kérdésfelvetések mennyire relevánsak az egyes régiókon belül, ha nem „belülről” fakadnak. Érdekes paradoxon az is, hogy annak ellenére, hogy az MTA mint olyan nagy presztízzsel bír alanyaink körében, az érdemi együttműködések valójában informálisan valósulnak meg. Ezt úgy értelmezhetjük, az MTA, és általában a magyarországi szakmai együttműködések e diskurzusokban perszonalifikálódva jelennek meg. Egyes résztvevők továbbá amellet érveltek, hogy Magyarországnak arra kellene törekedni, hogy a kisebbségi intézményeket valamilyen akkreditációnak vessék alá, amit szintén értelmezhetünk úgy, mint egy formális igényt az informálisan megkonstruált intézményekkel szemben – és mint ilyen, sikere, elfogadottsága is nyilvánvalóan kétséges lenne.

Végezetül azt kell kihangsúlyoznunk, az MTA-nak és más magyarországi intézményeknek kétségtelenül óriási szerepe van a külhoni magyar tudományosság anyaországi reprezentálásában, a tudományos eredmények publikálásában és valamilyen szintű szakmai hazai vagy akár nemzetközi integrálásában. Ahhoz hogy ez intenzívebb is legyen, az kellene, hogy több szakosodott intézmény és/vagy személy foglalkozzon ezzel Magyarországon, valamint meg kellene találni az érdemi szakmai együttműködések fórumait és forrásait is. A diskurzív nyitottság

nem mindig párosul a pályázati eljárásokban szereplő kritériumokkal,⁵ vagy nincs összhangban az elnyerhető források volumenével.⁶

* * *

A különféle szereplők hatását tekintve a kisebbségi magyar tudományosság, azt gondoljuk, négyes integrációnak vagy – ez nézőpont kérdése – négyféle gyarmatosítás kockázatának vannak kitéve: helyi politikának való kiszolgáltatottság, amihez társulhat a közösség fennmaradásának szolgálata; a többségi tudományos szereplőkkel való kapcsolatok érdemi kiteljesedése vonatkozásában; magyarországi forrásoknak való kiszolgáltatottság, az érdemi együttműködések nem kellő mértékű vonatkozásában; a nemzetközi integrációnak, amely alanyaink szerint is eseti és szakterület függő. E kockázatok azért is szembeűnők, mert a kutatás során valójában ritkán hallottunk véleményt a „tisztá” tudomány művelésének igényéről, arról például, hogy egy kutató milyen képességekkel vagy skillekkel⁷ kell, hogy rendelkezzen általában vagy kisebbségi vonatkozásban is.

A magyar tudományosságról Kárpát-medencei szinten eddig konszenzuálisan elfogadott vélemények alapján ebbe a határon túli magyar kutatók bármilyen nyelvű és tárgykörű kutatásait, valamint a tételezett magyar kutatói közösség által elfogadott magyar vagy nem magyar kutatók bármilyen nyelvű tudományos teljesítményét értették bele. E tekintetben alanyaink sok új szempontot talán nem emeltek be a beszélgetésekbe, de a tudományosság haszna, célja vonatkozásában, illetve rendszerszintű értelmezése tekintetében reményeink szerint sikerült új értelmező perspektívákat is felnyitnunk.

⁵ Ld. például az NKFIH által közzétett 2016. évi kutatási pályázatokat, amelyek keretében külföldi magyarok csak úgy lehetnek főpályázók, ha valamilyen magyarországi intézménnyel munkaviszonyban állnak.

⁶ A Domus pályázati keretében nagynak számító összeg (max. 2 M Ft) töredéke egy hazai OTKA vagy NKFIH, vagy nem beszélve egy TÁMOP-os pályázatról.

⁷ A vonatkozó gazdag szakirodalomból csak egyet villantunk fel. Egy angol karrier-tanácsadó honlap szerint egy kutatónak az alábbi fő képességekkel kell rendelkeznie: 1. projektmenedzselés; 2. költségvetés összeállítása és nyomon követése; 3. csoportvezetés, csapatmunkába való dolgozás; 4. nagy mennyiségű adat kezelése, feldolgozása; 5. számítógépes ismeretek. <http://www.jobs.ac.uk/careers-advice/working-in-higher-education/1203/5-skills-you-need-to-become-a-researcher> (2016-03-30)

Nemzeti és etnikai kisebbségek
a Magyarországgal szomszédos országok
tudománypolitikájában

A szlovákiai tudományosság és a kisebbségek

*Simon Attila**

A Szlovákiában élő kisebbségek, köztük a magyar közösség tudományos élete többféle ellentmondásos mozzanatot hordoz. Léteznek ugyan olyan állami intézmények, (akadémiai és egyetemi intézmények, valamint a nemzetiségi múzeumok), amelyek foglalkoznak a szlovákiai kisebbségek történelmével, néprajzával vagy más (nyelvészeti, regionális, művészeti stb.) kérdéseivel, ám a mindenkori csehszlovák állam és a jelenlegi szlovák állam sem a rendszerváltás előtt, sem utána nem teremtette meg az adófizetők pénzéből finanszírozott, költségvetésileg támogatott kisebbségi tudományos intézményrendszer feltételeit. Ennek híján Szlovákiában csupán a magyar kisebbség tud önálló intézményrendszert működtetni, igaz a szlovák állam intézményi alaptámogatásának hiányában és a folyamatosan változó magyarországi támogatási rendszerből adódó problémák miatt ennek működtetése számos nehézséggel küzd.

1. Szlovák kisebbségi közösségek kialakulása

A független Szlovák Köztársaság ugyan csak 1993. január 1-jén alakult meg, de a szlovák államiság szempontjából mégis 1918. október 28. a meghatározó időpont, hiszen azok az egykori észak-magyarországi vármegyék, amelyek a mai Szlovákia területét adják, akkor váltak ki a történelmi Magyar Királyságból, s kezdtek meg külön állami fejlődésüket először a Csehszlovák, majd újabban a Szlovák Köztársaság állami keretei között.¹ A régió etnikai realitását figyelmen kívül hagyó trianoni rendezés többek között azt is jelentette, hogy Csehszlovákiába, s ezen belül Szlovákiába jelentős számú nemzeti kisebbség került. Az 1921-es népszámlálás szerint Szlovákia mai területén élő lakosság 32%-a, mintegy 900 ezer fő tartozott valamely nemzeti kisebbséghez. Közülük legtöbben a magyarok voltak (21%),² de jelentős számban éltek itt németek, ruszinok, lengyelek és zsidók is.

Bár az 1920. június 4-én a trianoni békeszerződésben rögzített államhatárok jelentősen meghaladták az etnikai szlovák területeket, a multietnikus történelmi Magyar Királyság örökségeként mégis jelentős számú szlovák anyanyelvű népesség maradt a csehszlovák államhatárokon kívül – Magyarországon, Romániában

* Fórum Kisebbségkutató Intézet (Somorja)

¹ Az 1918. október 28-án megalakult Csehszlovákia a volt Ausztriához tartozó cseh Csehországból, Morvaországból és Sziléziából, valamint a Magyarországtól elszakított észak-magyarországi vármegyékből és Kárpátaljából jött létre.

² Popély Gyula: *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945.* Budapest, 1991, 60.

és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban, s részben az Osztrák Köztársaságban is. Ezeknek a közösségeknek a létrejötte elsősorban a török kiűzése (1699) utáni nagy népmozgásokra vezethető vissza, amikor az elnéptelenedett alföldi, Pest környéki, délvidéki területek benépesítésének egyik forrását épp a felföldi területeken élő tót (a szlovákság korabeli megnevezése) lakosság migrációs potenciálja jelentette. A lipitói, kiszucaí, gömöri, zólyomi és más területekről érkező szlovák jobbágyokat többnyire egy-egy nagybirtokos telepítette az Alföld és más térségek elnéptelenedett uradalmaiba, ahol igen népes kolóniákat, majd nagy községeket, mezővárosokat hoztak létre, például Nyíregyházát, Békéscsabát, Szarvast vagy Nagylakot.

Trianon után a Szlovákia határain kívül a legnagyobb létszámú szlovák közösség (ha az USA-ba a dualizmus idején kivándorolt szlovákokat nem számítjuk) Magyarország területén élt, mégpedig az Alföldön, a Pilis térségében, Nógrádban és más régiókban. Számuk az 1920-as népszámlálás anyanyelvi adatai szerint megközelítőleg 150 ezer főt tett ki.³ Számuk azonban már a 19. század végén, még inkább a két háború közötti korszakban rohamos csökkenést mutatott. Asszimilálódásukért a társadalmi rétegződésük és az etnikai enklávéra jellemző település-szerkezetük, szórványosodásuk sajátosságai mellett elsősorban a korabeli magyar kormányzatok asszimilációs és homogenizációs szándéka volt a felelős. Magyarországon kívül a régióban még Romániában (közel 70 ezer fő) és a Vajdaságban (60 ezer fő) élt a korszakban jelentősebb számú szlovákság.

A második világháború időszaka, majd az azt követő események jelentősen rányomták bélyegüket a szlovákiai nemzeti kisebbségek, illetve a határon túli szlovák közösségek sorsára is. 1945-től Csehszlovákiában erőszakos kísérletek történtek a tisztán szláv nemzetállam kialakítására, amely a szlovákiai német-ség túlnyomó többségének elűzéséhez és a magyar közösség számának erőszakos csökkentéséhez vezetett. Ebben folyamatban kiemelt szerepe volt a Csehszlovákia és a Szovjetunió által Magyarországra erőltetett lakosságcsere, amely során közel 100 ezer szlovákiai magyar volt kénytelen Magyarországra költözni, miközben Magyarországról 70 ezer szlovák jött önként Csehszlovákiába.⁴ A lakosságcsere elsősorban a magyarországi szlovákságra volt igazi csapás, hiszen a legöntudatosabb rétegének elköltözése még inkább felgyorsította asszimilációjukat.

Mára a környező országokban élő szlovák közösségek jelentősen megfogyatkoztak. A Cseh Köztársaságban a nyelvi hasonlóság miatt, a közös csehszlovák állam örökségéért és a szoros oktatási és kulturális kapcsolatok következtében

³ Tóth István: *Szlovákok a 20. századi Magyarországon*. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/szlovakok/fejzetek_a_mo_i_romanok_es_szlovakok_tort/pages/006_szlovakok.htm (2015-10-10)

⁴ Lásd többek között: Szarka László (szerk.): *A szlovákiai magyarok kényszerkitelepítésének emlékezete 1945–1948*. Komárom, 2003; Molnár Imre – Szarka László (szerk.): *Othontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. Komárom, 2007.

mintegy 147 ezer fő, gyorsan asszimilálódó szlovák népesség⁵ él, ahol lélekszámuk 1980 óta folyamatosan csökken.⁶ Jelenleg Magyarországon 30 ezer körüli,⁷ Romániában 20 ezer alatti, míg Szerbiában mintegy 50 ezres szlovák közösség él. Szlovákia viszont az 1945 utáni fejlődés ellenére máig nemzetiségi állam maradt, hiszen lakosságának közel 20%-át a kisebbségek alkotják. A legnagyobb a maga 460 ezres számával a magyar, amelyet sorrendben a roma, a cseh és a ruszin követ.⁸

A fenti fejlődés is jelzi, hogy a nemzeti kisebbségek kérdése a történelem és a jelen szempontjából is mást jelent Magyarországon és mást Szlovákiában, hiszen míg az előbbi számára elsősorban a Trianon következtében akarata ellenére határon kívül rekedt magyar közösségekkel való törődést jelenti, addig Szlovákia elsősorban a saját országában élő nemzeti kisebbségek kérdésével szembesül. Természetesen a történetileg kialakult és mára viszonylag kis létszámú szlovák közösségek identitásőrzésének támogatása is szerepet kap a szlovák nemzetiségi politikában. Ez pedig alapvetően meghatározza a kisebbségek helyét a két ország hivatalos tudományos intézményrendszerében, illetve azt is, milyen érdeklődést mutat a magyar vagy épp a szlovák tudományosság a saját nemzeti közösségének az országhatárokon kívül élő tagjai iránt.

2. A Szlovák Tudományos Akadémia szerepe a határon túli szlovákság tudományos életében

A Szlovák Köztársaságban a tudományosság nagyrészt az akadémiai és az egyetemi hálózatot jelenti, amelyeken kívül szinte alig létezik tudományos élet. A tudományos intézményrendszer legfontosabb szereplője a Szlovák Tudományos Akadémia,⁹ amelyet az Akadémiáról szóló 2002-ben elfogadott törvény¹⁰ olyan

⁵ Hogy a csehországi szlovákság tudományos életével jelen írásunkban nem foglalkozunk, annak elsősorban az az oka, hogy a cseh és szlovák tudományos élet máig nem vált teljesen szét, amit közös projektek, konferenciák sora, valamint a perszonális összefonódás is igazol, miközben a Csehországban dolgozó szlovák szakértelmiség nem tekint magára nemzeti kisebbségként, s a cseh közeg sem tekinti őket annak.

⁶ A magát szlovák nemzetiségűnek vallók száma a Cseh Köztársaság területén folyamatosan csökken: 1980-ban 359 370, 1991-ben 314 877, 2001-ben 193 190, 2011-ben 147 152 fő. www.czso.cz (2016-02-01)

⁷ A magát szlovák nemzetiségűnek vallók száma Magyarország területén folyamatosan nő: 1980-ban 9101, 1990-ben 10 459, 2001-ben 17 693, 2011-ben 29 647 fő. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_nemzetiseg (2016-02-01)

⁸ A 2011-es szlovákiai népszámlálás részletesebb adatait lásd Gyurgyík László: *A szlovákiai magyarság demográfiai folyamatai 1989-től 2011-ig. Különös tekintettel a 2011-től napjainkig tartó időszakra*. Somorja, 2014.

⁹ Slovenská akadémia vied / Slovak Academy of Sciences. [https://www.sav.sk/?lang=en&doc=\(2015-10-10\)](https://www.sav.sk/?lang=en&doc=(2015-10-10))

¹⁰ Zákon z 19. februára 2002 o Slovenskej akadémia vied. <https://www.vedatechnika.sk/SK/VedaA-TechnikaVSR/Legislatva/Z%C3%A1kon%20o%20Slovenskej%20akad%C3%A9mii%20vied%20>

önállósággal rendelkező nemzeti intézményként határoz meg, amelyet közpénzekből finanszíroznak. Legfontosabb feladatát a természet-, a műszaki, az orvos-, a társadalom- és a humán tudományok területein folytatott alapkutatás jelenti. Az akadémiai kutatóintézetek mellett a tudományosság másik fontos intézményrendszerét az egyetemek jelentik, miközben a két intézményi hálózat – elsősorban a bennük dolgozó személyek, részben pedig a közös kutatási projektek révén – több ponton is érintkezik.

Az akadémiai és egyetemi hálózat mellett ugyan az utóbbi években Szlovákiában is megjelentek a nonprofit alapon működő, tudományos tevékenységet is végző szervezetek. Minthogy azonban a szocializmusból örökölt centralizáció, illetve a tudományszervezést állami monopóliumként értelmező gondolkodás még mindig erős, ezek az intézmények nem csupán a presztízsüket és szubjektív megítélésüket tekintve vannak rosszabb helyzetben, hanem a tudományra szánt anyagi eszközök megszerzését illetően is komoly falakba ütköznek.

A Szlovák Tudományos Akadémia a mai formájában viszonylag rövid múltra tekinthet vissza, hiszen tényleges önállóságát csupán Szlovákia 1993-as önállósulásával nyerte el. Előttörténete azonban viszonylag hosszan visszanyúlik a múltba. Így saját intézményi előzményeként tekint azokra a tudományos kezdeményezésekre, amelyek a 18. században Bél Mátyás vagy Kollár Ádám Ferenc nevéhez fűződtek. Ezek – nyilvánvalóan – még nem külön szlovák vagy felföldi tudós társaságok lettek volna, hanem a Magyar Királyság keretei közt működtek volna: Bél és Kollár is Societas litterarianéven tervezte beindításukat. A 18–19. század fordulóján alakultak ki az első, de rövid életű szlovák tudományos társaságok, az Erudita societas slavica (1787) és a katolikus Szlovák Tudós Társaság – Slovenské učené tovarišstvo (1792). Ezt követően Gömör-Kishont megyében jött létre a Kishonti Tudós Közösség – Učená spoločnosť malohontská (1808).

A szlovák tudományos élet kibontakozását alapvetően késleltették az oktatási intézmények, amelyek a 19. századi magyarországi nemzetiségi politikából illetve a szlovák társadalom jellegzetességeiből adódtak.¹¹ Ennek megfelelően a reformkori szlovák tudományos munka az egyházi oktatási intézmények, például a pozsonyi vagy az eperjesei Evangélikus Líceum keretei közt folyt. A szlovák tudományosság megszervezésére tett első össznemzeti kísérlet az 1863-ban megalakított művelődési egyesület, a Matica slovenská nevéhez fűződött. A Matica által 1867-től kiadott évkönyv, a *Letopis Matice slovenskej* ugyanis kezdettől fogva jelentetett meg tudományos igényű írásokat, az Egyesület 1868-ban tartott közgyűlésén pedig döntés született egy a Maticán belüli tudományos szakosztály létrehozásáról.¹²

%C4%8D.%20133_2002.pdf (2015-11-16)

¹¹ A magyar nemzetiségi politikával és a szlovák társadalom korabeli fejlődésével kapcsolatban lásd Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1999.

¹² Kováč, Dušan: *Dejiny Slovenskej akadémie vied*. Bratislava, 2014, 28.

Ám a Matica slovenskának Tisza Kálmán belügyminiszter által 1875-ben bekövetkezett betiltása ezeket a terveket is ellehetetlenítette.

A Maticához kapcsolható kísérlettől is fontosabb volt Andrej Kmet¹³ kezdeményezése, aki 1892-ben egy a Szlovák Tudós Társaság megalapítását vetette fel, amely végül egy évvel később, 1893-ban Szlovák Múzeumi Társaság (Muzeálna slovenská spoločnosť) néven kezdte meg működését. Az első világháború kitöréséig működő tudós társaság tudományos folyóiratot is kiadott, s fontos előzménye volt a Szlovák Tudományos Akadémiának.

Az első Csehszlovák Köztársaság (1918–1938) az önálló szlovák nemzet létét tagadó csehszlovakizmus ideológiájára épült fel. Ebből adódóan nem csupán az államigazgatás volt centralizált, hanem ugyanez érvényesült a tudományosság terén is. Prága szempontjából Szlovákia bizonyos mértékig perifériának számított, így az itteni tudományosság viszonylag kevés figyelmet kapott. A korabeli szlovák tudomány legfontosabb intézményévé a Csehszlovákia megalakulása után betiltott magyar nyelvű Erzsébet Tudományegyetem helyett létrehozott Komenský Egyetem (Univerzita Komenského) vált, ahol nagyrészt cseh professzorok tanítottak. Az egyetem patronálása mellett jött létre 1926-ban a Jozef Pavol Šafárik nevét felvevő Šafárik Tudós Társaság (Učená spoločnosť Šafárikova), amely a szlovák tudományos élet megszervezését tartotta legfontosabb feladatának, s így szintén joggal tekinthetjük a Szlovák Tudományos Akadémia egyik előzményének.¹⁴

A pozsonyi egyetem és Šafárik Tudós Társaság hivatalos csehszlovakizmusával szemben egyfajta alternatív, ellenzéki, az önálló szlovák nemzet és a szlovák autonomizmus eszméjének talaján álló tudományosságot az 1918 után revitalizált Matica slovenská és a szintén turócszentmártoni székhelyű Szlovák Nemzeti Múzeum próbált képviselni.¹⁵ Még akkor is, ha az előbbi tevékenysége inkább csak honismereti, mint tudományos jellegű volt.¹⁶

1939-ben Szlovákia önálló állam lett, miközben a cseh országrészeket a náci Németország kebelezte be. Ez óhatatlanul is magával hozta a szlovák tudományos intézményrendszer átalakítását. Ennek első fontos mozzanata a csehszlovakistának bélyegzett Šafárik Tudós Társaság felszámolása, illetve Szlovák Tudós Társasággá (Slovenská učená spoločnosť) való átalakulása, majd a Szlovák Tudományos és Művészeti Akadémia (Slovenská akadémia vied a umenia) 1942-ben bekövetkezett megalapítása volt. A jórészt a volt Šafárik Társaság tagságából megszervezett

¹³ Andrej Kmet (1841–1908) katolikus pap és polihisztor volt, aki geológiával, botanikával, etnográfival éppúgy magas szinten foglalkozott, mint történelemmel vagy archeológiával (a szlovák Schliemannak is nevezték).

¹⁴ Pavol Jozef Šafárik (1795–1861) szlovák származású evangélikus pap, nyelvész, történész, a prágai Császári és Királyi Könyvtár munkatársa. A szláv nyelvi kölcsönösség elméletének a híve.

¹⁵ Hudek, Adam: Vznik a vývoj Slovenskej akadémie vied a umení v rokoch 1942–1945. *Forum historiae*, 2011, č. 1. http://www.forumhistoriae.sk/FH1_2011/texty_1_2011/hudek.pdf (2015-10-10)

¹⁶ Kováč, i. m. 40.

Akadémia azonban, amely csupán a társadalomtudományi diszciplínákat ölelte fel, rövid életű volt. A második világháború után ugyanis, mivel megalapítása elválaszthatatlanul összeforrott a német szolgálatban álló totalitárius szlovák állammal, akadémiai jellegét felszámolták és egyfajta tudós társasággá degradálták.

Az 1948-as kommunista fordulat következtében kiépített állampárti diktatúrával járó szovjetizálás és centralizáció a csehszlovákiai tudományosságot is gyorsan elérte, s annak struktúrája 1952/53-ban jelentős átalakításon ment keresztül. A frissen létrehozott Csehszlovák Tudományos Akadémia mellett ekkor jött létre a Szlovák Tudományos Akadémia (SZTA), amelynek portfóliójába immár a műszaki és természettudományok is bekerültek. Mindez azonban azzal járt, hogy a SZTA fokozatosan a prágai központ kihelyezett részlegévé degradálódott,¹⁷ amelynek betetőzéseként 1960-ban a jogi önállóságát is elveszítette, s az 1968-as prágai tavasz időszakát kivéve folyamatosan gyengültek a kompetenciái.

A két háború közötti, illetve a szocializmus évtizedeinek szlovák tudományosságát összességében a Prágának való szervezeti alárendeltség, illetve a szlovák akadémiának a Matica slovenskával vívott kompetenciaharcai jellemezték. Ezekben az években a határon túli szlovákság tudományos életének integrálása sem az akadémia struktúrájában, sem annak kutatási és egyéb programjaiban nem jelent meg. Ráadásul a Szlovák Nemzeti Tanács által az akadémiáról 1963-ban elfogadott törvény eleve kizárta, hogy a SZTA-nak Szlovákia területén kívül élő személy a tagja legyen.¹⁸ Mindez persze nem függetleníthető attól, hogy a Szlovákia területén kívül élő szlovákság – a kommunista rendszer számára eleve elfogadhatatlan amerikai szlovákság és a nyugat-európai szlovák politikai emigráció kivételével – nem folytatott érdemleges tudományos tevékenységet.

Az 1989-es bársonyos forradalom fordulópontot jelent témánk szempontjából is, hiszen a politikai rendszerváltás nem csupán a cseh–szlovák viszony újrendezését, vagy épp a tudományos intézményrendszer átalakítását, de a határon túli szlováksággal való kapcsolattartás új formáit is magával hozta. A rendszerváltás azonban az Akadémia szempontjából mindenekelőtt azt jelentette, hogy a politikának teljesen alárendelt ideologikus intézményből független tudományos intézmény jöhetett létre. A politikai átalakulás eredményeképpen 1993. január 1-jétől Szlovákia önálló állammá vált, amely egyben a szlovák tudományosság és Szlovák Tudományos Akadémia önállóságát is magával hozta. Az ezt követő évek az Akadémia fokozatos átalakulásának időszaka voltak, miközben Vladimír Mečiar miniszterelnökségének az időszakában a hatalom a nehezen fegyelmezhető Akadémia, illetve annak tagsága helyett ismét a Matica slovenskát részesítette különböző előnyökben.¹⁹ Ez azonban a mečiar rendszer 1998-ban bekövetkezett bukása után megszűnt. S bár az utóbbi években a 2012 óta regnáló, Robert Fico vezette

¹⁷ Uo. 126–128.

¹⁸ Uo. 127.

¹⁹ Uo. 221.

kormányok több gesztust is gyakoroltak a Matica intézményei irányában, a Szlovák Tudományos Akadémia pozícióját ez nem ingathatta meg.

A Szlovák Tudományos Akadémia mai felépítését és működését az Akadémiáról szóló 2002-ben a Szlovák Nemzeti Tanács által elfogadott törvény,²⁰ valamint az Akadémia 2013-ban módosított alapszabálya határozza meg.²¹ Ha ezt a két dokumentumot a jelen témánk szemszögéből vizsgáljuk, megállapítható, hogy a Szlovákia határain kívül élő szlovákság, illetve a Szlovákiában élő nemzeti kisebbségek tudományossága egyikben sem kapott helyet. Ahogy az Akadémia szervezeti felépítésében nem gondoltak rá, úgy az Akadémia küldetését, feladatait megfogalmazó szövegrészekből is hiányzik az ezekre való bármiféle utalás. Legalább ilyen jelentőséggel bír azonban az, hogy a „kisebbségi tudományosság” nem jelenik meg a tudományos kutatási projekteket támogató állami ügynökségek pályáztatási rendszerében sem. Ezek közül a két legfontosabb a nagyobb volumenű projekteket finanszírozó Kutatási és Fejlesztési Támogatási Alap²² és a kisebb összegeket szétosztó Tudományos Pályázati Alap,²³ amelyeket a Szlovák Köztársaság Oktatási, Tudományos-Kutatási és Sportminisztériuma tart fenn. Mivel a fenti Alapokhoz csak Szlovákiában bejegyzett szervezetek fordulhatnak támogatásért, s azon belül is meglehetősen szigorú kritériumok szabják meg a pályázók körét, a határon túli szlovák tudományosság számára ezek jórészt megközelíthetetlenek.

3.A Szlovákia határain kívüli szlovák tudományosság és annak támogatása

A fentiek mégsem jelentik azt, hogy a Szlovák Köztársaság ne támogatná a határon túli szlovák tudományosságot, hiszen a „külföldön élő szlovákok” nemzeti identitásának, kulturális és egyéb intézményrendszerének a szlovák állam általi támogatását Szlovákia 1992. szeptember 1-jén elfogadott alkotmánya is előírja.²⁴ A külföldi szlovákokról szóló 474/2005. sz. törvény²⁵ szerint ezt a támogatást a szlovák állam az említett törvény által létrehozott Külföldi Szlovákok Hivatalán (Úrad pre Slovákoch žijúcich v zahraničí) keresztül valósítja meg. A törvény azt is meghatározza, kit tekintenek külföldön élő szlováknak. A Hivatal a külföldön élő

²⁰ Zákon z 19. februára 2002 o Slovenskej akadémie vied. file:///C:/Users/sys-admin/Downloads/133-SAV.pdf (2015-11-16)

²¹ Štatút Slovenskej akadémie vied. file:///C:/Users/sys-admin/Downloads/Statut%20SAV%202013.pdf (2015-11-16)

²² Agentúra na podporu výskumu a vývoja – APVV. <http://www.apvv.sk/agentura> (2015-11-16)

²³ Vedecká grantová agentúra – VEGA. <https://www.minedu.sk/vedecka-grantova-agentura-msvvas-sr-a-sav-vega/> (2015-11-16)

²⁴ Ústava Slovenskej republiky z 1. septembra 1992. Strana 2658. Zbierka zákonov č. 460/1992. Čiastka 92 www.zbierka.sk. file:///C:/Users/Attila/Downloads/92-z460.pdf (2015-11-05)

²⁵ Zákon 474/2005 Z. z. o Slovákoch žijúcich v zahraničí. <http://www.uszz.sk/sk/zakon-4742005-zz-o-slovakoch-zijucich-v-zahranici> (2015-11-05)

szlovákoknak négy területen nyújt rendszeres támogatást, amelyek közül az egyik a művelődés, a tudomány és kutatás területe. Bár a 2013-ban a Hivatal által a külföldön élő szlovákok támogatására kifizetett összesen 777 millió euró összegnek mintegy 20%-a, vagyis 156 millió euró esett erre a területre,²⁶ ám ha részletesebben megvizsgáljuk a támogatásokat, akkor azt kell látni, hogy ezek elsősorban a határon túli szlovák oktatásba áramlanak, és csak elenyésző mértékben szolgálják a szűkebben vett tudományosságot.

A szlovák államnak a külföldön élő szlovákokkal kapcsolatos, a 2016 és 2020 közötti évekre elfogadott koncepciójának megfelelően a tudomány területét illető fejlesztéseket az oktatási minisztérium felügyeli, amely ebben a munkában elsősorban a Szlovák Tudományos Akadémia intézményhálózatára, az egyetemekre és a Matica Slovenskára támaszkodik.

Tágabban véve a külföldi szlovák tudományosság támogatásának része az a program is, amelynek keretén belül támogatják a határon túl élő szlovák fiatalok szlovákiai egyetemi tanulmányait. Az utóbbi években ez azt jelenti, hogy éves szinten maximálisan 70 külföldön élő szlovák diáknak nyújtanak ösztöndíjat szlovákiai egyetemi tanulmányaikhoz. Külön a határon túli doktoranduszok képzésére és támogatására irányuló programmal viszont Szlovákia nem rendelkezik.

A külföldi szlovák tudományosság megsegítését szolgáló támogatási rendszer működtetésének fontos feltétele a határon túli szlovák tudományos intézményrendszer megléte. A szlovák kisebbségek korábban már jelzett történelmi-társadalmi fejlődése miatt azonban ez az intézményrendszer meglehetősen gyenge, s ma lényegében csak Magyarországra korlátozódik. A legfontosabb eleme kétségkívül a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete,²⁷ amelyet 1990-ben a Magyarországi Szlovákok Szövetsége alapított meg. A jelenleg az Országos Szlovák Önkormányzat intézményeként működő interdiszciplináris társadalomtudományi jellegű kutatóintézet elsősorban történelmi, néprajzi, kulturális antropológiai, nyelvészeti, szociológiai kutatásokat végez, de jelentős a pedagógiai és kiadói tevékenysége is.

A főállású tudományos fokozattal bíró kutatókkal, saját tudományos könyvtárral és kiterjedt tudományos intézményi kapcsolatrendszerrel rendelkező magyarországi intézményhez hasonló más országokban nem található. Romániában ugyan működik az Ivan Krasko Kulturális és Tudományos Társaság (Kultúrna a vedecká spoločnosť Ivana Krasku), Szerbiában pedig a Vajdasági Szlovákok

²⁶ Správa o štátnej politike vo vzťahu k Slovákom žijúcim v zahraničí a o poskytnutej štátnej podpore Slovákom žijúcim v zahraničí za rok 2013 a návrh programu štátnej politiky vo vzťahu k Slovákom žijúcim v zahraničí na rok 2015. https://lt.justice.gov.sk/Attachment/Vlastn%C3%BD%20materi%C3%A1l_doc.pdf?instEID=1&attEID=67025&docEID=372338&matEID=7400&langEID=1&tStamp=20140610144834113 (2015-11-05)

²⁷ Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku. <http://vusm.slovaci.hu/hu/az-intezetrol/az-intezmenyrol> (2015-11-05)

Kulturális Intézete (Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov), ám ezek alapvetően művelődési feladatokat látnak el, s szigorúan vett tudományos tevékenységük elhanyagolható.

Ha a Szlovák Tudományos Akadémia szervezeti struktúrájában a határon túli szlovák tudományosság nem is jelenik meg, az akadémiai intézetek kutatási programjaiban és külföldi kapcsolatrendszerében azért – ha nem is nagy súllyal –, de megtalálható. Az Akadémia a határon túli szlovákságot érintő programokban elsősorban az érintett közösségek múltjával, társadalmával, nyelvhasználatával foglalkozó kutatási programokkal vesz részt, illetve hosszabb távú együttműködést igyekszik kiépíteni a külföldön élő szlovákok tudományos intézményeivel. Ennek jó példája a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézetével folytatott együttműködése, amely régebben elsősorban bilaterális kutatási programok indításával, az utóbbi években leginkább egyéni kutatóutak révén valósul meg.

Az utóbbi évek kutatási programjait megvizsgálva elmondható, hogy az akadémiai kutatóintézetek közül lényegében három intézet, a SZTA pozsonyi Etnológiai Intézete (Ústav etnologie ústav SAV), az SZTA Ludovít Štúr Nyelvtudományi Intézete (Jazykovedný ústav SAV Ludovíta Štúra) és az SZTA Kassai Társadalomtudományi Intézete (Spoločenskovedný ústav SAV) foglalkozik leginkább a határon túl élő szlováksággal.

Jelentőségében közülük is kiemelkedik a Szlovák Tudományos Akadémia kassai székhelyű Társadalomtudományi Intézete, amely az akadémiai intézetek átszervezésének részeként 2015 végén betagozódott az újonnan létrehozott Társadalom- és Pszichológiai Tudományok Központjába (Centrum spoločenských a psychologických vied SAV). A kassai Társadalomtudományi Intézet 1975-ben azzal a nem is nagyon titkolt szándékkal kezdte meg működését, hogy a SZTA Pozsony központúságát ellensúlyozza, s hogy elsősorban Szlovákia keleti régióinak társadalmi, gazdasági sajátosságait kutassa. Az évek során az intézet többször is átalakult, míg végül fő profilját az olyan interdiszciplináris kutatásokban találta meg, amelyek témáját a nemzeti kisebbségek, illetve az etnikumok közötti kapcsolatok jelentik, kiemelten kezelve ennek során a magyarországi szlovák közösséget. A kassai Társadalomtudományi Intézet az utóbbi két évtizedben több közös projektet bonyolított le a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézetével, amelyek során a munkamegosztás általában az volt, hogy a kutatásokat többnyire a békéscsabai intézet kezdeményezte és finanszírozta, a szükséges módszertani háttérrel viszont a kassaiak biztosították. A kassai intézet legutóbbi ez irányú programjai közül említést érdemel az a két kutatás, amely a magyarországi illetve a horvátországi és szerbiai szlovák fiatalok nyelvi-kommunikációs készségeit vizsgálta, s amelynek vezető kutatója Mária Homišinová volt.²⁸ Ugyanő vezeti azt a kutatást is, amely a magyarországi szlovák iskolák állapotát térképezi fel.

²⁸ Spoločenskovedný ústav SAV. Projekty. <http://www.svusav.sk/sk/submenu2/projekty/>

A kassai intézethez hasonlóan a békéscsabai szlovák intézettel együttműködve indított több közös kutatást a Szlovák Tudományos Akadémia pozsonyi Etnológiai Intézete is. Ezek közül a legjelentősebb *A magyarországi szlovákok etnológiai vizsgálata* c. kutatási projekt volt, amely 2006 és 2013 között valósult meg.²⁹

Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézetével való együttműködése azon a hosszú távú együttműködési szerződésen alapul, amely a két intézmény között a 2012 és 2017 közötti évekre kötött. Ennek a keretszerződésnek a keretén belül zajlott az utóbbi években több közös program a két intézmény között, amelyek leginkább a magyarországi szlovákok nyelvhasználati szokásaira irányultak.

Az akadémiai intézmények mellett a külhoni szlovákok tudományos igényű kutatását már hagyományosan a Matica slovenská vállalja fel, amelynek az alapszabálya is rögzíti ezt a feladatot. A Matica jelenlegi szervezeti struktúrájában a tudományossággal több alintézmény is foglalkozik, amelyek közül elsősorban a Szlovák Irodalmi Intézet, a Szlovák Történeti Intézet és a Külhoni Szlovákok Múzeuma érintett a határon túli szlovákok kutatásában.³⁰ A Matica tudományos tevékenysége mindazonáltal nem túl jelentős, sőt, sokan egyenesen megkérdőjelezzik azt, mennyire felel meg az ott folyó munka a tudományosság kritériumainak. Jelentős ellentétek láthatók a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Matica által fenntartott Szlovák Történeti Intézet között is, amely viszonyt a kölcsönös támadások jellemzik, miközben a Matica alapvetően nemzetietlennek tartja az akadémiai intézményt.

Az egyetemi szféra a külhoni szlovákok kutatásából szinte csak véletlenszerűen veszi ki részét, ami nyilvánvalóan összefügg az egyetemeken folyó kutatómunka minőségével, illetve annak finanszírozásával. A kevés kivétel egyikeként lehet megemlíteni a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem (Univerzita Konštatntína Filozofa) bölcsészkarán 2013 és 2015 között a magyarországi szlovákok kultúrájának mindennapi realitásával foglalkozó Vega projektet.³¹

4. A Szlovákiában élő nemzeti kisebbségekre irányuló kutatási programok

Ha azt vizsgáljuk, ki és hogyan foglalkozik a hazai nemzeti kisebbségek kutatásával, megállapíthatjuk, hogy az állam ezt a feladatot sem a múltban, sem ma nem

(2015-11-29)

²⁹ Ústav etnologia Slovenskej akademie vied. Projekty. <http://www.uet.sav.sk/?q=sk/zoznam-projektov> (2015-11-29)

³⁰ Stanovy Matice slovenskej. <http://www.dmsnitra.sk/dokumenty/58-stanovy-matice-slovenskej> (2015-10-20)

³¹ VEGA 1/0873/13: Realita kultúry dolnozemských Slovákov Zodpovedný riešiteľ: Jaroslav Čukan. https://www.ukf.sk/images/veda_a_vyskum/projekty/VaV-projekty-VEGA.pdf (2015-11-29)

támogatja célirányosan. A már említett kassai Társadalomtudományi Intézetten kívül külön erre a célra kutatóintézetet nem hozott létre, s az pedig hogy valamely akadémiai vagy egyetemi intézmény a kisebbségekre irányuló kutatási programot valósít meg, nagyrészt az adott kutatók egyéni kezdeményesétől függ.

Az, hogy a szlovákiai akadémiai intézetek még így is többet foglalkoznak a Szlovákiában élő kisebbségekkel, mint a külhoni szlovákokkal, elsősorban annak tudható be, hogy szlovákiai kisebbségeknek önmagában is nagyobb a súlyuk, mint a külhoni szlovákoknak, miközben szervezettebb a társadalmuk is. A velük kapcsolatos kutatások központja a már említett kassai Társadalomtudományi Intézet, ahol csupán az utóbbi 6–8 évben legalább fél tucat olyan kutatás folyt, ill. folyik most is, amely a nemzetiségi kérdés általánosabb vonatkozásaival, vagy konkrétan valamelyik szlovákiai kisebbséggel kapcsolatos.³²

A kisebbségi témák első számú szakértője az intézetben Štefan Šutaj professzor, aki az utóbbi években három jelentős kutatást is vezetett ebben a témában. 2012 és 2015 között a prágai Károly Egyetem Jogi Karával közösen a nemzeti kisebbségnek a társadalomban elfoglalt jogi helyzetet vizsgálták. Egy másik projektben a nemzeti kisebbségeknek az 1945 utáni Csehszlovákiában betöltött helyzetével, egy harmadik kutatásban pedig a szlovákiai magyaroknak a rendszerváltás utáni helyzetével foglalkoztak Šutaj professzor vezetésével. Ezek a projektek a Szlovák Köztársaság Oktatási, Tudományos-Kutatási és Sportminisztériuma által támogatott Alapokból voltak finanszírozva.

A fentebb jelzett kutatások mellett az intézet további projektjei is foglalkoztak a magyar kisebbséggel, így két olyan kutatás is, amelyet a Selye János Egyetem Történelem Tanszékével közösen bonyolítottak le, s amelyek a két háború közötti szlovákiai magyar kisebbség történetével foglalkoztak.³³ De hangsúlyosan foglalkozik a kassai intézet a szlovákiai ruszinok, illetve a romák életének egyes aspektusaival is.

A kassai intézet mellett leginkább a már említett pozsonyi Etnológiai Intézet az, amely kiveszi a részét a szlovákiai kisebbségek kutatásából, bár az ottani kutatások súlypontja a magyar kisebbség helyett elsősorban a roma és a zsidó közösségekre esik. Az utóbbi években itt folyó kutatási programok közül ilyen volt *A romák a többségi társadalomban* c. kutatás, amely az együttélés modelljeit vizsgálta, vagy a *Zsidó közösség átalakulása 1989 után* elnevezésű projekt.³⁴

A Szlovákiában élő nemzeti kisebbségek kutatása az akadémiai intézmények mellett az egyetemek, a múzeumok és a nonprofit jellegű kutatóintézetek között

³² Spoločenskovedný ústav SAV. Projekty. [http://www.svusav.sk/sk/submenu2/projekty/\(2015-11-29\)](http://www.svusav.sk/sk/submenu2/projekty/(2015-11-29))

³³ Československá republika a maďarská menšina na Slovensku (1918–1929). Vega 2/0117/09; Československá republika a maďarská menšina na Slovensku (1930–1938). Vega 2/0023/12.

³⁴ Ústav etnologia Slovenskej akademie vied. Projekty. [http://www.uet.sav.sk/?q=sk/zoznam-projektov\(2015-11-30\)](http://www.uet.sav.sk/?q=sk/zoznam-projektov(2015-11-30))

oszlík meg. Az, hogy az általános vélemény szerint a szlovákiai felsőoktatási intézmények száma túlméretezett, bizonyára hozzájárul ahhoz, hogy az egyetemek legtöbbségében nem folynak színvonalas kutatások. A nemzeti kisebbségek, azok történetének, nyelvének, mindennapi kultúrájának stb. kutatása leginkább azokon az egyetemeken jelenik meg, amelyek az etnikailag vegyes területen működnek (Eperjesen, Nyitrán, Komáromban), s ahol a regionális témákra irányuló kutatások gyakran összeérnek a kisebbségi témákkal. Az ezeken az egyetemeken folyó kutatások döntő többségében a már említett Tudományos Pályázati Alap segítségével valósulnak meg.

Az utóbbi években a szlovákiai bölcsészkarok közül a kutatások terén a legjobb eredményeket az Eperjesi Egyetem Bölcsészkarja érte el,³⁵ amely az itt működő Ukrán Tanulmányok Központja (Centrum ukrajnistiky)³⁶ vagy épp az egyetem Történeti Intézete révén többek között az ukrán/ruszin kisebbségre irányuló kutatásokból is fontos szerepet vállal. A bölcsészkar mellett érvényes ez elsősorban az egyetem görög katolikus teológiai fakultására, amelynek projektjei óhatatlanul is érintik a ruszinokat és ukránokat. A legújabb szervezeti változások alapján az egyetemen folyó ukrainisztikai, hungarológiai és romológiai intézetekben folyó kutatómunkát a Nemzetiségi Kisebbségek Nyelvének és Kultúrájának Központja (Centrum jazykov a kultúr národnostných menšín) fogja össze.³⁷

A Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem a Közép-Európai Tanulmányok Kara révén elsősorban a magyar kisebbség kutatásában érdekelt. Az utóbbi években elsősorban nyelvészeti kutatások folytak ebben a témában. 2007 és 2009 között Sándor Anna kutatócsoportja a Dél-Szlovákiára jellemző nyelvi kontaktusjelenségeket vizsgálta, egy másik kutatócsoport pedig 2008 és 2010 között Vančo Ildikó vezetésével a magyar–szlovák kétnyelvűséget kutatta.³⁸

A legtöbb a magyar kisebbséggel foglalkozó egyetemi kutatási projekt a Selye János Egyetem Tanárképző Karához fűződik. Különösen a kar történelem tanszéke aktív ezen a téren, amely az utóbbi években három a szlovákiai magyarok történetével foglalkozó projektet is menedzsel. A történelem tanszék mellett a szlovákiai magyarokkal foglalkozó kutatási projektek a Magyar nyelv és irodalom tanszéken, illetve Liszka József, Gyurgyík László vezetésével az etnológia és a demográfia területén valósultak meg.³⁹

³⁵ Lásd többek között a szlovákiai egyetemeket vizsgáló és rangsoroló 2014-es ARRA jelentést. Hodnotenie fakúlt vysokých škôl 2014. http://www.arra.sk/sites/arra.sk/files/file/ARRA_Sprava_2014_27_11_2014.pdf (2015-11-30)

³⁶ Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Centrum ukrajnistiky. <http://www.ff.unipo.sk/cu/> (2015-11-30)

³⁷ Gréckokatolícká teologická fakulta. Grantové projekty riešené na fakulte. <http://www.unipo.sk/greckokatolícka-teologicka-fakulta/veda-a-vyskum/projekty/> (2015-11-30)

³⁸ Univerzita Konštantína filozofa v Nitre. Fakulta stredoeurópskych štúdií. Projekty. <https://www.fss.ukf.sk/index.php/sk/veda-a-vyskum-2/projekty> (2015-11-30)

³⁹ A Selye János Egyetemen zajló kutatási projektekkel kapcsolatban lásd az egyetem hon-

A múzeumok a szlovákiai tudományos életben ugyan általában túl nagy szerepet nem játszanak, de a nemzetiségi kultúrák megőrzésével foglalkozó speciális múzeumok mégis említést érdemelnek. A szervezetileg a Szlovák Nemzeti Múzeum (Slovenské národné múzeum) igazgatása alatt álló intézmények ugyanis – bár személyi és anyagi kapacitásai szűkösek – a nemzeti kisebbségekkel foglalkozó külön akadémiai intézmények híján, illetve kiállítói és dokumentációs tevékenységükkel összefüggésben tudományos kutatási feladatokat is felvállalnak. Szlovákiában összesen 6 ilyen múzeum található, amelyek a következők: a Kárpáti Németek Kultúrájának Múzeuma, a Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma, a Zsidó Kultúra Múzeuma, a Szlovákiai Horvátok Kultúrájának Múzeuma, az Ukrán Kultúra Múzeuma és a Ruszin Kultúra Múzeuma.⁴⁰ A felsorolt intézmények közül a 2013-as és 2014-es év nyilvánosan is elérhető intézményi beszámolóí alapján a tudományos kutatások terén leginkább a német, az ukrán és a zsidó kultúra múzeuma emelkedett ki, a horvátok múzeuma viszont semmiféle tudományos kutatást nem végzett.⁴¹ Abban, hogy a szklabonyai Mikszáth-, illetve az alsósztrégovai Madách-hagyaték gondozójaként is működő Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma viszonylag kevés kutatási projektet tud felmutatni, feltehetően az is közrejátszik, hogy az összes felsorolt nemzetiség közül egyedül a magyar rendelkezik saját egyetemmel és önálló kutatóintézettel, ami azt is eredményezi, hogy a pozsonyi múzeummal szemben ilyen elvárások kevésbé fogalmazódnak meg.

A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma mellett Dél-Szlovákiában további olyan regionális hatáskörű múzeumok is működnek, amelyek elhelyezkedésüknél fogva akár részt is vállalhatnának a szlovákiai magyarságot érintő kutatásokból. Ennek az igénynek azonban – különböző okokból – csak némelyikük tud megfelelni. Közülük a legfontosabb a Szlovák Nemzeti Múzeum komáromi székhelyű Duna Menti Múzeuma, ahol a régiót érintő már hagyományosnak mondható régészeti és botanikai kutatások mellett, az utóbbi években odakerült fiatal munkatársaknak köszönhetően a térség történeti és etnológiai szempontú kutatása is egyre fontosabb szerepet kap. A komáromihoz részben hasonló szerepet tölt be a gömöri régióban a rimaszombati Gömör-Kishonti Múzeum, amelynek egyik speciális kutatási témáját jelenti a térség roma lakossága. A múzeumban az utóbbi években lezajlott történeti kutatások közül kiemelkedik a Rimaszombat és környékének a dualizmus illetve az első világháború alatti fejlődését vizsgáló tudományos feltárása. Kisebb jelentőséggel, de füleki Vármúzeum és a rozsnyói Bányaászati Múzeum is ebbe a kategóriába tartozik még. Külön meg kell említeni

lapját: <http://www.selyeuni.sk/hu/tudomany/kutatasi-palyazatok/kutatasi-projektek.html> (2015-11-29)

⁴⁰ A fenti múzeumokról a Szlovákiai Nemzeti Múzeum honlapján keresztül lehet információkat szerezni. <http://www.snm.sk/> (2015-11-29)

⁴¹ Výročné správy o činnosti múzeí na Slovensku za rok 2013 a za rok 2014. <http://www.snm.sk/?vyrocne-spravy-muzei-sr> (2015-12-15)

a Novák Veronika vezetésével fontos kutató munkát is végző vágsellyei levéltárat, amely a Szlovák Nemzeti Levéltár fiókintézményeként a többségében magyarok által lakott csallóközi járások és a vegyes népességű mátyusföldi járások levéltári anyagának őrzése és feldolgozása mellett rendszeresen szervez magyar tárgyú tudományos konferenciákat. Ezek anyagait a levéltár évkönyveiben jelentetik meg.

A szlovákiai nemzeti kisebbségek közül a magyar az egyetlen, amely rendelkezik az államtól független tudományos intézményrendszer bizonyos elemeivel. Ennek a magyar közösségnek a többivel szembeni számbeli és szervezetségi fölényén kívül történeti hagyományai is vannak (lehetnek), hiszen az első Csehszlovák Köztársaságban T. G. Masaryk köztársasági elnök egymillió koronás adományának köszönhetően működött egy tudományos intézmény, amely Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Művészeti és Irodalmi Társaság nevet viselte.⁴² A közbeszédben Masaryk Akadémiaként elhíresült intézménynek, amelyben 1931 és 1937 között Orbán Gábor nyelvész, 1937-től pedig Balogh Elemér református püspök elnökölt, s amely elsősorban nyelvészeti kutatásokat folytatott, azonban komolyabb tudományos eredményei nem voltak. Tudományos teljesítménye mellett társadalmi pozíciója sem volt erős, mivel a közvélemény a Masaryk Akadémiát – nem teljesen megalapozatlanul – a csehszlovák kormánykörökkel kooperáló ún. aktivista táborhoz sorolta be. A Masaryk Akadémia 1945-ben szűnt meg, amikor a korabeli magyarellenes intézkedések részeként feloszlatták, vagyonát pedig elkobozták.

Az önálló szlovákiai magyar tudományos intézményrendszer kialakításának az igénye a prágai tavasz időszakában került elő ismét, amikor a magyar értelmiség köreiben felmerült a Csehszlovákiai Magyar Tudományos Akadémia megalapításának a lehetősége, ám a politikai helyzet alakulása ezt a tervet gyorsan elsöpörte.⁴³ 1968 kudarcát majd a következő két évtized mozdulatlanságát követően az 1989-es rendszerváltás hozta el annak a lehetőségét, hogy Csehszlovákiában valamiféle – elsősorban a társadalomtudományokkal foglalkozó – magyar tudományos intézményrendszer alakulhasson ki. Az első fecskét ebből a szempontból az 1992-ben létrejött Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport jelentette, amely azonban nem intézményként, hanem inkább egyfajta társadalomtudósi hálozatként működött.

A minőségi ugrást ebből a szempontból kétség kívül a Fórum Kisebbségkutató Intézet 1996-ban bekövetkezett megalapítása (akkor még Fórum Társadalomtudományi Intézet néven) jelentette, amelynek létrehozásában és működtetésében a központi szerepet az intézetet 2014-ig igazgató Tóth Károly játszotta.

⁴² A Masaryk Akadémia történetével kapcsolatban lásd Popély Gyula: *A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság*. Pozsony, 1973.

⁴³ A szlovákiai magyar tudományos intézményrendszer kiépítésének 1968-ban felbukkanó tervei-vel kapcsolatban lásd Simon Attila: 1968 szerepe a szlovákiai magyar intézményrendszer fejlődésében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2009, 2. szám. 95–108.

A Fórum Kisebbségkutató Intézet mára a térség egyedülálló kezdeményezésévé nőtte ki magát, hiszen nonprofit szervezetként, de tudományos könyvtárnak és levéltárnak is otthont adó székházzal, több tudományterületet felölelő szervezeti hálózattal és magasan képzett kutatói állománnyal rendelkezik. A Fórum Kisebbségkutató Intézetben jelenleg három tudományos részleg működik: az Etnológiai Központ, amely Komáromban működik, a Történeti Kutatások Részlege, a Szociológiai és Demográfiai Kutatások Részlege, amelyek mellé negyediknek 2016 elejétől a nyelvészeti kutatásokkal foglalkozó Gramma Nyelvi Iroda épülhet be.⁴⁴ Az intézetben az utóbbi években futó kutatási projektek közül a teljesség igénye nélkül a szlovákiai magyarok értékrendjére, a Dél-Szlovákiában található szakrális kismélekekre és nemzeti szimbólumokra, 2011-es népszámlálás szlovákiai magyar vonatkozásaira vagy a két háború közötti aktivista politikára irányuló kutatást lehetne kiemelni.

Az Fórum Kisebbségkutató Intézet az elmúlt két évtizedben széleskörű intézményi és tudományos kapcsolatrendszerrel épített ki a szlovákiai, magyarországi és más – elsősorban – Kárpát-medencei tudományos szubjektumokkal, közte az érintett országok akadémiai intézményeivel. Az intézet szlovákiai magyarokkal foglalkozó társadalomtudományi kutatások szempontjából megkerülhetetlen, miközben működteti és infrastrukturális háttérrel biztosít a Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanácsnak is.⁴⁵ Az FKI rendszeresen szervez tudományos konferenciákat, s évente 4–5 tudományos monográfiát ad ki. Szintén az intézet jelenteti meg negyedévenként Szlovákia egyedüli magyar nyelvű tudományos közlönyét, a *Fórum Társadalomtudományi Szemlét*. A Fórum Intézet tevékenységében az utóbbi években kiemelt szerepet kap a Szlovákiai Magyar Adatbank üzemeltetése és folyamatos feltöltése.⁴⁶

A Fórum Kisebbségkutató Intézet mellett a szlovákiai magyar tudományos intézményrendszerrel több más kisebb jelentőségű kutatócsoport, tudományos kutatással is foglalkozó nonprofit szervezet alkotja. Közülük a legjelentősebb kétség kívül a Gramma Nyelvi Iroda, amely 2001-es megalakulásától kezdve nyelvészeti kutatások sorát bonyolította le, s többek között a Kárpát-medencei Termini Hálózat fontos alkotóeleme. Rajta kívül a tornaljai Kulturális Antropológiai Műhely, a rimaszombati székhelyű Gömör-Kishonti Múzeumi Egyesület és más kisebb intézmények jelentik még a felvidéki magyar tudományos intézményrendszernek a fontosabb elemeit.

Miközben a felvidéki nonprofit szervezetek pótolhatatlan szerepet játszanak a szlovákiai magyarokat érintő kutatásokban, finanszírozásuk megoldatlan,

⁴⁴ Fórum inštitút pre výskum menšín / Forum Minority Research Institute. www.foruminst.sk (2015-12-15)

⁴⁵ *Akademická rada Maďarov na Slovensku / Hungarian Academic Council of Slovakia*. www.szmat.sk (2015-12-15)

⁴⁶ Szlovákiai Magyar Adatbank. www.adatbank.sk (2015-12-15)

hiszen a szlovák állam semmiféle külön programmal nem támogatja a kisebbségek tudományos életét. S mivel a szlovákiai tudománytámogatás szinte kizárólag az akadémiai és az egyetemi kutatások támogatását szolgálja, s így a fenti magyar intézmények a már említett két tudománytámogató alapnál sem tudnak forrásokhoz hozzájutni. Némi megoldást erre a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala által a kisebbségi kultúrák támogatására meghirdetett évi rendszeres pályázat jelenti, ám ez elsősorban a kulturális tevékenységek támogatását szolgálja. Igaz, kisebb mértékben tudományos jellegű kutatásra is lehet pályázni, ám a programok kizárólagosan egy éves időkerete, a hosszabb távú kutatási programok megvalósítását nem teszi lehetővé a távlatos tervezést. Mint ahogy nem lehetséges intézmények működésére sem pályázni, ami azt jelenti, hogy az érintett szervezetek olykor a kutatási programokra elnyert pénzekből kénytelenek a bizonyos összegeket a működésre átcsoportosítani.

Ha a fentebb felvázolt intézményi hálózatot szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy az általuk futtatott tudományos programok zöme a szlovákiai magyar kisebbség történetével, néprajzával, nyelvhasználatával, társadalmi és demográfiai jellemzőivel függ össze. Vagyis szorosan kapcsolódik az ún. identitás erősítő programokhoz, ami részben a magyarországi támogatási rendszer jellegéből is fakad. Enélkül ezek az intézmények teljesen ellehetetlenülnének. A magyarországi támogatási rendszer két legfontosabb elemét ma az MTA által nyújtott támogatások, valamint a Bethlen Gábor Alap által közvetített pályázati pénzek jelentik.

Az MTA által nyújtott támogatások két fontos formáját a 2005-től folyósított ún. műhelytámogatások és az egyéni kutatási programok támogatására létrehozott Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíjprogram jelenti. A program nagy előnye a kiszámíthatóság, a letisztult feltételrendszer, hátránya pedig – elsősorban a műhelytámogatások esetében – a szűkös anyagi keret. A Bethlen Gábor Alap ezzel szemben – elsősorban nem a pályázati rendszerén keresztül – meglehetősen nagy összegeket oszt a határon túli magyar szervezeteknek, de ezekből csupán egy kis töredék jut kutatási célokra, miközben a támogatások odaítélésének a rendszere nem csupán átláthatatlan, de egyben ellentmondásoktól is terhelt, ami a szlovákiai magyarok számára biztosan nem jó.⁴⁷

* * *

Mint a fentiek is jelzik, a szlovák állam tudománypolitikájában és tudomány-szervezési gyakorlatában a nemzeti kisebbségek kérdése egészen más hangsúlyokkal jelentkezik, mint Magyarország esetében. Mivel a külföldi szlovákság létszámában és identitásában meglehetősen gyenge, tudományos intézményi hálózata – a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete kivételével – nem létezik, s mivel

⁴⁷ A BGA támogatási rendszerével kapcsolatban lásd az intézmény honlapját: <http://bgazrt.hu/> (2015-12-15)

a szlovák kisebbségek kérdése a szlovák közgondolkodásban sem kap túl nagy szerepet, a szlovák állam kevés figyelmet szentel ennek a kérdésnek. A Szlovák Tudományos Akadémia szervezeti struktúrájában a határon túli szlovák közösségek tudományosságával való törődés nem jelenik meg, a külföldi szlovák tudományosság támogatásának intézményes formái sem épültek ki. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a határon kívül élő szlovákság kérdése az akadémiai és egyetemi kutatásokban is csak esetlegesen jelenik meg, akkor még inkább szemmel látható lesz az, hogy a mindenkori magyar állam (elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia erre a célra létrehozott szervezeti egységeinek köszönhetően) nagyságrendekkel nagyobb figyelmet fordít a határon túl élő magyarok tudományosságára, mint teszi azt a szlovák állam a határon túl élő szlovákság esetében.

Kisebbségek az ukrán tudományosságban

Csernicskó István* – Fedinec Csilla**

Az 1991-ben függetlenné vált Ukrajna az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságnak a széthulló Szovjetunió belüli kialakult területét örökölte meg.¹ A valódi államiságot csupán a huszadik század végére elnyerő ukrán nemzet más nemzetfejlődési fokozatokon ment át, mint Európa nemzetállamainak többsége. A mai Ukrainán kívül élő ukrán nemzetiségűek helyzete, országban belüli megítélése sem olyan, mint például a Magyarország határain túl élő magyar közösségeké. Magyar szempontból meghatározó kérdés a határok erőszakos áthelyezésével keletkezett magyar kisebbségi közösségek kérdése, ukrán szempontból pedig a szovjet időszak egyetlen pozitív örökségének tekintik, hogy a határok megvonásával minden korábbi elképzelésnél nagyobb területet rendelt az ukrán szocialista tagköztársaság fennhatósága alá.

Az etnikai hovatartozás alapján kisebbségi csoportokat országban belül kisebbségeknek, a határokon kívül, függetlenül keletkezésük mikéntjétől, diaszpóráként definiálja az ukrán tudományosság.

1. Ukrán közösségek (a mai) Ukrainán kívül

Pontos adatokkal nem rendelkezünk a határokon kívüli ukránok számáról (s mint-hogy a szuverén Ukrainában 2001-ben szervezték az első és mindeddig egyetlen népszámlálást, az országban belüli jelenlegi demográfiai állapotokról sincsenek megbízható adatai a társadalomkutatóknak). Ukrajna Külügyminisztériumának becslése ezt a számot 12 és 20 millió közé teszi.² Az Ukrajna Nemzeti Tudományos Akadémiájának Földrajztudományi Kutatóintézete, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Intézete közötti együttműködés keretében megjelent *Ukraine in Maps* című kiadvány (2008) 7–8 millió főre becsüli a határokon túl élő ukránok számát.³ Más kutatók szerint a világban élő 46,2 milliónyi ukrán közül 37,5 millió (kb. 81%) otthona Ukrainában van; az országhatárokon kívül élők között megközelítőleg 4,5 millió az egykori Szovjetunió utódállá-

* II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (Beregszász), Pannon Egyetem (Veszprém)

** MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

¹ Smolyi, Valerii: Specific features of historical evolution. In: Károly Kocsis – Leonid Rudenko – Ferenc Schweitzer (eds.): *Ukraine in Maps*. Kyiv–Budapest, 2008, 19–24.

² <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/ukrainians-abroad> (2015.11.17.); <http://mfa.gov.ua/ua/consular-affairs/otr> (2015-11-17)

³ Bochkov'ska, Alla – Kocsis, Károly – Rudenko, Leonid: Ethnicity, Language and Religion. In: *Ukraine in Maps*, i. m., 57.

maiban, illetve 4,2 millió Ukrainától nyugati irányban él.⁴ Az ukrán külügyi tárca szerint az Oroszországban élő ukrán kolónia a legnagyobb: a hivatalos statisztikák szerint 1,93 millió, a becslések szerint viszont 10 milliónál több ukrán él Ukrajna legnagyobb szomszédjának területén.⁵ Ugyanakkor a Világbank szerint – ezzel a világban az ötödik helyet elfoglalva – több mint hat millióan vannak azok, akik a jelenlegi válságot megelőző bő két évtizedben munkavállalási céllal elhagyták az országot.⁶ A jelenlegi válságidőszak állandósuló következményei még beláthatatlanok, ám az egyértelmű, hogy a drasztikus lakosságszökkenés tendenciája továbbra is negatív irányba mutat.

A határon túli ukrán közösségeket létrejöttük módja alapján az alábbiak szerint tipologizálhatjuk.

1. *Őshonos ukrán kisebbségek a mai államhatárokon kívül.* A huszadik század elején az ukrán etnikai tér két birodalom területe között oszlott meg: többségében a cári Oroszországhoz, kisebb részben az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott. Később ezek a területek fokozatosan a Szovjetunióhoz kerültek. A független Ukrainának a szovjet birodalom széthullását követő létrejöttével Európa egyik legnagyobb területű állama alakult ki. Ennek ellenére az őshonos ukrán etnikai tér néhány peremvidéke az ukrán állam határain kívül maradt (kisebbségben Lengyelországban, Szlovákiában, Romániában, túlnyomórészt a szomszédos posztszovjet köztársaságok, Oroszország, Moldova és Belarusz Ukrainával szomszédos határvidékein).

2. *A szovjet telepítéspolitikája révén a posztszovjet államokban maradt ukrán (származású) csoportok.* A határon kívüli ukránok egy másik csoportja a Szovjetunió fennállása idején az adott szovjet tagköztársaság területére telepített „gyarmatosító”, vagy azok leszármazottja. Nyilvánvaló például, hogy a Kazahsztánban vagy a posztszovjet balti államokban élő több tízezres ukrán (származású) közösségek nem tartoznak az ukrán etnikai területhez. Oroszország ázsiai részén is jelentős számú ukrán él. Ezen ukrán nemzetiségű közösségek tagjai jelentős részben orosz anyanyelvűek, és az adott ország orosz anyanyelvű lakosságának számát növelik. A 2009-es népszámlálás adatai szerint például a Fehéroroszországban élő ukrán nemzetiségűeknek mindössze 29,2%-a vallotta magát ukrán anyanyelvűnek, miközben 61,2% orosz ajkúként határozta meg önmagát. A Lettországon élő, zömében orosz anyanyelvű ukránok közel 80%-a még a 2000-es évek elején sem rendelkezett lett állampolgársággal, mert nem sajátította el az állampolgárság megszerzéséhez szükséges államnyelvet.⁷

⁴ Uo. 53.

⁵ <http://mfa.gov.ua/ua/consular-affairs/otr> (2015-11-17)

⁶ Риндзак, Ольга: Чинники еміграції та проблеми інтеграції українських мігрантів за кордоном. *ScienceRise*, 2014, № 2. 138–142.

⁷ <http://www.belstat.gov.by/perepis-naseleniya/> (2015-11-17)

3. *A tengerentúli politikai és gazdasági bevándorlók.* Már a tizenkilencedik és huszadik század fordulójától számos ukrán vándorolt gazdasági migránsként az amerikai kontinensre, ekkoriban elsősorban a mai Nyugat-Ukrajna területéről. A szovjet időszakban több hullámban hagyták el ukránok az országot politikai megfontolásokból, így elsősorban nemzeti érzelmű diaszpóra közösségeket létrehozva, ami meghatározó befolyással volt a körükben kialakuló tudományosság tartalmára is. A Szovjetunió széthullását követő években az ukrán bevándorlók-nak újabb hulláma érkezett Észak-Amerikába.

Kutatók kétmilliónál nagyobbra becsülik az Amerikai Egyesült Államok és Kanada ukrán származású lakosainak számát.⁸ A kijevi külügyi tárca becslése szerint e két államban 2,7 millió ukrán származású él.⁹ A dél-amerikai államokban élő ukrán (származásúak) számát a minisztérium 800 ezer főnél többre becsüli (Brazíliában 500 ezer, Argentínában 250 vagy 300 ezer, Paraguayban 10 vagy 12 ezer, Chilében 1 ezer fő).¹⁰

4. *Európa államaiban ideiglenesen vagy végleg letelepedett gazdasági bevándorlók.* Nyugat-Európában is élnek politikai menekültek, illetve leszármazottaik, azonban ezekben az országokban élő ukránok elsősorban gazdasági bevándorlók. A huszadik század elejének sikertelen függetlenségi törekvései, az oroszországi bolsevik fordulat és Szovjet-Ukrajna megalakulása több ezres ukrán diaszpórát hozott létre több közép- és nyugat-európai országban. Az 1991-ben függetlenné vált Ukrajna permanens gazdasági válsága (2015-ben még az utolsó teljes szovjet év, azaz 1990 GDP-jét sem érte el az ukrainai gazdaság¹¹) újabb tömegeket kényszerített külföldi munkavállalásra, elsősorban a dél-európai országokba, de Kárpátaljáról elsősorban Magyarországra és Szlovákiába, ma pedig Csehországba és Németországba.

Az ukrán külügyi tárca 86 ezer spanyolországi, 42 ezer portugáliai, 32 ezer görögországi ukrán munkavállalóról tud,¹² azonban kutatók az utóbbi évtizedben a külföldön tartósan munkát vállaló ukrán állampolgárok számát 1,5 és 7 millió közé teszik.¹³ Azoknak az ukránoknak a száma sem kicsi, akik az Ukrajnában megszerzett vagyonukat kimenekítve telepedtek le az ország határain túl, (Ukrajnából tekintve) Nyugat-Európában. Például Németországban 123,3 ezer, Nagy-Britanniában 30 ezer, Franciaországban 30 ezer, Csehországban 22 ezer, Ausztriában 12 ezer ott élő ukránról tud a kijevi külügyminisztérium.¹⁴ Az ukrainai oligarchák

⁸ Bochkov's'ka, Alla – Kocsis, Károly – Rudenko, Leonid: Ethnicity, Language and Religion. In: *Ukraine in Maps*, i. m., 58–59.

⁹ <http://mfa.gov.ua/ua/consular-affairs/otr> (2015-11-17)

¹⁰ <http://mfa.gov.ua/ua/consular-affairs/otr> (2015-11-17)

¹¹ IMF: World Economic Outlook Database, GDP, Ukraine, April 2014. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2014/01/weodata/download.aspx> (2016-01-16)

¹² <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/ukrainians-abroad> (2015-11-17)

¹³ <http://www.lp.edu.ua/node/2014> (2015-11-17)

¹⁴ <http://mfa.gov.ua/ua/consular-affairs/otr> (2015-11-17)

Nyugat-Európa és Észak-Amerika vezető egyetemein tanuló gyermekeinek száma is több ezer főre tehető.

5. *2014 óta a kelet-ukrajnai háború elől elmenekült ukrán állampolgárok.* Ma még nem tudjuk pontosan, milyen hatással lesz majd a Krím Oroszország általi annexiója és a 2014 tavasza óta tartó, hivatalosan antiterrorista hadműveletnek nevezett kelet-ukrajnai (hibrid) háború az ország lakosságának etnikai és nyelvi összetételére. Az azonban bizonyos, hogy sok százezren kényszerültek elmenekülni a frontvonalból (részben külföldre, sokan például Oroszországba), illetve több ezer katonaköteles férfi hagyta el Ukrajnát a mozgósítástól tartva, és nem lehet tudni, közülük hányan térnek vissza az országba. Lengyelország, Görögország és Csehország a háborús veszélyre való tekintettel kimenekíti, illetve segíti az áttelepülésben az Ukrajnában élő kisebbségeit. A külföldön élő ukrán állampolgárok száma mindenképpen jelentősen megnőtt a fegyveres konfliktus következményeként.

2. Ukrajna akadémiai struktúrája

Ukrajna Nemzeti Tudományos Akadémiája¹⁵ alapításának hivatalos dátuma 1918. november 27. A tudós testület még a polgárháborús időszakban függetlenségre törekvő Ukrán Népköztársaságban alakult. A mai Ukrajna területének nagyobb része – az akadémiával együtt – hamarosan a Szovjetunió részévé vált. A szovjet tudományos struktúrába történő betagozódottság Ukrajna 1991-es függetlenné válásáig meghatározta az akadémia működését. A megújulást nehezítették a szuverén Ukrajna folyamatos gazdasági nehézségei és az átörökített szovjet beidegződések. Az akadémia elnöke 1962 óta Borisz Paton, akit legutóbb 2015 áprilisában választottak meg egy újabb ciklusra.

Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémiának három szekción belül 14 tudományos osztálya van: 1) fizikai-technikai és matematikai (matematikai; informatikai; mechanikai; fizikai és csillagászati; földtudományi; anyagtudományi; energetikai; atomfizikai); 2) kémiai-biológiai (kémiai; biokémiai, fizikai és molekuláris biológiai; általános biológiai); 3) társadalom- és bölcsészettudományi (közgazdasági; történelem, filozófia és jog; irodalom-, nyelvtudomány és művészettörténet). Igen kiterjedt az intézményi hálózat. Területi tudományos központok (területi bizottságok): 1) a nyugati (Lembergben), 2) a déli (Odesszában), 3) az északkeleti (Harkivban), 4) a Dnyeper-melléki (Dnyipropetrovszkban) és az 5) innovációs központ (Kijevben). A korábban a Krímen volt egy hatodik területi tudományos központ, azonban tevékenységének finanszírozását (a félsziget Oroszország általi annexiója következtében) 2014-től felfüggesztették. Az akadémia struktúrájához

¹⁵ Національна академія наук України / National Academy of Sciences of Ukraine. <http://www.nas.gov.ua/EN/Pages/default.aspx> (2015-10-22)

tartozik továbbá a Volodimir Vernadszkij nevét viselő nemzeti tudományos könyvtár,¹⁶ valamint 168 kutatóintézet és 46 kutatói-termelői egység.

Az ukrán akadémia keretei között működő intézetek közül a kisebbségi témakört néhány érinti valamilyen szinten (Szociológiai Intézet,¹⁷ Ivan Kurasz Politikai és Etnikai-Nemzeti Kutatóintézet,¹⁸ Volodimir Koreckij Állam- és Jogtudományi Intézet,¹⁹ Makszim Rilszkij Művészettörténeti, Néprajzi és Etnológiai Intézet,²⁰ Mihajlo Ptuha Demográfiai és Társadalomtudományi Kutatóintézet,²¹ Ukrán Nyelv Intézete,²² Ivan Kripjakevics Ukrainisztikai Intézet²³ stb.). A társadalom- és bölcsészettudományi területeken központi helyet foglalnak el a regionális kutatók, a régiókutatás, amelyben az országon belül élő nyelvi-kulturális kisebbségek kérdése elsősorban etnopolitikai vonatkozásokban jelenik meg. A (nemzeti és etnikai) kisebbség – történelmi adottságokkal keretezett politikai kérdésként tételeződik elsősorban. Politikai tényezőként mindenekelőtt a magyarok, a románok és a krími tatárok jelennek meg – ugyanazok az etnikumok, amelyek az oroszokkal együtt a legerősebb nyelvmegtartással jellemezhetőek, s megyei szinten a látható nemzetiségek sorába tartoznak, azaz számarányuk bizonyos régiókban eléri a 10%-ot. Egész a legutóbbi időkig az ukrainai oroszok kisebbségi kérdésként, illetve az ukrainai oroszok mint etnikai kisebbség nem jelentek meg a tudományos kutatásokban. Társadalmi szervezeteik nem az etnikai oroszokat, hanem az orosz nyelvűeket, az orosz kultúra fogyasztóit képviselik – függetlenül etnikai hovatartozásuktól. Ukrajna lakosságának 95%-át az ukránok és az oroszok képezik, s legalább negyed részük az orosz etnikum tagja.

Az ukrainai kisebbségekre ugyanakkor kiemelten figyelnek az egyes érintett anyaországok. Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Románia nemzetiséget elismerő, s az adott országban különböző jogosítványokat nyújtó igazolvánnyal, illetve Magyarország és Románia – szemben az ukrainai szabályozással – kettős állampolgárság intézményének bőkezű kiterjesztésével is igyekszik szorosra fűzni

¹⁶ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського / Vernadsky National Library of Ukraine. <http://www.nbuv.gov.ua/> (2015-11-17)

¹⁷ Інститут соціології / Institute of Sociology. <http://i-soc.com.ua/ukr/index.php> (2015-11-17)

¹⁸ Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса / Kuras Institute of Political and Ethnic Studies. <http://www.ipiend.gov.ua/> (2015-11-17)

¹⁹ Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / Koretsky Institute of State and Law. <http://idpnan.org.ua/> (2015-11-17)

²⁰ Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського / Rylsky Institute for Art Studies, Folklore and Ethnology. <http://www.etnolog.org.ua/> (2015-11-17)

²¹ Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи / Ptoukha Institute for Demography and Social Studies. <http://www.idss.org.ua/> (2015-11-17)

²² Інститут української мови НАН України / Institute of Ukrainian Language. <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Pages/default.aspx> (2016-01-16)

²³ Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Kryp'jakevych Institute of Ukrainian Studies. <http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/> (2016-01-16)

kapcsolatait nemzettársaival. A román diplomácia folyamatosan komoly erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy Ukrajnában ne válasszák külön a moldovánokat és a románokat. A lengyel közösség körülbelül ugyanakkora, mint a magyar, 150 ezer fő körüli, azonban szemben a magyarokkal akiket az erős nyelvmegtartás, és az államnyelv csekély ismerete, a társadalomba való szerényebb integráltság jellemez, gyakorlatilag majdnem teljesen asszimilálódtak, nagyobb részben ukrán nyelvűekké váltak. Ugyanakkor jellemző sajátossága az ukrainai lengyeleknek a nagyfokú szervezethez, a szoros kapcsolattartás az anyaországgal: többek között lengyel orvosok, pedagógusok Lengyelországba mennek szakmai gyakorlatra, a gyerekek és a fiatalok lengyelországi ifjúsági táborokban üdülnek, lengyelországi egyetemeken tanulnak. A lengyel állam által kiemelten támogatott társadalmi egyesületekben való tagságot szigorúan kötik a lengyel etnikumhoz való tartozáshoz. Kutatási téren Magyarország jár elől azzal, hogy az akadémia több területen is felvállalja az ország határain kívül, így az Ukrajna területén élő magyar közösségek tudományos életének menedzselését, illetve az adott kisebbségi közösség intézményes multidiszciplináris kutatását.

Oroszország is támogatja „a külföldön élő honfitársakat” [соотечественники за рубежом] – értve alatta a határain kívül élő oroszokat, illetve a határain belül élő őslakos nemzetiségek határain kívül élő képviselőit. Az előbbi kategória az orosz politika értelmezésében – demográfiai tartalék, illetve az orosz külpolitika fontos tényezője. A 1999-es orosz státusztörvény értelmében „a külföldön élő orosz honfitársak” – az Orosz Föderáció állampolgárai, akiknek külföldön van az állandó lakhelye; azok a volt szovjet állampolgárok, akik a Szovjetunió egykori területén élnek és megkapták az utódállamok állampolgárságát vagy hontalanokká lettek; a mindenkor Oroszország területéről elszármazott emigránsok; a fent felsorolt kategóriákba tartozó személyek leszármazottai.²⁴ 2006 óta állami program keretében szervezeten igyekeznek ösztönözni és segíteni a Szovjetunió felbomlása következtében külföldön rekedtek hazatelepését.²⁵ A hazatelepelési kedv évről évre növekszik, az állami migrációs hivatal adatai szerint 2015-ben meghaladta a 160 ezer főt.²⁶ Az orosz Külügyminisztérium 2015-ös becslése szerint 17 millió orosz állampolgár és „honfitárs” él Oroszország határain kívül, közülük a legtöbben, mintegy 7 millióyan Ukrajnában (a második helyen Kazahsztán áll 5 millió fővel).²⁷ Fontos fogalom még az oroszországi politikai kommunikációban

²⁴ Федеральный закон от 24.05.1999 № 99-ФЗ (ред. от 23.07.2013) О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом. <http://base.garant.ru/12115694/> (2016-01-15)

²⁵ Указ Президента Российской Федерации от 22 июня 2006 года, Москва № 637 О мерах по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом. *Российская газета*, 28 июня 2006 г.

²⁶ http://www.fms.gov.ru/fms/activity/stats/Statistics/Statisticheskie_svedenija_po_migracionno/item/50443/ (2016-01-15)

²⁷ <http://kremlin.ru/acts/news/50643> (2016-01-15)

az „orosz világ” [Русский мир] – globálisan széttelepült emberek közösségei, akik az orosz nyelv és az orosz kultúra hordozói, vagy olyan külföldi személyeké, akik Oroszországban tanultak, családi, kulturális, intellektuális kötelékek fűzik őket Oroszországhoz és barátain tekintenek rá.²⁸ E programok végrehajtásában több az állam által (is) finanszírozott alapítvány (Orosz Világ Alapítvány, Gorcsakov Nyilvános Diplomácia Alapítvány, Külföldön élő honfitársakat támogató Alapítvány) is részt vesz, melyek pályázatattal tudományos projektekben is részt vesznek.

3. A határon túli ukránokra vonatkozó programok és kutatások

Ukrajna Alkotmányának 12. cikkelye szerint „Ukrajna gondoskodik az állam határain kívül élő ukránok nemzetiségi-kulturális és nyelvi igényeinek kielégítéséről”.²⁹ Erről a határon túli ukránokról szóló, 2004-ben elfogadott törvény³⁰ is rendelkezik. A jogszabály bevezetője szerint „Az ukrán állam szorgalmazza a határain kívül élő ukránok nemzeti öntudatának fejlődését, az anyaországgal történő kapcsolattartásuk erősítését, illetve hazatérésüket Ukrajnába.”

A törvény 1. cikkelye értelmében határon túli ukrán az a személy, aki más állam polgára vagy hontalan, ugyanakkor ukrán etnikai származású vagy Ukrajnából származik. Ukrán etnikai származásúnak pedig azokat a személyeket tekinti jogszabály, akik (vagy ősei) az ukrán nemzethez tartoznak, és elismerik Ukrajnát etnikai származásuk országának. A törvény 3. cikkelye meghatározza a „határon túli ukrán” státuszának kritériumait. Ezek a következők: a személy magát ukrán identitásúnak tekinti; ukrán etnikai vagy ukrainai származás; az ukrán állampolgárság hiánya; a 16. életév betöltése; valamint a határon túli ukrán státusz megszerzésére irányuló írásbeli kérelem benyújtása. A törvény 10. cikkelye szerint a határokon kívül élő ukránok nemzetiségi-kulturális és nyelvi igényeinek kielégítése és nemzeti kisebbségi jogaik védelme elidegeníthetetlen része Ukrajna külpolitikai tevékenységének. A határon túli ukrán státusz elnyerése egy „határon túli ukrán” igazolvány kiállításával jár.

A határon túli ukránokról szóló törvény alapján hozta létre Ukrajna kormánya 2004. augusztus 8-án az 1024. számú kormányrendelettel a határon túli ukránok kérdéseivel foglalkozó nemzeti tanácsot.³¹ A tanács negyedévente ülésezik, és egyik fő feladata a határon túli ukrán státusz elnyerésére irányuló kérelmek

²⁸ <http://council.gov.ru/activity/documents/54355> (2016-01-15)

²⁹ Constitution of Ukraine. <http://www.legislationline.org/documents/section/constitutions/country/52> (2015-11-17)

³⁰ Law of Ukraine About foreign Ukrainians. <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1582-15> (2015-11-17); Orosz Sándor: Törvény és érdekvédelmi program a határon túli ukránok szülőföldi/anyaországi státuszáról. *Pro Minoritate*, 2011 Tavasz. 82–97.

³¹ Національна комісія з питань закордонних українців при Кабінеті Міністрів України / National Commission for Matters Concerning Ukrainians Worldwide at the Cabinet of Ministers of Ukraine. <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/ukrainians-abroad> (2015-11-17)

elbírálása. A 2014. július 11-i adatok szerint összesen 8 448 személy kapta meg ezt a státuszt. Ukrajna külügyminisztériumának hivatalos honlapján külön részben közlik a határon túli ukrán státusz igényléséhez szükséges információkat.³²

A kormány 2012. július 18-án 682. számmal kiadott rendeletében hagyta jóvá a határon túli ukránokkal való kapcsolattartás állami programját a 2012 és 2015 közötti időszakra.³³ Az állami program céljai között szerepel például az asszimilációs folyamatok lassítása a határon túli ukránok fiatal nemzedékei körében, az ukrán nyelv oktatásának megszervezése a külföldön élő ukrán származásúak számára, valamint a külföldön élő ukránok szellemi, kulturális és tudományos vívmányainak felhasználása Ukrajna nemzetközi presztízsének, imidzsének erősítésére. A dokumentum mellékletei részletesen felsorolják az ukrán állam által a határon túli ukránok számára nyújtott támogatásokat, azok keretösszegét és költségvetési forrását. A 20 oldalas felsorolásban csak mutatóban szerepel egy-egy tudományhoz kapcsolódó pont, például egy-egy konferencia szervezéséhez biztosított anyagi támogatás.

Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma külön programot működtet a külföldi ukránok számára. A minisztérium hivatalos honlapján közzétett információs anyag³⁴ szerint az ukrán származású külföldi állampolgárok számára a kormány évente ezer ösztöndíjas helyet biztosít, melyeket összesen kétszáz (erre vonatkozó engedéllyel rendelkező) felsőoktatási intézményben vehetnek igénybe, az alábbi szakirányok közül választva: pedagógusképzés, bölcsészettudományok, művészeti képzés, újságírás, szociológiai és politológiai szakirány. Az orvosi, egészségügyi képzésben a kormány nem biztosít ösztöndíjas helyeket a külföldi ukrán származásúaknak.

A tárca által közölt információk szerint államközi egyezmény alapján Bulgária, Litvánia, Moldova, Lengyelország, Románia, Szlovákia és Magyarország kormánya is ösztöndíjjal támogatja a határon túli ukránok ukrainai egyetemi, főiskolai képzését. Az ösztöndíjra csak azok a nem ukrán állampolgárságú, ám ukrán származású fiatalok pályázhatnak, akik rendelkeznek határon túli ukrán igazolvánnyal.³⁵

Az ukrán nyelv ismerete sem a határon túli ukránokról szóló törvény, sem pedig Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériumának az *anyanyelv* fogalmát értelmező definíciója szerint nem feltétele annak, hogy valaki rendelkezzen a határon túli ukrán státuszával. A tárca honlapján található értelmezés szerint az *anyanyelv* [рідна мова] „a szülők (vagy az egyik szülő), nagyszülők, dédszülők nyelve, mellyel az adott személy mint egyéniség azonosul, és amely révén egy

³² <http://mfa.gov.ua/ua/consular-affairs/otr> (2015-11-17)

³³ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/682-2012-%D0%BF> (2015-11-17)

³⁴ <http://mon.gov.ua/activity/education/zakordonnim-ukrayinczyam/> (2015-11-17)

³⁵ <http://mon.gov.ua/activity/education/zakordonnim-ukrayinczyam/ymovi.html> (2015-12-30)

meghatározott nemzeti és/vagy etnikai csoporttal kötődik”.³⁶ Az anyanyelv tehát ebben az értelmezésben nem az elsőként megtanult nyelv, nem is a leggyakrabban használt vagy leginkább ismert nyelv, hanem egyfajta származási nyelvként jelenik meg. Éppen ezért azok a külföldi ukránok, akik nem ismerik a tanulmányaik folytatásához szükséges szinten az ukrán nyelvet, évi 1500 USA dollár költségtérítés fejében előkészítő kurzusra iratkozhatnak be.³⁷

Ukrajnában az ország határain kívül élő, egymástól jelentősen eltérő helyzetben lévő ukrán (származású) közösségek kutatásának nincs központilag szervezett, az akadémiai intézményi struktúrába szervesen illeszkedő szellemi és tudományos központja. Viszont az állami levéltári struktúrában saját levéltára van a határon kívüli ukrainisztikának.³⁸

A külhoni ukránság talán legjelentősebb ukrainai kutatóhelye a Lembergi Politechnikai Nemzeti Egyetem Oktatási, Kulturális és a Diaszpóra-kapcsolatok Nemzetközi Intézete.³⁹ Munkájuk fő szponzorai a Norvég Alap és az Open Ukraine Alapítvány.

A kutatóintézet honlapja szerint a műhely életre hívását az indokolta, hogy Ukrajna függetlenné válásával alapvetően megváltozott a hivatalos szervek viszonya a jól szervezett, jelentősen kedvezőbb anyagi lehetőségekkel rendelkező nyugati ukrán diaszpórához, illetve a magát a szovjet rendszer ellenzékeként definiáló diaszpóra hozzáállása is módosult a politikai szempontból önállóvá vált szuverén Ukrajnához. Az 1990-es évek első felében az ukrán állam legitimitásának megteremtéséhez, nemzetközi pozíciói megszilárdításához szüksége volt a befogadó államokban integrálódott nyugati ukrán emigráció támogatására. A kommunista ideológiától mentesen fejlődő nyugati tudományosság szemlélete, a hirtelen hozzáférhetővé vált szakirodalom ugyanakkor termékenyítőleg hatott a hazai társadalomkutatókra.

Az intézet kutatási problémái között előkelő helyen szerepelnek a külföldön élő ukránok nyelvésztésével, az ukrán nyelv oktatásának megszervezésével kapcsolatos vizsgálatok. A jelen kiemelt projektje az Ukrajnából kirajzó újabb emigrációs hullámok vizsgálata, a hosszabb-rövidebb időre külföldön munkát vállaló ukrán állampolgárok hazatérésének elősegítése, az ukrán társadalomba történő reintegrációjuk kutatása és támogatása. A kutatási program feladatai közé tarto-

³⁶ <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/bagatomovna-osvita/slovnichok.html> (2015-12-30)

³⁷ <http://mon.gov.ua/activity/education/zakordonnim-ukrayinczyam/ymovi.html> (2015-12-30)

³⁸ Центральний державний архів зарубіжної україніки / Central State Archives of Foreign Archival Ucrainica. <http://tsdazu.gov.ua/index.php/en.html> (2015-12-30)

³⁹ Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету Львівська політехніка / International Institute of Education, Culture and Diaspora Relations of Lviv Polytechnic National University. <http://www.lp.edu.ua/miok> (2015-11-18)

zik a tömeges kivándorlás okainak és (demográfiai, szociális, gazdasági, politikai, jogi stb.) következményeinek és kihívásainak a feltárása is.

A külföldön dolgozó ukránok jelentős része családja nélkül vállal munkát külföldön. A tartósan az egyik (vagy nem ritkán mindkét) szülő nélkül Ukrajnában szocializálódó gyerekek problémáinak kutatása éppúgy részét képezi az intézet programjának, mint azon gyerekek ukránnyelv-oktatásának megszervezése, identitástudata alakulásának kutatása, akik szüleikkel együtt külföldre kerültek, és ott, a szülőföldtől távol szocializálódnak. A kutatási program során vált az ukrán társadalomtudományi kutatásokban témává az úgynevezett „szociális árvák” és „nemzeti árvák” fogalma. Előbbiek azok a gyermekek, akik a tőlük távol, más országban dolgozó szüleik nélkül nőnek fel; utóbbiak pedig azok, akik a társadalmi szocializáció és a nemzeti identitás kialakulása szempontjából fontos gyermek- és ifjúkorban a külföldön munkát vállaló szüleikkel Ukrajnán kívül élnek. Az első csoportba tartozó gyermekeknél a pszichológiai fejlődésük, a másodikba soroltaknál pedig az ukrán nemzeti identitás kialakulása és az ukrán nyelv elsajátítása terén vet fel kutatásra érdemes problémákat a kutatóműhely.

Az Ukrajna határain túl élő ukránokkal foglalkozó kutatóműhelyek sorában kell megemlíteni a kijevi Diaszpórakutató Intézetet. Az 1994-ben civil kezdeménnyel alakult nonprofit intézmény főleg történeti kutatásokat végez. Bár számos saját tudományos kiadványa és projektje van, nincs saját honlapja, vendég honlapon szerepel, illetve jelen van a Facebook-on, ahol a névjegyében egy Wikipedia szócikket oszt meg magáról.⁴⁰

A nemzeti akadémián, illetve az állami felsőoktatáson kívüli intézmények piaci megrendelésre dolgoznak, és/vagy élénk vitát folytatnak például az akadémikus történetírással.⁴¹

A jelenlegi bonyolult ukrajnai helyzetnek is kulcskérdése az ukrán nemzet-tudat alapvető eleme – a nyelvkérdés. A diaszpórában élők nyelve, az ukrán emigrációban a nyelvi sztenderdizáció és kodifikáció terén elért eredményei szerves részét képezik az ukrán nyelv történetének; ebből fakadóan a modern és egységes ukrán sztenderd változat kodifikálásának folyamatában nem hagyhatók figyelmen kívül az Ukrajnán kívül élő milliók hagyományai és szempontjai sem.

Szovjet-Ukrajna létrejöttéig, illetve az annak területét 1991-ben megörökölő Ukrajna függetlenné válásáig az ukrán etnikai területek több különböző állam fennhatósága alá tartoztak. Ennek következtében az ukrán sztenderd nyelv-változat sztenderdizálása és kodifikálása⁴² sem egyetlen centrumban, hanem

⁴⁰ Інститут досліджень діаспори. https://www.facebook.com/Інститут-досліджень-діаспори-410455139079730/info/?tab=page_info (2015-11-18).

⁴¹ A kritikus reflexiók tekintetében a legkorszerűbb fórum: <http://historians.in.ua/index.php/en/> (2016-01-16)

⁴² Sztenderdizáció: az a folyamat, melynek során egy nyelvet valamilyen módon kodifikálnak, azaz kialakítják (kialakul) annak sztenderd (irodalmi) nyelvváltozata. Kodifikáció: az a folyamat, melynek

párhuzamosan, egyidejűleg több helyen folyt. A 19–20. század fordulóján a mai Ukrajna nyugati részéről kivándoroltak körében csak kevesek rendelkeztek ukrán identitással: többségük ruszin, kárpát-ruszin stb. azonosságtudattal bírt, hiszen ekkoriban még a nem emigráns ukránok körében sem lehet megszilárdult ukrán nemzettudatról beszélni. A saját nyelv megtartásáért folytatott küzdelem elsősorban nem az ukrán sztenderd változat fenntartására irányul, hanem az otthonról hozott regionális nyelvváltozat használatának megtartására.

Az 1930-as évek első felében például némiképp más-más helyesírási normák szerint írtak ukránul a szovjet birodalmon belüli Szovjet-Ukrajnában, a Csehszlovák Köztársasághoz tartozó Podkarpatszka Ruszban (a mai Kárpátalja területén) és a mai Nyugat-Ukrajna akkor Lengyelország fennhatósága alatt álló területein. Amikor a második világháború utáni szovjet területfoglalás nyomán az ukrán etnikai területek nagy része a Szovjetunióhoz tartozó Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságon belül egyesült, elkezdődött az ukrán helyesírásnak és az ukrán sztenderdnek a szovjet nyelvpolitikai és nyelvtervezési céloknak alárendelt egységesítése. A kommunizmus és a szovjet rendszer elől menekülő ukrán emigráció jelentős része azonban nem ismerte el a szovjet-ukrán helyesírási normákat, és hiába jelentek meg sorra Szovjet-Ukrajnában az ukrán helyesírási szabályzatok és szótárak újabb és újabb kiadásai, az emigrációban élők továbbra is a kivándorlásuk előtt érvényes normákhoz tartották magukat. Ennek egyik leglátványosabb példája a szovjet-ukrán helyesírásból száműzött *ʀʀ* [gG] betű következetes használata volt a nyugaton élő ukránok körében, az emigráció tagjai által kiadott lapokban, folyóiratokban, könyvekben. S bár az 1990 óta megjelenő ukrán ortográfiai szabályzatok már visszaállították a *ʀʀ* betűt az ukrán ábécébe, az új, konszenzusos ukrán helyesírás kodifikálása máig várat magára.⁴³

Az ukrán emigrációra vonatkozó kutatások mellett sajátos vonulatot képeznek az Ukrajnán kívül élő tradicionális ukrán kisebbségekre vonatkozó vizsgálatok. Ezek sorában figyelemre méltó a határon túli ukránok identitásáról, etnikai önazonosságáról szóló polémiák.

A hivatalos ukrán akadémiai álláspont szerint – az egykori Szovjetunió szemléletével egyező módon – a ruszinok nem külön etnikum, hanem az ukrán nemzet egyik néprajzi csoportja, az általuk beszélt nyelv pedig az ukrán egyik nyelvjárása.⁴⁴ Az Ukrajnával szomszédos államok egy része azonban külön nem-

során a nyelv elemei közül kiválasztásra kerülnek a nyelvtanból, a szókészletből azok a változatok, amelyek ezt a nyelvváltozatot együttesen jellemzik. A kodifikáció eredményeit rendszerint nyelvtanok (grammatikák) és szótárak, helyesírási szabályzatok foglalják össze. Lásd például: Trudgill, Peter: *A Glossary of Sociolinguistics*. Edinburgh, 2003, 23–24, 128.

⁴³ Vö.: Ажнюк, Богдан: *Мовна єдність: діаспора й Україна*. Київ, 1999; Уб: *Еволюція української мови в діаспорі (етно- і соціолінгвістичні аспекти)*. Київ, 1999.

⁴⁴ Ugyanerre a következtetésre jut Ukrajnának a ruszinokkal kapcsolatos álláspontjával összefüggésben az Európa Tanács a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény ukrainai alkalmazásáról szóló elemzésében. Lásd: Advisory Committee on the Framework Convention for

zetiségként, nemzeti kisebbségként tartja számon mind az ukránokat, mind pedig a ruszinokat.

Az ukrán tudományosságban vannak olyan kutatók, akik mind az Ukrajnán belüli (kárpátaljai), mind a határain kívüli ruszin mozgalmat egyértelműen politikai indíttatásúnak, törekvéseiket Ukrajna integritását fenyegető szeparatizmusnak, a ruszinokat pedig pszeudokisebbségnek tekintik. Mások úgy vélik, a ruszin identitásnak sem etnikai, sem néprajzi, sem nyelvi alapja nincs. Akadnak olyan elemzők is, akik „a ruszin nacionalizmus visszatéréseként” mutatják be az 1980-as évek végének, 1990-es évek elejének időszakát, továbbá a perifériális, provinciális nacionalizmus megnyilvánulásaként, illetve potenciális konfliktusforrásként értékelik a feleledő ruszin identitást. Olyan állásponttal is találkozhatunk, mely az Ukrajna függetlenné válásának időszakában felerősödő ruszin mozgalom mögött az egykori szovjet KGB-t látja, illetve az Egyesült Államok, Oroszország, Magyarország és Szlovákia összeesküvő politikáját, a szomszédos államok titkosszolgálatainak munkáját fedezi fel.⁴⁵ Azaz: Ukrajna és az ukrán akadémiai tudományosság álláspontja szerint a Lengyelországban, Szlovákiában, Magyarországon, Romániában, Szerbiában, Horvátországban élő és magukat ruszinként identifikáló közösségek tulajdonképpen ukránok, nyelvük pedig az ukrán egyik változata.⁴⁶ Az ukrán állam és az akadémiai tudományos szféra rosszállóan tekint arra, ha egy-egy állam az ukránoktól különálló nemzetiségként ismeri el a ruszinokat. Az így eljáró államokra rendszerint úgy tekintenek, mint amelyek Oroszország befolyása miatt gyengítenék az ukrán közösséget az adott országban, és ezzel közvetve Ukrajnát, az ukrán nemzetet.⁴⁷ Ugyanis „a hivatalos ukrán állami politika a külhoni ukrán-ságot a lehető legszélesebb (földrajzi) értelemben is meghatározott ukrán társadalom alkotóelemének tekinti, amely nélkül az ukránok világméretű közössége nem lehetne teljes”.⁴⁸

the Protection of National Minorities. Opinion on Ukraine. 1 March 2002. <http://www.refworld.org/country,,COESFCPNM,,UKR,,447eef6f4,0.html> (2015-12-30)

⁴⁵ Vö. többek között: Smith, Raymond A.: Indigenous and Diaspora Elites and the Return of Carpatho-Ruthenian Nationalism, 1989–1992. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. XXI (Number 1–2, 1997). 141–160; *Нагорна, Лариса: Регіональна ідентичність: український контекст. Київ, 2008*; Савойська, Світлана: Мовно-політичний сепаратизм як фактор дестабілізації єдності українського суспільства в умовах пострадянської трансформації. Київ, 2011; Балєга, Юрій: Політичне русинство, або Фенцико-Бродіівські приви́ди на Закарпатті. Ужгород, 2010; Кривицька, Олена: Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. Київ, 2015.

⁴⁶ Бєлей, Любомир: Русинська мова в Югославії та Хорватії. In: *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000, 527.

⁴⁷ Orosz Sándor: Törvény és érdekvédelmi program..., i. m., 88–89.

⁴⁸ Уо. 94.

4. A határon túli ukránok intézményei, szervezetei

Az Ukrajnán kívül élő sok millió ukránra vonatkozó kutatásoknak Ukrajnában nincs központi kutatóműhelye, az ukrán akadémiai struktúrában nincs olyan intézet, amelynek (egyik) központi feladata volna a külföldön élő ukránokra vonatkozó tudományos kutatások szervezése, koordinálása. A külhoni ukránok társadalomtudományi szempontú kutatása elsősorban néhány egyetemi intézethez, tanszékhez, egyéni kutatóhoz köthető. Az ilyen jellegű kutatási programoknak nincs kiszámítható állami támogatása, a kutatások finanszírozása (külföldi) pályázatok és – leggyakrabban – a határon túli ukrán szervezetek, intézmények támogatásával történik. A határon túli ukránokra vonatkozó kutatások súlypontja nem Ukrajnában, hanem az ország határain túl működő szlavisztikai, ukrainisztikai kutatóintézetekben, egyetemi tanszékeken, intézetekben van.

Az ukrán diaszpóra meglehetősen szervezett. Számos olyan egyesület, klub létezik, amely szervezi, összefogja az Ukrajnán kívül élő ukrán (származású) emberek csoportjait. Ilyen például az Ukrán Koordinációs Világtanács,⁴⁹ az Ukránok Világkongresszusa,⁵⁰ vagy az Ukránok Európai Kongresszusa.⁵¹ Ezek azonban csak elvétve, egy-egy rendezvény, kiadvány kapcsán részesülnek ukrán állami, költségvetési támogatásban. Inkább az jellemző, hogy a külföldön működő ukrán szervezetek, intézmények támogatják egy-egy ukrainai konferencia, kulturális rendezvény megszervezését, kiadványok megjelentetését, képzések szervezését. A tudományos kutatómunka végzése és támogatása azonban nem tartozik az említett szervezetek fő profiljához.

Az ukrán nyelvhez, irodalomhoz, kultúrához kapcsolódó kutatókat, kutatókat fogja össze az Ukrainisták Nemzetközi Társasága.⁵² Az 1989-ben alakult társaságnak közel húsz országban működik helyi szervezete. A társaság szervezi az ukrainisták nemzetközi kongresszusait, 2012 óta rendszeresen megjelenteti a *Наукові записки Міжнародної асоціації українців* [Az Ukrainisták Nemzetközi Társaságának Tudományos Közleményei] című tudományos gyűjteményt.⁵³

Számos Ukrajnán kívüli kutatóintézet, egyetem foglalkozik az ukrán nyelv és kultúra kutatásával. Közülük a legjelentősebbek között tartják számon az alábbiak-

⁴⁹ Українська Всесвітня Координаційна Рада / Ukrainian World Coordinating Council. www.uvkr.com.ua (2015-11-17)

⁵⁰ Світовий Конгрес Українців / Ukrainian World Congress. www.ukrainianworldcongress.org (2015-11-17)

⁵¹ Європейський Конгрес Українців / European Congress of Ukrainians. www.eukrainians.net (2015-11-17)

⁵² Міжнародна Асоціація Україністів / International Association of Ukrainian Studies. <http://www.mau-nau.org.ua/index.htm> (2015-11-17)

⁵³ http://www.mau-nau.org.ua/_private/pro_mau/pro_mau6.htm (2015-11-17)

kat: Canadian Institute of Ukrainian Studies,⁵⁴ Ukrainian Studies at the University of Toronto,⁵⁵ Ukrainian Free University in Munich,⁵⁶ Associazione Italiana di Studi Ucraini (Italian Association of Ukrainian Studies),⁵⁷ Department of Ukrainian Philology at University of Warsaw,⁵⁸ Department of Ukrainian Language and Literature at University of Presov,⁵⁹ Slovak National Museum of Ukrainian-Ruthenian Culture in Svidnik, Ukrainian Studies Program at Columbia University,⁶⁰ Ukrainian Research Institute at Harvard University,⁶¹ Ukrainian Studies at Stanford University,⁶² The Ukrainian Studies Endowment at the University of Washington,⁶³ American Association for Ukrainian Studies⁶⁴ stb. Az Ukrajnán kívül működő kutatóhelyek többsége kapcsolatban áll az Ukrajnában élő tudósokkal, és számos közös kutatási programot indítottak. Ám ezek finanszírozása, támogatása rendszerint nem ukrán forrásokból történik.

* * *

Ukrajna a GDP 0,2%-át fordítja a tudomány finanszírozására. 2015-ben a központi költségvetésből 5 milliárd hrivnyát költöttek tudományfinanszírozásra, ebből 2,3 milliárdot kapott a nemzeti akadémia. Ez körülbelül 200 millió euró, ami egy jobb nyugati egyetem éves költségvetésének felel meg. Jaroszlav Jackiv akadémikus 2016 januárjában fogalmazta meg,⁶⁵ hogy a független Ukrajnában a tudomány támogatását sem az állam, sem az üzleti szféra, sem a társadalom semmikor nem tartotta fontosnak. Az állami vezetők mindig tisztában voltak azzal, hogy a tudomány és a kultúra támogatása a nemzeti érzelmek fokmérője, ezért nem fukarkodtak a pozitív szövegekkel, de ennél sokkal több nem történt. Az üzleti körök fantáziáját nem mozgatják meg például a high tech adta lehetőségek. A társadalom pedig a mindennapi túlélésre rendezkedik be, amiben a tudomány nem szempont.

⁵⁴ <http://www.ualberta.ca/~cius/> (2015-11-17)

⁵⁵ <http://www.chass.utoronto.ca/%7Eetarn/courses/> (2015-11-17)

⁵⁶ <http://www.ukrainische-freie-universitaet.mhn.de/Eng/indexeng.html> (2015-11-17)

⁵⁷ <http://www.aisu.it> (2015-11-17)

⁵⁸ <http://www.ukraina.uw.edu.pl/gb/about.htm> (2015-11-17)

⁵⁹ <http://www.unipo.sk/PU/FF/kujl.htm> (2015-11-17)

⁶⁰ <http://www.sipa.columbia.edu/hi/ukr-series.html> (2015-11-17)

⁶¹ <http://www.fas.harvard.edu/~huri/about.mission.html> (2015-11-17)

⁶² <http://www.stanford.edu/dept/CREES/UkrainianStudies.html> (2015-11-17)

⁶³ <http://www.depts.washington.edu/slavweb/ukrainian/> (2015-11-17)

⁶⁴ <http://www.ukrainianstudies.org/nataffils.htm> (2015-11-17)

⁶⁵ Яцків, Ярослав: Слово про вітуху та розпач. *День*, 2016, № 2. <http://www.day.kiev.ua/uk/article/tema-dnya-cuspilstvo/slovo-pro-vtihu-ta-rozpach> (2016-01-15)

A határon túli románok és a romániai nemzeti kisebbségek a romániai tudományosságban

Novák Csaba Zoltán*

Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy a román tudományos életben milyen helyet és szerepet töltenek be a határon kívüli román közösségekre, illetve a romániai nemzeti kisebbségekre vonatkozó kutatások. Elemzésünkben elsősorban a társadalomtudományi (ezen belül is a történeti) jellegű kutatásokat helyeztük előtérbe. A nyugat-európai román diaszpórák újonnan (másfél, két évtizede) létrejövő, állandóan változó és alakuló közösségek. Az erre vonatkozó, elsősorban szociológiai kutatások csak az utóbbi években kaptak nagyobb hangsúlyt, ezért az ide vonatkozó eredményekről csak részlegesen számolhatunk be. Elemzésünket nagymértékben megnehezítette az a tény, hogy nem létezik a határon túli románok kutatásával megbízott tudományos intézet, sőt a meglévő egyetemi és akadémiai rendszerben sem létezik hosszú távú kutatási stratégia ebben a kérdéskörben. Természetesen vannak olyan tudományos műhelyek, amelyek kutatási stratégiájában, különböző formában szinte állandóan jelen van a kérdés. Következtetésünket ezért egy rendkívül szerteágazó, mozaikszerű információhalmazból kellett levonnunk, némileg feladva a teljesség igényének illúzióját. Megvizsgáltuk a kérdésben potenciálisan érintett fontosabb tudományos, oktatási, művelődési-kulturális intézmények, kiadványok tevékenységét, esetenként kérdőívztünk és nem utolsó sorban górcső alá vettük a Kolozsváron megjelenő *Románia Történeti Bibliográfiájának* adatait.¹

1. Határon túli románok

A Balkán-félsziget térségében kialakult román nemzet hosszú időn keresztül több állami formáció keretén belül létezett. A 19. századig a románok többsége a részben független vagy a különböző birodalmak fennhatósága alatt álló két fejedelemségben (Moldova és Havasalföld) élt. Ugyanakkor nagyszámú román közösség élt a történelmi Magyarország, majd később, Moldova szétdarabolása után az Orosz Birodalom területén is, és ide sorolhatók még a Balkán félsziget különböző régióiban élő román (vlach, aromán) közösségek. A modernkori Románia 1859-ben jött létre Moldova és Havasalföld egyesülésével, majd 1918-ban kiegészült Erdéllyel és egy rövid időszakra (1918–1940) az Oroszországtól elcsatolt Besszarábiával.

* Román Akadémia Gheorghe Șincai Társadalomtudományi Kutatóintézete (Marosvásárhely)

¹ http://www.history-cluj.ro/Istorie/Ro/BIR/BIR_XIII.pdf; <http://www.history-cluj.ro/Istorie/Ro/BIR/BIR%20XII.pdf>; <http://documente.bcucuj.ro/web/bibdiglit/docbcu/documentare/Bibliographia%20Historica%20Romaniae%202004-2006.pdf> (2016-01-19)

A román nemzet történetére más kelet-európai népekhez hasonlóan jellemző, hogy viszonylag nagyszámú román közösségek kerültek vagy maradtak az államhatárokon kívül. A Románia határain kívül élő román közösségekre a román szakterminológia a diaszpóra vagy a „români de pretudindeni” [mindenhol élő románok] kifejezést használja, ami magába foglalja az összes, a román állam határain kívül élő románt. Az ebben a kérdésben felelős és illetékes állami szerv a Külügyminisztérium Határokon Túli Románokkal való Kapcsolattartásért Felelős Főosztálya (Departamentul Politicii pentru Relația cu Români de Pretudindeni) meghatározása szerint határon túli románnak számít az a személy, aki: román származású, a román nyelvhez és kultúrához tartozónak vallja magát, román identitását felvállalja, a román nyelvi és etnikai csoportokhoz tartozik, a mai Románia szomszédságában él, függetlenül attól, hogy milyen megnevezéssel illeti ő magát vagy öt mások.²

A Románia határain kívül élő román közösségek történeti perspektívából három nagyobb kategóriába sorolhatók. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek történeti megjelenése területileg lefedi a román nemzet kialakulását, de a történelem során nem voltak részei sem a középkori román államoknak, sem a 19. században megalakuló, majd az első világháború után jelentős határváltoztatásokon átesett Romániának, így teljesen kimaradtak a román nemzetépítés állami kereteiből. Ide sorolhatók a Balkán-félszigeten élő román közösségek, a szerbiai, horvátországi, bulgáriai, görögországi románok, az albániai és a macedóniai vlachok, macedórománok, de a magyarországi román közösség is. A második kategóriába azok a közösségek tartoznak, amelyek történeti perspektívában ugyanolyan utat jártak be, mint az első csoport, azzal a kivétellel, hogy hosszabb-rövidebb időszakokban a román állam részét képezték. Ide sorolhatók a besszarábiai (Moldova Köztársaság) és a bukovinai (Ukrajna) román közösségek. Ez esetben elmondható, hogy e közösségek viszonylag kevés időt töltöttek az újkori román állam keretei között, így csak részben lehettek szereplői a modern román nemzetépítésnek. A harmadik kategóriát az ún. nyugati román diaszpórák alkotják, amelyek a 20. század végén, az 1989-es rendszerváltás utáni gazdasági migráció következtében alakultak ki az Európai Unió egyes országaiban, elsősorban Spanyolországban, Olaszországban, Nagy-Britanniában vagy Németországban.³

Az arománoknak, macedórománoknak vagy vlachoknak is nevezett balkáni románok a románság ősi, déli ágához tartoznak. Az arománok balkáni jelenléte már a középkortól kimutatható. A 19. század végén Albánia területén mintegy kétszáz településről mondható el, hogy aromán többségű volt, vagy jelentős aromán közösség is lakta. Az arománok jellegzetesen mezőgazdasággal és pásztorkodással foglalkoztak. A hivatalos albán statisztikák szerint 1931-ben 11 ezer aromán élt az

² <http://www.dprp.gov.ro/wp-content/uploads/2014/03/Strategie-2013.pdf> (2015-01-15)

³ Iordachi, Constantin: *Redobândirea cetățeniei române: perspective istorice, comparative și aplicative*. București, 2012.

ország területén, de léteznek olyan román becslések is, amelyek 40 ezres közösségről beszélnek. Az albániai és általában a balkáni román közösség iránti figyelem és érdeklődés az 1918 után létrejött Nagy Románia időszakában erősödött fel. A 19. század végén Albániában 17 román tannyelvű iskola működött, a két világháború között mindössze hat és két templom. A kommunista hatalomátvétel után a kérdés tabu témának számított az albán és a román kormány számára egyaránt. Az albániai arománok jelenlétét mindössze két népszámlálás rögzítette. 1950-ben 2381 arománt számláltak, 1955-ben pedig 4200 személyt. Napjainkban az albániai arománokat mindössze kulturális kisebbségként ismerik el. A 2011-es népszámlálás során 8266 személy vallotta magát arománnak.⁴

Bulgária egy másik olyan balkáni ország, ahol a 19. századi népszámlálások jelentős vlach közösséget mutattak ki. 1881-ben a függetlenné váló Bulgáriában 49 064 vlachot tartottak nyilván, számuk 1910-re elérte 79 748-at. A két világháború között a magát románnak vallók száma 70 ezer körül stabilizálódott, de azok száma, akik a románt nevezték meg anyanyelvüknek, meghaladta a 80 ezret. A második világháború előestéjén a bolgár kormányok erőteljes kisebbségellenes politikát folytattak, ennek következményeként az 1940-es évek elején a románok a népszámlálásokban csupán az „egyéb anyanyelvű” kollektív kategóriába kerültek. A második világháború utáni kommunista vezetés nem fordított figyelmet a bulgáriai román közösségre, amely a szocialista modernizáció okozta népességmozgás és demográfiai tendenciák következtében jelentősen megcsappant. 2001-ben 10 566-an vallották magukat vlachnak és 1088-an románnak. 2011-ben 3684-en vallották magukat vlachnak és 891-en románnak. A bulgáriai románokat (vlachokat, arománokat) csupán etnikai csoportként ismerik el és nem nemzeti kisebbségként. A közösséget képviselő és összefogó szervezet a Bulgáriai Vlachok Egyesülete (Asociația Vlachimilor din Bulgaria), amely kétnyelvű lapot működtet és román nyelvű folyóiratokat is szervez.⁵

A 19. századi román útleírások arról számoltak be, hogy Horvátországban, pontosabban az Isztriai félszigeten is jelentősebb román közösség él, ők az ún. isztrorománok, és ők képezik Európa jelenlegi legkisebb etnikai csoportját. A vlachokkal és arománokkal ellentétben az isztrorománok körében nem indult be a 19. században semmiféle nemzeti mozgalom. Az 1920-as években mindössze egy román tannyelvű iskola működött. Az isztrorománokat elismerik nemzeti kisebbségként Horvátországban, de számuk rohamosan csökken, 2011-ben mindössze 29-en vallották magukat ehhez a népcsoporthoz tartozónak.⁶

A Balkán-félszigeten betöltött pásztorkodásnak köszönhetően jelentősebb déli román (vlach, aromán, macedoromán) közösség telepedett le Görögország

⁴ Cain, Daniel: Româniile din Albania. In: Antonia Kacsó – Brândușa-Cătălina Zărnescu (red.): *Româniile de lângă noi*. București, 2013, 9–27.

⁵ Cain, Daniel: Româniile din Bulgaria. In: *Româniile de lângă noi*, i. m., 29–47.

⁶ Cain, Daniel: Româniile din Croația. Uo. 51–59.

területén is. A 19. századig nem rendelkeztek saját intézményrendszerrel még egyházi vonalon sem. Ehhez nagyban hozzájárult a pásztorokodással járó állandó helyváltoztató életmód. A görögországi románok felé való nyitásra a román állam megszületése után került sor a 19. század második felében. 1916-ban már 44 elemi és két kereskedelmi román tannyelvű iskola működött az ország területén. Önálló román érsekséget nem sikerült megszervezni a török és a görög ellenállás miatt. A török uralom alóli felszabadulás után a görög államban paradox módon sokkal nehezebb volt románként elboldogulni. A görög kormányok betelepítési politikája következtében a román közösségek szétbomlottak, többen Romániába vándoroltak. 1946-ban bezárták az összes, még létező aromán iskolát és templomot és a közösség tagjai a statisztikákban sem jelentek meg többé. A Görögország területén élő románok számáról csak feltételezett adatok léteznek. 1928-ban 19 703, 1951-ben pedig 39 885 görögországi románt ún. kucorománt jegyeztek fel a népszámlálások során. Ezek alapján egyes feltételezések szerint számuk 20 ezer és 200 ezer között lehet.⁷

A görögországinál is nagyobb román (aromán) közösség élt Macedónia területén. A pásztorokodással, kereskedelemmel foglalkozó románok központja Bitolia város és környéke volt. Az 1913-as balkán háború utáni területi átrendeződések közepette a történelmi Macedóniát és annak aromán közösségeit Albánia, Szerbia, Görögország és Bulgária között osztották fel. Ebben a térségben a két világháború közötti időszakban az arománok számát körülbelül 425 ezerre becsülték (Görögországban 250 ezerre, Jugoszláviában 90 ezerre, Albániában 70 ezerre, Bulgáriában 15 ezerre).⁸ 1981-ben a jugoszláv népszámlálás szerint Macedónia köztársaságban hivatalosan 6384 aromán élt. Az 1994-es macedón népszámlálás pedig 8467 arománt regisztrált. Számuk 2002-ben 9695-re emelkedett. Közösségüket Macedónia nemzeti kisebbségként ismeri el, ezzel automatikusan jár a politikai képviselet. A két legnagyobb szervezetük a Vlachok Pártja és a Vlach Demokrata Szövetség. Saját oktatási intézményhálózattal rendelkeznek, anyanyelvű rádió és televízió műsoruk is van.⁹

A szerbiai románok képezik a legnagyobb balkáni román közösséget. A szerbiai románok, valchok két nagyobb regionális csoportot képeznek. A Vajdaságban, a Bánság szerbiai részén élő románok ősei a 18–19. században telepedtek le a térségben. Az 1910-es magyar népszámlálás során a Vajdaság mai területén 75 383 román anyanyelvűt írtak össze. A legutóbbi szerb (2011-es) népszámlálás idején már csak 25 410 fő vallotta magát román nemzetiségűnek a tartomány területén. A másik nagyobb csoportot az ún. kelet-szerbiai, Szerb-érchegységben (más megközelítésben a Timoki Karjinában) élő vlachok, ahogy önmagukat nevezik rumanik alkotják. Zömmel a Szerb-érchegység belsejében képeznek még többé-kevésbé

⁷ Cain, Daniel: *Românii din Grecia*. Uo. 61–75.

⁸ Cociu, Mircea: *Spațiul istoric și etnic românesc*. București, 1942, 64.

⁹ Cain, Daniel: *Românii din Macedonia*. Uo. 79–92.

összefüggő, rurális közösségekből álló etnikai teret. Az itteni vlachok zöme a 18. századi nagy népességmozgások, kolonizációk során telepedett le a térségben. A síkvidékieket țáranoknak hívják, utalva a havasalföldi származásra, a hegyvidékieket ungureniknek nevezik, utalva arra, hogy jórészt Magyarországról érkeztek. Az itteni vlach eredetűek időszakonként hullámzó, kettős (vlach–szerb) etnikai és nyelvi identitással rendelkeznek. 2011-ben ezen a területen 32 813-an vallották magukat valchnak, 2073-an románnak. Ugyanekkor 39 882-en a vlach, 2346-an pedig a román nyelvet nevezték meg anyanyelvüknek.¹⁰ Nem hivatalos adatok szerint egyes becslések 120 ezerre teszik a térség vlach-román lakosságát. Szerbiában ugyanakkor körülbelül 10 ezerre becsülik annak a rudar roma közösségnek a számát, akik szintén egy archaikus román dialektust beszélnek. A két világháború között a román állam igyekezett anyagiakkal is támogatni a szerbiai, jugoszláviai románokat. A helyi vlachok, románok közösségi élete a templomokhoz és a vlach, román tannyelvű elemei iskolákhoz kötődik.¹¹

A legnagyobb, a mai Románia területén kívül élő kompakt román közösség a mai Moldovai Köztársaságban él. A Moldovai Köztársaság területének nagy része a középkor folyamán a Moldvai Fejedelemség részét képezte. A Pruttól északra és keletre fekvő moldvai területeket az Oszmán Birodalomtól 1812-ben (később a román köztudatban is meghonosodott) Bessarábia elnevezéssel az Orosz Birodalomhoz csatolták, kormányzósági ranggal illesztve be az orosz birodalmi közigazgatásba. A 19. század folyamán több népcsoport telepedett meg a térségben: lipovánok, oroszok, németek, zsidók, bolgárok stb. 1918–1940 között Bessarábia Nagy Románia részét képezte, majd 1945 után Moldáv Szovjet Szocialista Köztársaság néven a Szovjetunió egyik tagköztársasága lett. A Szovjetunió felbomlása után, 1991-ben Moldovai Köztársaság névvel önálló állammá vált. A régió későbbi etnikai viszonyait, a román anyanyelvű lakosság nemzeti öntudatának alakulását nagymértékben befolyásolta az a tény, hogy kimaradt a 19. század folyamán beindult román nemzetépítésből és az ahhoz tartozó oktatási, kulturális folyamatokból. Ebből kifolyólag a román ajkú lakosság közösségi, nemzeti tudatát sokkal jobban meghatározza az ún. moldovaiság, az, hogy ez a terület valamikor a középkori Moldova részét képezte. Erre a folyamatra a szovjet hatóságok is ráerősítettek. Önmeghatározása szerint a román ajkú lakosság döntő többsége moldovának (moldávnak) vallja magát. A 2004-es népszámlálás során a köztársaság 3 938 679 lakosából 73 529 (1,9%) vallotta magát románnak és 2 742 005 (69,5%) pedig moldávnak.¹²

Az ukrainai románok jelentős számú, de nem mindenütt kompakt közösséget képeznek Kárpátalján és Bukovinában. A 2001-es népszámlálások során Kárpátalján (főként Máramarosban) 32 152 románt írtak össze, ami a terület összlakossága

¹⁰ http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenjePublikacije/Popis2011/Knjiga4_Veroispovest.pdf (2016-02-01)

¹¹ Sorescu-Marinković, Annemarie: Români din Serbia, i. m., 136.

¹² Goșu, Armand: Români din Republica Moldova. Uo. 95–132.

2,3%-át jelenti. A másik nagyon fontos románok lakta terület a Csernyivci központú egykori Bukovina (Csernyivci megye), ahol a 2001-es ukrainai népszámlálás során lakosság 19,8%-a vallotta magát románnak (114 555-en románnak és 67 225-en moldávnak). Jelentős román ajkú közösség él Odessza vidékén is, ahol 2001-ben 144 534 moldávot regisztráltak.¹³

Románia nyugati szomszédjában, Magyarországon a 2011-es népszámláláskor 26 345 személy vallotta magát román nemzetiségűnek, 13 886-an a román nyelvet anyanyelvükként határozták meg, valamint 17 983 személy nyilatkozta azt, hogy a román nyelvet használja családi és baráti közösségben.¹⁴ Számukat a két világháború közötti időszakban 50 ezer körülire becsülték, 1970-ben 12 624 románt írtak össze, 1990-ben pedig 10 740-et. Az utóbbi években jellemző volt, hogy a határ menti magyarországi falvakba Aradról, Nagyváradról és Szatmárnémetiből nagy számban románok is telepedtek le. A legnagyobb román közösségek Budapesten (6189), Méhkeréken (1526), Kétegyházán (843) és Gyulán (826) élnek, itt működnek a közösségi, kulturális intézményeik, beleértve a gyulai román tannyelvű középiskolát is.¹⁵

A rendszerváltás utáni években, főleg az ország Európai Unióhoz történő csatlakozása után, több migrációs hullám indult el Romániából különböző nyugat-európai országokba. A románok a kulturálisan és nyelvileg közelebb álló Olaszországot és Spanyolországot részesítették előnyben, de viszonylag nagy számban élnek és dolgoznak Nagy-Britanniában vagy Németországban is. A Munkaügyi Minisztérium adatai szerint 2012-ben 2 millió román vállalt legálisan munkát az Európai Unió valamely országában, de Nyugat-Európában élők száma valahol 2,7 millió körül mozog. Spanyolországban és Olaszországban megközelítőleg 1–1 millió román nemzetiségű személy él, Franciaországban 200 ezer, Nagy-Britanniában pedig 140 ezer.¹⁶

2. Nemzeti kisebbségek Romániában

Az ország területén nagyszámú nemzeti és etnikai kisebbség él. Az első világháború után megalakult Nagy Románia igazi soknemzetiségű államnak számított. Az 1930-as népszámlálás szerint a 18 057 028 lakosból 71,89% volt román nemzetiségű, 7,89% magyar, 4,13% német, 4,03% zsidó, 3,22% rutén, 2,26% orosz, 2,03% bolgár, 1,45% cigány.¹⁷ Etnikai szempontból elsősorban Erdély és Besszarábia

¹³ Goșu, Armand: *Românii din Ucraina*, i. m., 163–186.

¹⁴ http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_nemzetiseg (2016-02-01)

¹⁵ Sigmirean, Cornel: *Românii din Ungaria*. Uo. 185–207.

¹⁶ http://www.economica.net/cati-romani-muncesc-in-strainatate-si-unde-sunt-cei-mai-multi_67822.html (2016-01-10)

¹⁷ Dragomir, Lia – Constantin Vlad – Ioan Dordea. *Minoritățile naționale din România. Vol. I. 1918–1925. Documente*. București, 1995, 8.

számított rendkívül kevertnek. Erdélyt a középkortól három nagy nemzet (román, magyar, német) lakta, amelyekhez idővel több népcsoport is csatlakozott: cigányok (romák), örmények, zsidók, szlovákok, szerbek, ruszinok stb. A 19. századtól két nemzetépítés, a román és a magyar kiemelt, gyakran konfliktusokkal terhelt színterének számított.

A régióra jellemző etnikai, társadalmi sokszínűséget jelentősen megtépázta a két világháború és az azokkal járó impériumváltások. A terület etnikai, társadalmi és gazdasági szerkezetének gyökeres átalakulása a második világháború után hatalomra került Román Kommunista Párt diktatúrája alatt következett be 1947–1989 között. Erdély összlakossága a természetes szaporulatnak és a belső migrációnak köszönhetően folyamatosan növekedett, ugyanakkor az elvándorlás jelentős vérvesztéséget is okozott. Az ország 1910–1912 és 1992 közötti népességnövekedésének kevesebb mint egynegyede jutott Erdély területére. Míg a Kárpátokon túli országrészek lakossága megkétszereződött, Erdélyé alig másfélszeresére nőtt, az ország összlakosságából való részesedése 41,2%-ról 33,9%-ra esett vissza. Erdély lakosságának száma 1992-ben 7 723 000 körül alakult, etnikai sokszínűsége jelentősen csökkent. A magyarok aránya 20,8%-ra, a németeké 1,4%-ra csökkent, a románok aránya pedig 73,6%-ra emelkedett, hangsúlyozva román nemzetépítés sikerességét. A 2011-es népszámlálás adatai szerint Romániában a 20 121 641 lakosból 83,5% román nemzetiségű, 6,1% magyar, a németek száma 36 ezerre apadt, ugyanakkor hivatalosan 622 ezren vallották magukat roma etnikumúnak.¹⁸

3. A határon túli románok kutatása

A Románia határain kívül élő román közösségekhez való viszonyulás szempontjából a legújabb kort három nagyobb időszakra tagolhatjuk. A Román Királyság, majd később a Nagy Románia megalakulása után az akkori kormányok jelentős erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a 19. század második felében, az Oszmán Birodalom fokozatos visszaszorulása után létrejött balkáni államok területén élő román közösségeket morálisan, kulturálisan és anyagilag támogassák. Iskolákat, templomokat építettek, képzéseket indítottak. A második világháború utáni időkből, a szocialista Romániában a Román Kommunista Párt a szovjet táborra jellemző állásponttal összhangban tabuként kezelte a határon túli románokat, még a román közvélemény számára oly fontos és érzékeny Besszarábia viszonylatában is. Az 1945–1989 közötti időszakban elsősorban a balkáni államokban jelentős asszimilációs veszteségeket elszenvedő román közösségekre ismét ráirányult a romániai közvélemény és politikum figyelme.

1989 utáni időszakban a határon túli románok kérdéskörben a legnagyobb politikai és kulturális feladatkört elvileg egy állami szerv, a Külügyminisztérium már

¹⁸ <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/> (2016-01-10)

említett Határokon Túli Románokkal való Kapcsolattartásért Felelős Főosztálya látja el. A Főosztály 1995-ben jött létre, 2001 óta minisztériumi hatáskörrel bíró Főigazgatóságként tevékenykedik, élén megbízott miniszterrel. Alapcélkitűzései és feladatai közé tartozik: a határon túli románok nemzeti, kulturális, nyelvi identitásának megőrzése, megerősítése támogatása, Románia és a románság imidzsének népszerűsítése, a román kultúra népszerűsítése azokban az országokban, ahol románok kisebbségben élnek, a határokon kívül élő meghatározó személyiségekkel való kapcsolattartás. A főigazgatóságnak a külügyminisztériumtól kapott állandó költségvetése van, amely esetenként adományokkal egészül ki. Öt nagyobb tevékenységi területe van: kultúra, oktatás, hagyomány, média és civil társadalom.¹⁹

A Főigazgatóság tevékenysége elsősorban kulturális rendezvények, múzeumok, emlékházak támogatására, kisebbségi román személyiségek munkáinak kiadására összpontosít. A tevékenységi kör leírásában szerepel a tudományos tevékenységek (folklor, szociológia, régészet, történeti kutatások) támogatása is, de az elmúlt években az intézménynek nem volt önálló társadalomtudományi kutatási projektje.²⁰ Ezen a területen a legkiemelkedőbb eredmény a 2013-ban megjelent *Româniile de lângă noi* [A mellettünk élő románok] című kötet. A forrásértékkel bíró fotókkal kiegészített kiadványban az ún. történeti, a Romániával szomszédos, vagy az országhoz közel levő területeken (Balkán-félsziget) élő román közösségeket mutatják be, történeti, demográfiai perspektívából.²¹

Romániában a társadalomtudományi, történeti kutatások javarészt két fő intézményhálózat keretén belül zajlanak, egyetemi tanszékeken, illetve egyetemi és akadémiai kutatóintézetekben. A Román Akadémia²² szerkezetében a társadalomtudományok szakterületen több részleg, filiólé működik: Bukarestben a Nicolae Iorga Történettudományi Intézet²³ és a Totalitarizmust Kutató Intézet,²⁴ Temesváron a Titu Maiorescu Társadalomtudományi Kutatóintézet,²⁵ Craiován a C. S. Nicolaescu Ploșor Társadalomtudományi Kutatóintézet,²⁶ Kolozsváron a Ghe-

¹⁹ <http://www.dprp.gov.ro/despre-noi/> (2016-01-19)

²⁰ <http://www.dprp.gov.ro/proiecte/actiuni-proprie-ale-departamentului-politici-pentru-relatia-cu-romania-de-pretutindeni-in-anul-2013/> (2016-01-19)

²¹ *Româniile de lângă noi*, i. m.

²² Academia Română / The Romanian Academy. <http://www.academiaromana.ro/> (2016-01-19)

²³ Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” / Nicolae Iorga Institute of History. <http://www.iini.ro/> (2016-01-19)

²⁴ Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului / The Institute for the Study of the Totalitarianism. <http://www.totalitarism.ro/> (2016-01-19)

²⁵ Institutul de Cercetări Socio-Umane „Titu Maiorescu” / Titu Maiorescu Institute of Social Sciences and Humanities. <http://acad-tim.tm.edu.ro/> (2016-01-19)

²⁶ Institutul de Cercetări Socio-Umane „C. S. Nicolăescu-Ploșor” Craiova / C. S. Nicolăescu-Ploșor Institute of Social Sciences and Humanities. <http://cis01.central.ucv.ro/academiaromana> (2016-01-19)

orghe Bariț Történeti Kutatóintézet,²⁷ Nagyszebenben a Társadalomtudományi Kutatóintézet,²⁸ Marosvásárhelyen a Gheorghe Șincai Társadalomtudományi Kutatóintézet,²⁹ Rădăuțiiban a Román Akadémia Bukovina Intézete és Jászvásáron az A. D. Xenopol Történettudományi Intézet.³⁰ Az ország területén működő nagyobb egyetemek (Temesvár, Nagyvárad, Kolozsvár, Craiova, Bukarest, Jászvásár, Konstanca, Nagyszeben) rendelkeznek történelem tanszékkel, amelyek keretén belül szintén zajlik kutatómunka.

A határon túli románok kérdésköre különböző formákban és hangsúllyal, közvetett vagy közvetlen módon fellelhető szinte mindegyik kutatóközpont tevékenységében, azonban egyiknek sem képezi a fő profilját. A témára vonatkozó bibliográfiai adatokat vizsgálva két tendencia bontakozik ki. A határon túli románok kérdésköre viszonylag kimagasló népszerűségnek örvend a romániai történészek körében, ugyanakkor az is elmondható, hogy nagyon elenyésző számban beszélhetünk a problémakör egyes témáira fókuszáló, nagyobb kutatási projektekről. Ez utóbbit leginkább egy-egy tematikus konferencia és annak kiadványai helyettesítik.

A román történetírásban az Ukrajnában és Besszarábiában élő román közösségekre vonatkozó kutatások, elemzések külön, népszerű kategóriát képviselnek. Ezek centruma (kulturális és földrajzi szempontok miatt is) az esetek többségében Jászvásár városa, az ott működő egyetem, illetve akadémiai kutatóintézet. Kiemelt példaként említhetjük a 2001-ben Moldovai Köztársaság függetlensége kikiáltásának tizedik évfordulója alkalmából szervezett konferenciát és annak kiadványát. A *Basarabia. Dilemele identității* [Besszarábia. Az identitás dilemmái] című kötet, az egyik legátfogóbb munka a témában. A tanulmányok hármas megközelítésben (identitás, történelem, kultúra) járják körül a besszarábiai románság kérdéskörét.³¹ Ugyancsak Jászvásárhoz köthető a *Românii din afara granițelor țării: legături istorice* [A határokon kívül élő románok: történelmi kapcsolatok] című konferenciasorozat, amelynek a kétezres évektől több rendezvénye is volt.³² A román történeti bibliográfia a 2004–2012 közötti időszakból 136 olyan publikációt tart nyilván (természetesen itt sem beszélhetünk az abszolút teljesség igényéről), amelynek központi témája a Besszarábiában és Bukovinában

²⁷ Institutul de Istorie „George Barițiu” / The Institute of History George Barițiu. <http://www.history-cluj.ro/> (2016-01-19)

²⁸ Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu / Institute of Social Sciences and Humanities. <http://www.icsusib.ro/> (2016-01-19)

²⁹ Institutul de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai” / Gheorghe Șincai Institute of Social Sciences and Humanities. <http://icsu-ms.tripod.com/> (2016-01-19)

³⁰ Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” / A. D. Xenopol Institute of History. <http://adxenopol.academiaromana-is.ro/> (2016-01-19)

³¹ Flavius, Solomon – Alexandru Zub (red.): *Basarabia. Dilemele identității*. Iași, 2001.

³² <https://astraculturalaiasi.files.wordpress.com/2012/11/program-simpozion-2012-format-site.pdf> (2015-12-14)

élő románok története.³³ E publikációk témái között hangsúlyos szerepet kap az identitás kérdése, a szovjet nemzetiségpolitika, Besszarábia orosz elcsatolása, az iskolák és a nyelvhasználat kérdése (erőteljes sérelmi diskurzusban), a Nagy Romániához tartozás időszaka és nem utolsósorban a szovjet korszak történetének bizonyos aspektusai. Az önálló kiadványok szinte mind Jászvásáron jelentek meg, a kisebb publikációk pedig különböző konferenciakötetekben, múzeumi, egyetemi kiadványokban.

A balkáni és magyarországi románok szintén népszerű témának számítanak. 2004 és 2012 között összesen 256 publikációt tart nyilván a romániai történeti bibliográfiai statisztika.³⁴ Az intézményi, kiadói szórás ez esetben sokkal nagyobb, mint a besszarábiai és ukrainai románok esetében, Temesváron, Craiován, Bukarestben, Konstancán (balkáni románok), Nagyváradon és Marosvásárhelyen (elsősorban magyarországi románok) egyaránt szerveztek tematikus konferenciákat és jelentettek meg szakmai írásokat. A balkáni románokra vonatkozó munkák kiadásában jelentős szerepet játszik az Arománok Egyesülete (Fundatia Aromânilor). Az ide vonatkozó kutatások, elemzések leggyakoribb témái az identitás, a társadalmi viszonyok, a nemzetiségi intézmények. A határon túli románokra vonatkozó kutatásokat részben romániai, részben pedig (elsősorban a nagyobb, saját intézményhálózattal rendelkező) az adott kisebbségi csoportból származó, érkező kutatók végzik.

A nyugat-európai országokban és az Amerikai Egyesült Államokban a 19–20. században kialakult román diaszpórákról kevesebb történeti elemzés született. A rendszerváltás utáni romániai migrációról elsősorban szociológiai elemzések készültek. A kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet több munkatársa készített erre vonatkozó elemzéseket. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia Tanszék és a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársai a romániai magyarok migrációját külön témaként kutatják.³⁵

A határon túli románok kérdése esetenként megjelenik a román kultúra népszerűsítését ellátó Román Kulturális Intézet (Institutul Cultural Român) tevékenységében is.³⁶ Az intézet elsősorban különböző kulturális tevékenységeket (nyári egyetemek, konferenciák) támogatott, amelyek közül kiemelkednek a románok által is lakott országokban szervezett konferenciák.³⁷

³³ *Anuarul Istoriografic al României II.* Cluj-Napoca, 2015, 229–233.

³⁴ Uo.

³⁵ Remus, Anghel Gabriel: *Romanian in Western Europe*. Lexington Books, 2012; Remus, Anghel Gabriel – Horváth István (red.): *Sociologia Migrației. Teorii și studii de caz românești*. Iași, 2009; Horváth István – Remus Anghel Gabriel: *Impacts of Migration on the Sending Countries. Südost Europa Zeitschrift*, München, 2009; Horváth István (szerk.): *Változó környezet: állandósuló trendek? Erdély és Magyarország közötti migrációs folyamatok*. Kolozsvár, 2005, 9–133.

³⁶ <http://icr.ro/> (2016-01-20)

³⁷ Buzilă, Varvara: *Covoare basarabene*. București, 2015; Papaghi, Valeriu: *Viața Culturală a aromânilor în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a celui de al XIX-ea*. ICR, 2015; Timoc. Lu-

4. A romániai kisebbségkutatás

Amint már említettük, Románia etnikai sokszínűsége jelentős mértékben csökkent a 20. század második felében. A németek és a zsidók szinte teljesen eltűntek, a kisebb etnikumok (ruszinok, ukránok, lipovánok, tatárok, törökök, bolgárok) a balkáni román közösségekhez hasonlóan megfogyatkoztak, a szocializmus időszakában gyakorolt nemzetiségpolitika hatására intézményi keretük leszűkült, sok esetben kulturális kisebbségként jelennek meg annak ellenére, hogy etnikai kisebbségként ismerik el őket. A rendszerváltás előtt a romániai nemzetiségek a hivatalos propaganda szintjén megjelentek ugyan a közvélemény előtt, de a pártvezetés nem hozott létre külön kutatóintézetet (vagy nagyobb kutatási projekteket) ezek történetének, hagyományainak feltárására. A nemzetiségi témák a Román Akadémia vagy a Párttörténeti Intézet egyes, tematikus kiadványaiban kaptak helyet, és alkalmazkodniuk kellett az Román Kommunista Párt éppen aktuális ideológiai-politikai irányvonalához.³⁸

A Romániában élő nemzetiségek kutatására a rendszerváltás utáni első évtizedben sem jött létre önálló kutatóintézet. A specifikus, kisebbségi tematikák persze nem hiányoztak a román, a romániai történetírásból. Ebben az időszakban egy sajátos kettőség alakult ki. Hazai akadémiai, múzeumi, egyetemi, levéltári műhelyekben születtek forráskiadványok és elemző munkák. Jellemző, hogy az utóbbiak többnyire az adott kisebbség által lakott régiókban jelentek meg és az esetek nagy többségében az adott kisebbséghez tartozó kutatók tollából (hatványozottabban a magyarok, németek esetében, de a zsidókutatások esetében is). A romániai németekre vonatkozó kutatások központjai Temesvár, Nagyszeben és Brassó, a romániai zsidóság történetére vonatkozó kutatásoknak több centruma van: Bukarest, Kolozsvár, Jászvásár.³⁹ A témában azonban a külföldről (anyagilag és szakmailag egyaránt) támogatott és irányított kutatások játszották a legfontosabb szerepet. Ezekben a témakörökben kutatásokat, konferenciákat szerveztek különböző izraeli, amerikai, németországi és magyarországi intézmények, műhelyek (2006-ig a Teleki László Intézet, valamint az MTA Történettudományi Intézete és az MTA Kisebbségkutató Intézete). Romániai szinten fontos szerepet játszott a kolozsvári székhelyű Etnokulturális Kisebbségek Központja, amely több, a té-

mea de dincolo. București, 2010; Iorga, Nicolae: *Adevărul asupra trecutului și prezentului Basarabiei (1914–1940)*. București, 2008; Cernov, Alexandrina – Ilie Luceac: *Cernăuți/Chernovtsy 1408–2008*. București, 2008.

³⁸ Ilyen volt pl.: Koppándi Sándor (szerk.): *A romániai magyar nemzetiség*. Bukarest, 1981.

³⁹ A romániai kisebbségekről több forráskiadvány jelent meg Bukarestben. Dragomir, Lia – Constantin Vlad – Ioan Dordea: *Minoritățile naționale din România. Vol. I. 1918–1925. Documente*. București, 1995; *Minoritățile naționale din România. 1925–1931. Documente, Vol. II*. București, 1996; Bleoancă, Daniela et al.: *Minoritățile naționale din România. Vol. III, 1931–1938. Documente*. București, 1999; *România și minoritățile. Colecție de documente*. Târgu Mureș, 1997.

mára vonatkozó kiadványt, forráskötetet adott ki.⁴⁰ A romániai romák helyzetére vonatkozóan több adatgyűjtést és elemzést készített a marosvásárhelyi székhelyű Pro Európa Liga, a Nicolae Iorga Történettudományi Intézet munkatársa, Viorel Achim és kutatócsoportja pedig az elmúlt két évtizedben több, a romániai romák történetére vonatkozó kiadványt adott ki. A Dobruzsában élő muzulmán (török, tatár) közösségre vonatkozó kutatások központja Konstanca.⁴¹

A romániai nemzeti és etnikai kisebbségek kutatására 2007-ben létrehozták Kolozsváron a Nemzeti Kisebbségkutató Intézetet,⁴² amely önálló jogi személyként működik, a Román Kormány hatáskörébe tartozik és az Etnikumközi Kapcsolatok Hivatala irányítása alatt áll. Alapcélkitűzése és működési területe: a romániai nemzeti kisebbségek és más etnikai közösségek etnikai identitás-megőrzésének, -fejlesztésének, -kifejeződésének, valamint ezek szociológiai, történelmi, kulturális, nyelvészeti, vallásos és más jellegű aspektusainak kutatása, tanulmányozása. Az intézet munkatársai, kutatócsoportjai több megközelítésből vizsgálják az 1945–1989 közötti időszakot: kisebbségi elitek és kisebbségi intézményrendszer, állami erőszak a kisebbségek ellen, kisebbségi kérdés a Securitate dokumentumok tükrében (1945–1989), kisebbségi szervezetek és szerveződések 1944–1953 között, Domokos Géza és a Kritérium, cenzúra és a kisebbségek, kisebbségi elitek narratívái és retorikái.⁴³ Az intézet romákra vonatkozó kutatásaiban (itt Fosztó László nevét kell kiemelnünk⁴⁴) a következő megközelítések dominálnak: roma identitás auto- és heteroidentifikációja, szociális és etnikai meghatározásaik, a szegénység etnicizálása, nyelvi revitalizációs törekvések.

Az intézet tudományos termése mennyiségi és minőségi szempontból is kiemelkedően mondható: 60 kiadott műhelytanulmány, 45 kiadott könyv, 3 antropológiai dokumentumfilm, nemzetiségi kronológiák, dokumentációs adatbázisok készültek és több szociológiai, antropológiai és történelmi kutatás zajlott le. Itt 2007 óta folyamatosan folynak olyan kutatások, amelyek a romániai magyarság második világháború utáni történetére vonatkoznak (pl. a népszolgálat és eszmetörténelmi

⁴⁰ <http://www.edrc.ro/resources.jsp>. Kiemelkedőnek mondható ebben a sorozatban a Lucian Nastasă által vezetett forráskiadvány-sorozat. Andreescu, Andrea – Andrea Varga – Lucian Nastasă: *Minoritățile etnoculturale. Mărturii Documentare. Maghiarii din România 1945–1956*. Cluj, 2003; Andreescu, Andrea – Andrea Varga – Lucian Nastasă: *Minoritățile etnoculturale. Mărturii Documentare. Maghiarii din România 1956–1968*. Cluj, 2003; Andreescu, Andrea – Andrea Varga – Lucian Nastasă: *Minoritățile etnoculturale. Mărturii Documentare. Evreii din România 1945–1965*. Cluj, 2003.

⁴¹ Ebben a témakörben megemlíthetők a dobruzsai tatárok történetéről szóló kötetek: *Tătarii în istoria Românilor*. Coord. Marian Cojoc. Muntenia, Constanța, 2004; *Tătarii în istoria Românilor. Vol. II*. Muntenia, Constanța, 2005.

⁴² Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale / Romanian Institute of Research on National Minorities: <http://www.ispmn.gov.ro/> (2016-01-20)

⁴³ Horváth István: *A Nemzeti Kisebbségkutató Intézet Kolozsvár*. Kézirat.

⁴⁴ Lásd pl. Fosztó László: *Colecție de studii despre romii din România*. Cluj-Napoca, 2009.

háttere, az erdélyi magyarság részvétele az 1989-es forradalomban és a magyar önszerveződési formák). Az intézet több kutatási eredményt nem csak magyarul, hanem román, illetve angol nyelven is megjelentetett.⁴⁵

Ezenkívül még számos erdélyi kutatóműhelyben zajlanak kisebb-nagyobb, főleg egyéni kutatások a romániai magyarságra vonatkozóan. E tekintetben Hunyadi Attila gazdaságtörténeti kutatásait és Gidó Attilának az erdélyi zsidóságra vonatkozó publikációit kell kiemelni. Az Országos Magyar Párt történetével kapcsolatosan jelentek meg közleményei Tóth Szilárdnak. Az ún. „kis magyar világ”, azaz Észak-Erdély 1940–1944 közötti gazdaság- és társadalomtörténetének a vizsgálatában jelentős előrelépések történtek az elmúlt 10–15 évben Sárándi Tamás, Tóth-Bartos András, Oláh Sándor, Hunyadi Attila, Benkő Levente kutatásai révén. Az észak-erdélyi holokauszt történetének témájában, a keresztény egyházak zsidókkal szemben alkalmazott politikájáról illetve a holokauszt túlélők identitásproblémáiról, társadalmi és szociális helyzetéről Tibori Szabó Zoltán, Gidó Attila, Pál János és Péter Izabella végeztek alapkutatásokat. A második világháborút követő erdélyi/romániai magyar politikai érdekképviselő megszervezéséről, a Magyar Népi Szövetség működéséről Nagy Mihály Zoltán és Lönhárt Tamás adott közre elemzéseket és dokumentumgyűjteményeket. Az államszocialista időszak kutatásában jelentős eredményeket ért el Lázok Klára (állami propaganda kutatása), Gagyai József és Oláh Sándor (Magyar Autonóm Tartomány, szocialista modernizáció, kollektivizálás), László Márton (kollektivizálás), Buzogány Dezső és Jánosi Csongor (a református egyház helyzete az államszocialista időszakban), valamint Novák Csaba Zoltán (a Ceaușescu-korszak magyarságpolitikája).⁴⁶

A romániai történetírásban az utóbbi tíz évben kiemelkedett a Nagyszébenben szervezett, a romániai nemzeti kisebbségekkel foglalkozó konferenciasorozat, melyek anyagait könyvsorozat keretében adják közre.⁴⁷

* * *

A határon kívüli románok, illetve a Romániában élő nemzeti és etnikai kisebbségek aktív részét képezik a romániai tudományosságnak. Évente több tucat tudományos publikáció jelenik meg ebben a témakörben. Az elmúlt két évszázadban kialakult, ún. történeti határon túli román közösségekre vonatkozóan a történeti munkák dominálnak, az elmúlt évtizedben létrejött és folyamatosan változó nyugat-európai román diaszpóra a szociológiai kutatások tárgyát képezi. A kérdés viszonylag magas népszerűségi indexe ellenére eddig még nem alakult olyan

⁴⁵ Fehér Andrea – Fejér Tamás – Gidó Attila – Kovács András – Kovács Zsolt – Molnár-Kovács Zsolt – W. Kovács András – Wellmann László: Az erdélyi magyar történetkutatásról. In: Péntek János – Salat Levente – Szikszai Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2001–2013 között. II.* Kolozsvár, 2015, 59–62.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Lásd a *Partide politice si minoritățile naționale în România în secolul XX* sorozat nyolc kötetét.

intézet vagy intézeti részleg, amely a határon túli románok kutatására szakosodott volna, mint ahogy következetes, hosszú távú tudományos stratégiát sem dolgoztak ki. Ez utóbbit leginkább egy-egy tematikus konferencia és annak kiadványai helyettesítik. Az ország területén élő etnikai kisebbségek kutatásával különböző romániai (egyetemi, akadémiai) központokban foglalkoznak, ám elsősorban egyéni vagy kisebb csoportos kutatások keretében. Jelentősnek mondhatók az érintett anyaországokból (Izrael, Németország, Magyarország) folyósított támogatások. A kétezres évektől a Kolozsváron létrehozott Nemzeti Kisebbségkutató Intézet új lendületet, szakma-módszertani szemléletváltást hozott a kisebbségkutatásban.

A szerbiai tudományosság és a kisebbségkutatás

*Szerbhorváth György**

Szerbia az utóbbi három évtizedben igen súlyos politikai, társadalmi, gazdasági válságokon esett át, amelyek kicsúcsosodása az 1991 és 1999 közti háborús idők voltak. Mindez a szerbiai tudományos életre is kihatott, s itt rögtön ki kell emelni, hogy Jugoszlávia felbomlásának egyik – bár jelentőségét tekintve sokat vitatott – előzményének tekinthető az, amikor 1986-ban nyilvánosságra került a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia¹ memorandum-tervezete, mely többek között kifejtette, hogy Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság egyes köztársaságaiban – elsősorban Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában, illetve Koszovó Tartományban – a szerb kisebbség kedvezőtlen helyzetben van a többségi nemzetekhez képest. A hatalmas botrányt kiváltó tervezet sosem került elfogadásra, a tényleges szerző vagy szerzők neve sem került nyilvánosságra, sőt az sem derült ki máig, ki szivárogtatta ki a sajtónak, azonban máig a délszláv háborúk kapcsán a szerb nacionalizmus, a nagyszerb törekvések implicit bizonyítékként emlegetik.

1. Szerbek és kisebbségek

1.1. Szerbia az új évezred elején

Szerbiának a legutóbbi, 2011-es népszámlálási adatok² alapján 7 186 862 lakosa volt (2002-ben: 7 498 001, 1991-ben: 7 822 795).³ A fogyás oka nem Koszovó kiválása, hiszen az albánok túlnyomó többsége már 1991-ben is bojkottálta a népszámlálást, hanem inkább a demográfiai változások, beleértve az elvándorlást, amely azonban a szerbiai kisebbségeket is ugyanúgy sújtja. Ugyanakkor 1991-től jelentős számú szerb menekült érkezett – 1995-ben pár nap alatt több mint kétszáz ezren Horvátországból –, ám ez sem kompenzálta a népességfogyást. Csak 2002 és 2011 közt több mint 4%-kal csökkent a lakosság száma, ám ehhez hozzá kell fűzni, hogy e számba beletartoznak, beletartozhatnak olyanok is, akik külföldön élnek, tanulnak vagy dolgoznak állandó jelleggel. A külföldön élők számáról

* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete (Budapest)

¹ Srpska Akademija Nauke i Umetnosti / Serbian Academy of Sciences and Arts. <http://www.sanu.ac.rs/sanunov/istorija.asp> (2015-09-03)

² Nem terjedtek ki Koszovóra, melynek függetlenségét a szerb alkotmány, illetve az állam, a kormányok nem ismerik el, illetve a többségében albánok lakta dél-szerbiai három község is bojkottálta az összeírást és nem szignifikáns módon a szandzsáki muzulmán bosnyákok egy kis része is.

³ *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011 u Republici Srbiji*. Beograd, 2012. <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf> (2015-02-13)

csak becslések vannak, de 2014-ben a Világbank adatai szerint Szerbia lakosságának 14%-a, vagyis kb. 1,3 millió személy dolgozott/élt külföldön, ebből egymillió Európában (főképpen Ausztriában, Németországban, Franciaországban és Hollandiában). A szerbiaiak az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezet jelentése szerint ebben az évben Európából 2,82 milliárd dollárt utaltak haza (és ebben nincsenek benne az óceánon túli hazautalások, de az a tetemes összeg sem, amit zsebben vittek haza a vendégmunkások/kivándorlók). Ez a GDP 8 százalékát teszi ki (bár a nyugat-balkáni régióban nem ez a legnagyobb arány).⁴ Mind-ebből arra következtethetünk, hogy a Szerbián kívül élők száma nem csak óriási, de a diaszpóra – a nemzetközi segélyek és kölcsönök mellett – szintúgy „lélegeztetőgépe” a szerbiai gazdaságnak. Szerbiában így is rendkívül magas a munkanélküliség, a hivatalos adatok szerint 2015 augusztusában 19,2% volt, de a sűrke- és feketegazdaság arányát is tetemesre becsülik.⁵

A szerb diaszpóra számáról csak becslések vannak, hiszen a szerbek és a szerbiai kisebbségek kivándorlása több mint egy évszázados jelenség: a 19–20. század fordulóján gazdasági migráció a tengerentúlra, a második világháború alatt katonaviseltek távozása, majd a politikai emigráció, az 1960-as évektől vendégmunkások, 1991-től a háborúk elől és gazdasági megfontolásokból indultak el tömegek. Az utóbbi komoly hatással volt a tudományos-egyetemi életre is, az 1990-es években a természettudósok és a műszaki értelmiség csoportjai vándoroltak ki – különösen Kanadába –, gyakran egy-egy kutatóműhely szinte egésze.⁶ Durva becslések szerint 1 millió szerb él az USA-ban, 800 ezer Németországban, 300 ezer Ausztriában (sokan Bécsnek tekintik a 3. legnagyobb szerb városnak), 200 ezer Svájcban, 130 ezer Ausztráliában, 120 ezer Franciaországban, 110 ezer Svédországban, összesen mintegy 2,8 milliónyian.

A szerb népszámlálás diaszpóratagoknak azokat számította, akiket összeírtak 2011-ben, eszerint 313 411 szerb állampolgár dolgozik külföldön (ez a szám azóta bizonyára nőtt, ugyanakkor a magyarok esetében kérdéses, kit hová számolunk az ún. kettős állampolgárság megadása óta, ami oda vezetett, hogy ma a becslések szerint életvitelszerűen jó, ha 200 ezer magyar él Szerbiában az akkor összeírt 253 899 fővel szemben). A szerb diaszpóra egyre fiatalabb (az átlagéletkor 34,7 év), valamivel több köztük a férfi (53,4%), de a különbség csökken, a többség Európában él (Ausztriában 22,5%, Németországban 17,9%, Svájcban 13,1% stb.). Ám amíg 1971-ben a közép- és felsőfokú végzettségűek hagyták el legkevésbé az országot, 2011-ben már 11-szer többen voltak ilyenek (41 185-en). Az „agyelszívás”

⁴ (VaM): Mennyi pénzt küldenek haza a vendégmunkások? *Magyar Szó*, 2015. június 23., 6.

⁵ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/1972320/Nezaposlenost+u+Srbiji+u+brojkama.html> (2015-10-03)

⁶ Palić, Svetlana: Četiri miliona Srba našlo uhlebljenje u inostranstvu. *Blic*, 2011. november 17. <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/266353/Cetiri-miliona-Srba-naslo-uhlebljenje-u-inostranstvu> (2015-06-01)

leginkább a belgrádi régiót érintette, a 12 ezer egyetemista közül, aki külföldön van, 32% belgrádi.⁷

2010. január 1-jén 17 197 fő szerb állampolgár tartózkodott Magyarországon, továbbá 1993 óta 13 986 fő vált magyar állampolgárrá (túlnyomó részük magyar anyanyelvű). Összességében a 17 év alatt 31 183 szerb állampolgár települt át Magyarországra a hivatalos statisztikák szerint, ám döntő részük magyar nemzetiségű. A könnyített honosítási eljárás bevezetése óta e szám nőtt, s bár döntő részük szintén magyar nemzetiségű, nyilván akadnak köztük olyanok, akik szerbnek vallják magukat, illetve át sem települtek.⁸

1.2. A Szerbiával határos országokban élő szerbek

Az 1990-es évek háborúi, Jugoszlávia felbomlása drasztikus változásokat hoztak a szerbség életében is. Horvátországból több mint 200 ezren menekültek el, így a legutóbbi népszámlálás szerint számuk tíz év alatt 15 ezerrel csökkent, 201 631-ről (4,54%) 186 633-ra (4,36%).⁹ Ám feltételezhető, hogy sokuk visszatérő, szerb állampolgársággal bír, és kétlaki életet él vagy csak be van jelentve állandó lakosként Horvátországban.

Bosznia-Hercegovina (hivatalosan: Bosznia és Hercegovina) kantonokból áll, de a szerb többségűek kikiáltották a nemzetközileg nem elismert Boszniai Szerb Köztársaságot. A 2013-as népszámlálás előzetes eredményei szerint – melyeket hatalmas vita előzött meg a menekültek miatt –, illetve a becslések szerint a Boszniai Szerb Köztársaságban 1 103 991 szerb élt (abszolút többségben), míg Bosznia-Hercegovina többi részén (a föderációban) kisebbségben mintegy 95 ezer szerb. Az egész köztársaságban a bosnyákok aránya sem éri el az 50%-ot, míg az összesítés szerint így a legnagyobb kisebbség, a szerbek száma 1 239 019 fő.¹⁰

Ahogy Horvátország, úgy Bosznia és Koszovó kapcsán is kérdés, hogy az ott összeszámláltak valóban ott élnek-e állandó jelleggel. Koszovó azért is különleges, mert északi részén a de jure független állam egyes önkormányzataiban a szerbek élnek többségben, ám ők a 2011-es népszámláláson nem vettek részt Leposavić, Zubin Potok és Észak-Mitrovica községben. A megszámláltak közt a szerbek száma 25 575 (1,47%)¹¹ – míg az 1991-es népszámlálás szerint 194 190-en

⁷ Stanković, Vladimir: *Srbija u procesu spoljnih migracija*. Beograd, 2014.

⁸ Kincses Áron (szerk.): *Szerb állampolgárok Magyarországon*. H. n., 2012. <http://docplayer.hu/4468063-Szerb-allampolgarok-magyarorszagon.html> (2016-01-20)

⁹ *Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011*. Zagreb, 2014. http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1469.pdf (2015-11-02)

¹⁰ Rezultat popisa u BiH. *Vreme*, 2013. szeptember 9. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1150503> (2015-11-02)

¹¹ Zejneli, Amre: Kosovo ima 1,74 miliona stanovnika, Srba skoro 1,5 posto. *Radio Slobodna Evropa*, 2012. szeptember 12. <http://www.slobodnaevropa.org/content/kosovo-ima-1739825-stanovnika-srba-skoro-1-5-posto/24715904.html> (2015-11-02)

voltak (9,9%), de tudni kell, hogy a tartományban folyamatosan folyt az etnikai számháború.

Különlegessé vált a szerbek helyzete, miután 2006-ban felbomlott Szerbia és Montenegró Államközössége is – régi vita, hogy a montenegróiak önálló nemzet-e, vagy szerbek. Ez azóta is megosztja a két „testvéri közösséget”. 2011-ben a montenegróiak nem képték az abszolút többséget (45%), a szerbek aránya pedig 28,7% volt (178 110 fő).¹² A többi környező országban ettől lényegesen kevesebb szerb él (Macedóniában 36 ezren, Romániában mintegy 23 ezren, Magyarországon 7 ezren, Bulgáriában 1500–2000 fő, illetve megemlíthető a volt jugoszláv „szomszéd”, Görögország 15 ezernyi szerbvel).

1.3. A szerbiai kisebbségek

A szerbek aránya Szerbiában 83,32% (ami 3,62 százalékponttal kevesebb, mint 2002-ben). Ha hozzáadjuk azokat, akik regionális identitást vallottak be, illetve nem nyilatkoztak (2,23%), vagy ismeretlenek (1,14%) – ti. nem etnikai identitást jelöltek meg (hanem pl. földönkívüli, focicsapatdrukker stb.) –, úgy Szerbiában a kisebbségek aránya 12,88%. A legtöbb kisebbség száma csökkent, kivéve a goranokét (+67%), a romákét (+36,43%), a bosnyákokét (+6,75%), a muzulmánokét (+4,18%), a németekét (+4,18%), ami részben a natalitással (romák, bosnyákok, muzulmánok), részben pedig azzal magyarázható, hogy a háborús idők után a magukat veszélyben érzők most már bevallották etnikai identitásukat. Kérdés, hogy a muzulmánok alatt vallást (is) értsünk-e. Az albánok száma és aránya a bojkott miatt értelmezhetetlen. A kisebbségek közül leginkább a magukat jugoszlávoknak vallók aránya csökkent, ami érthető a jugoszláv állam felbomlása után (-71,13%), a montenegróiaké (-44,2%) – amiben közrejátszott a két állam szétválása –, a horvátoké (-17,99%), a magyaroké (-13,43%), a románoké (-15,17%), a vlachoké (-11,79%), a szlovákoké (-10,63%). Utóbbiak esetében okokként az asszimilációt, a negatív demográfiai mutatókat s az elvándorlást feltételezhetjük.

A legnépesebb még mindig a magyar kisebbség volt (253 899 fő, 3,53%), bár mint utaltunk rá, az utóbbi négy évben vészes jelek mutatkoznak az elvándorlás és az alacsony natalitás miatt. Őket követik a romák (147 604 fő, 2,05%), a bosnyákok (145 278 fő, 2,02%), a horvátok (57 900 fő, 0,81%), a szlovákok (52 750 fő, 0,73%), a montenegróiak (38 527 fő, 0,54%), a vlachok (35 330 fő, 0,49%), a románok (29 332 fő, 0,41%), a macedónok (22 755 fő, 0,32%), a muzulmánok (22 301 fő, 0,31%). Tíz- és húszezer közt a bolgárok, bunyevácok és ruszinok száma, tízezer alatti pe-

¹² Stanovništvo Crne Gore prema polu, tipu naselja, nacionalnoj, odnosno etničkoj pripadnosti, vjeroispovijesti i maternjem jeziku po opštinama u Crnoj Gori. Podgorica, Zavod za statistiku, Saopštenje Broj 83, 2011. július 12. [http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf) (2015-11-02)

dig a goranok, az albánok, az ukránok és a szlovénok száma, egyéb nemzetiségű 17 558 személy.

2. Oktatás és tudomány Szerbiában

2.1. A szerb/szerbiai oktatás és tudományosság kialakulása és helyzete

Szerbia fokozatosan válik függetlenné a 19. század során. A török uralom erősen rányomta bélyegét az oktatás és a tudományos mező kialakulására, ami kezdetben elsősorban az irodalommal, azon belül is a népköltéssel és a néprajzzal való foglalkozást jelentette. E megkésetttség óhatatlanul rányomta bélyegét a tudományos életre, amely lemaradás ugyan a jugoszláv szocialista modernizáció során kisebb lett (különösen a társadalomtudományok terén volt nagyobb a kutatók szabadsága, mint a többi szocialista országban), de az akadémiai tudományosság kialakulását is természetesen befolyásolta.

Az akkori Szerbiában még a századfordulón is írástudatlan volt a lakosság 83%-a – ez volt egész Európában a legmagasabb érték. Az iskolarendszer tekintetében sem jobb a helyzet: 1808-ban alakul meg a Velika Škola (Nagy Iskola); az első szerbiai gimnáziumot Kragujevácon alapítják 1835-ben, itt indul az első tanítóképző is 1871-ben. A belgrádi egyetem 1905-ben alakul meg a korábbi jogi, filozófiai és technikai „Nagy Iskolából”. 1845-ben még csak 173 általános iskola van (melyekben 6201-en tanulnak), ám 1910-ben már 1328 iskolában 117 294 általános iskolás tanul. Az 1880 körüli adat – miszerint Európa legfiatalabb országában 1000 lakosra 21 diák jut – ismét csak a legrosszabb érték Európában.¹³

Hasonlómód nehezen alakul ki a nyilvánosság: az első szerb nyelvű folyóiratot, a *Slaveno-serbski magazin* 1768-ban nyomtatták Velencében, majd Bécsben és Újvidéken (a szerb Athénban), azaz a szerb értelmiség és folyóiratkultúra valójában az akkor Szerbián kívül, főleg az Osztrák–Magyar Monarchia területén jött létre. Az első Szerbiában kiadott szerb nyelvű lap Szerbia akkori központjának tekintett Kragujevácon 1834-ben elindított *Novine Srbske* volt.

Ezzel együtt a szerb tudományos élet szervezése már a 19. század elején megindul: 1841-ben alakul meg a Szerb Szlávság Társasága (Društvo srpske slovenosti), amely betiltása után 1864-ben Szerb Tudóstársaság (Srpsko učeno društvo) néven folytatja működését. Ebből jön létre 1886-ban törvényileg szabályozva a Szerb Királyi Akadémia (Srpska Kraljevska Akademija), melyet 1947-ben neveznek át Szerb Tudományos Akadémiává (Srpska Akademija Nauka), majd változtatta meg nevét Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiára. Ki kell emelni, hogy a szocialista érában a modernizáció jegyében nagy hangsúlyt fektettek úgy

¹³ Sundhausen, Holm: *Historische Statistik Serbiens 1834–1914 – mit europäischen Vergleichsdaten*. München, 1989.

a köz-, mint a felsőfokú oktatásra, főiskolák és egyetemek jöttek létre, így Szerbiában Újvidéken, Prištinában, Kragujevácon, illetve például Szabadkán stb. A szerb tudományosságra hatással volt a többi köztársasági akadémiákkal, egyetemekkel való együttműködés, az egyetemisták, tanárok, kutatók vándorlása – Nyugatra is. Meg kell említeni, hogy még 1866-ban Zágrábban megalakult a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti), amely 1991-től vált Horvát Tudományos és Művészeti Akadémiává.

A 2013/14-es tanévben 242 848-an voltak beiratkozva valamely főiskolára vagy egyetemre, ebből 7721-en doktori programra.¹⁴ Ugyanakkor Szerbiában ezer lakosra mindössze egy tudomány doktora jut, a tudományra fordított összeg pedig csupán a GDP 0,3 százaléka.¹⁵ Az 1990-es évek óta Szerbiában gombamód szaporodtak el a magánegyetemek, amelyek inkább hírhedségükről váltak nevezetessé: számtalan korrupciós ügy került napvilágra a számolatlanul, gyakorlatilag képzés nélkül, pénzért osztogatott egyetemi diplomák, sőt magiszteri és doktori fokozatok miatt, ami mindenképpen az egyetemi rendszer értékének csökkentését vonta maga után.

2.2. Az ország akadémiai rendszere, intézményhálózata

Témánk szempontjából különösen fontos az, hogy 1992-ben Szerbia Köztársaság új törvényt hozott az akadémiáról,¹⁶ egyszersmind megszüntetve a két autonóm tartomány, Vajdaság és Koszovó saját akadémiáit. A vajdasági 32 tagját automatikusan „átigazolták” a szerb akadémiába, és létrehozták az Akadémia újvidéki részlegét. A koszovói akadémiáról csupán egy szerb nemzetiségűt vettek át (egy szobrászt), míg az albán nemzetiségű akadémikusok nem fogadták el az új törvényt és úgymond illegálisan folytatták a munkát. A koszovói akadémia megszüntetése többek közt oda vezetett, hogy az albán értelmiségiek, tudósok még kevésbé bíztak a központi szerb hatalomban, és megkezdődött a párhuzamos intézmény-építés, amely Koszovó függetlenné válásával végződött.

A forrongó politikai helyzetben, miközben kitört a háború Szlovéniában, Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában, majd Koszovóban is (de Macedóniában is történtek fegyveres összetűzések), létrejöttek az új államok. Ilyen helyzetben

¹⁴ *Statistički godišnjak Republike Srbije – Obrazovanje*. Beograd, 2015. október 20. http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/89/65/05_Obravanje.pdf (2015-11-02)

¹⁵ Srbija na 1.000 stanovnika ima samo jednog doktora nauka. *Tanjug-hír*, 2015. június 5.

¹⁶ Закон о Српској академији наука и уметности. *Службени гласник РС*, број 49/1992. Az 1992-es törvényt 2010-ben új váltotta fel: <https://www.sanu.ac.rs/Novosti/190-10.pdf> (2016-01-20). A 6/12. pont kiemeli, hogy a szerbiai akadémia „különösen együttműködik” a boszniai Szerb Akadémiával. A törvény csak általában szól a tudományos kutatásokról és művészetekről, a szerb kisebbségekről, illetve a szerbiai kisebbségek külön nincs szó. De épp emiatt figyelemre méltó, hogy a boszniai Szerb Akadémiát külön kiemelték a nemzetközi együttműködés terepén, aminek azonban politikai, nem pedig tudományos és művészeti jelentősége van.

a fegyverek hangja csak részben nyomta el az értelmiségiek, akadémikusok hangját, a politizálásban épp a szerb akadémikusok jártak az élen, elsősorban a történészek és az írók. A legnevesebb közülük Dobrica Ćosić, aki 1992-ben a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság első elnöke lett, igaz, rövid ideig. A „nemzet atyjának” is nevezett, 2014-ben elhunyt író mellett számos történész és művész akadémikus ma is aktív a nemzetről folyó diskurzusban, a háború(k) értelmezésében, az okok, a felelősök stb. keresésében, ami még mindig nem járul hozzá a higgadtabb tudományos elemzések elkészítéséhez.

Az akadémiának másutt, így Nišben is van kihelyezett tagozata. Az intézményen belül a kisebbségek kutatását tekintve ki kell emelnünk a Társadalomtudományi Osztályt, ezen belül a Földrajzi Intézetet és a Néprajzi Intézetet, amelyek rendezvényei, kiadványai természetesen szorosán érintik a szerb(iai), volt jugoszláviai, illetve a balkáni témákat, bár nem elsősorban és kizárólagosan a kisebbségek irányából. A Történettudományi Intézet pedig elsősorban történelmi szempontból közelít a szerbség és az itt élő más etnikumok kérdésköréhez, de mint már többször utaltunk rá, a forró évtizedek alatt, de még ma is nehéz elválasztani a történészek tudományos tevékenységét és nyilvános, inkább politikai jellegű szerepléseit, vitáit a szomszédos államok történéseivel. Az utóbbi években, illetve főleg 2014-től az első világháború került a centenárium okán a középpontba, s ennek kapcsán is folynak újra a viták a történelmi igazságról, a kisebbségi kérdésekről, Koszovóról, a horvátországi és boszniai szerbek helyzetéről stb. Ezek klasszikusan nemzet- és kisebbségpolitikai kérdések. A Történettudományi Osztályon belül számos munkacsoport tevékenykedik: a Szentendrei Bizottság, amelyik elsősorban a régebbi magyarországi szerb egyházi és egyéb történelmi iratok tanulmányozásával foglalkozik; a horvátországi szerbek történetét tanulmányozó bizottság; osztályközi bizottság témája Koszovó és Metohija, nem véletlenül, hiszen Koszovót a szerbek bölcsőjének tartják ők maguk.

Hasonlóképpen egyfajta politikai harccá válnak a nyelvészeti kérdések a Nyelvi és Irodalmi Intézetben belül: a szerbhorvát nyelv nem létezik, a szerb önálló nyelv, miközben a montenegrói, a bosnyák, a bunyevác nem az, hanem a szerb nyelv variánsai stb. Ezek immár több évtizedes viták – és a történelemtudományival együtt nem pusztán a tudományos-akadémiai életre vannak hatással, de például a tankönyvkiadásra is.

Ugyanakkor a szerb akadémia éves beszámolóiból¹⁷ – melyek részletesen kitérnek minden egyes osztály tevékenységére, rendezvényeire, a kiadott könyvekre, folyóiratokra – az is kiviláglik, hogy nem pusztán elvételre jelennek meg a határon túli szerbekről (félretéve a kérdést, hogy mikor hol volt a határ), illetve a (mindenkori) Szerbiában élő kisebbségekről. Így az intézményen belül létrehoztak egy bizottságot a romák életének és szokásainak tanulmányozására, amely többek közt

¹⁷ A 2014-est lásd: https://www.sanu.ac.rs/Projekti/Bilten/2014_Bilten.pdf (2015-11-10)

a roma nyelv sztenderdizációjával is foglalkozik, de kötetet is kiadtak, amely olyan állásfoglalásokat, véleményeket, diszkussziókat tartalmaz, melyek a romák helyzetének javítását célzó stratégia kialakítását segítik elő. De folytatja munkáját egy osztályközi bizottság is, melynek célja a nemzeti kisebbségek és az emberi jogok tanulmányozása. Így például éppen a budapesti Szerb Intézettel közös projekt a magyarországi temetők, emlékművek, feliratok összeírása, egy alprojekt pedig a baranyai szerbek életének tanulmányozása. A Román Akadémiával közös projekt 2013–2015 között a Romániában élő szerbek identitása és akulturációja.

2.3. A Balkán-kutatások

Ebben a kérdésben szintúgy a történelmi témák dominálnak, így a Történettudományi Osztályon belül van egy „egyesített” projektum, melyek 2015-ben az 1920–1940 közti dokumentumok gyűjtését tűzték ki célul, athéni, román, montenegrói és magyarországi intézetekkel együttműködve.

A Balkanológiai Intézet az akadémián belül 1934-ben jött létre, de a német megszállás után szüneteltette a tevékenységét, és csak 1969-ben indult újra a munka ebben a Balkánon egyedülállónak tekintett intézetben. A kutatásokat már kezdetben a multidiszciplinaritás jellemezte. Kutatják a tradicionális diaszpórákat (romániai szerbek, szerbiai görögök, katolikus szlávok a Vajdaságban), a további tervekben szerepelnek a balkáni, félnomádnak mondott közösségek (romák, aszkaliják, banyasok, gyorgovácok), vagy az erőszakos és/vagy szervezett migráció és kolonizáció a Vajdaságban, a szerbiai muzulmán közösség mobilitása.

2.4. A nem akadémiai kisebbségkutatások

Mint arról már többször szó esett, az 1990-es évek háborúi, Jugoszlávia szét hullása, majd a permanens gazdasági válságok, a 2000-es évek politikai konfliktusai mind-mind hozzájárultak általában a tudomány háttérbe szorulásához. Ám emellett olyan szakmai műhelyek alakultak ki, amelyek döntő mértékben vették ki részüket a kisebbségi témák, a háborús helyzet kialakulásához vezető út, illetve a társadalomtudományos témák aktív kutatásából.

Említésre méltó az Ivan Čolović vezette *Biblioteka XX vek* [A XX. század könyvtára]¹⁸ című könyvsorozat, amelyben 1973 óta jelennek meg a legszínvonalasabb köteteket nemzetközi és (egykori) jugoszláviai szerzők tollából, illetve tanulmányköteteket a legkülönbélebb társadalomtudományos témákban, így a délszláv nyelvek kérdéséről (elsősorban Ranko Bugarski tollából), az etnikai és vallási identitás, a kultúra, az emlékezet, a nemzetpolitika, a periféria-centrum, a háborúk témakörében. Az eddig megjelent 225 kötet java nem csak időtálló, de sok

¹⁸ <http://www.bibliotekaxxvek.com/> (2015-11-10)

más hasonló, kisebb, gyakran szinte egyéninek mondható műhellyel együtt sok tekintetben átvette az akadémia, az akadémikusok, az egyetemi rendszer szerepét, és függetlenségük – ami elsősorban külföldi alapítványoknak, támogatóknak köszönhető – lett a garancia arra, hogy a nemzeti diskurzussal gyakran szembe menve, kritikailag, ugyanakkor multidiszciplinárisan és teljes mértékben a tudományos mezőn belül maradva (még ha gyakran publicisztikákat is közölnek) igyekeztek betölteni az űrt a kisebbségkutatás terén is.

Az 1990-es évekből, illetve attól kezdődően kiemelhető a Nebojša Popov vezette *Republika* című folyóirat is,¹⁹ amely rövid elemzések, értékelések mellett mindig közöl tanulmányt is. Utóbbiakból jelent meg a monumentális, úttörő tanulmánykötet 1996-ban *A háború szerb oldala* címmel, mely részletesen foglalkozott a háborúhoz vezető út etnikai vonatkozásaival, valamint a szerb akadémia szerepével is.²⁰

Hasonlóan fontos fórummá vált a szerbiai Helsinki Bizottság, mely kiadványaiban foglalkozott már a miloševići diktatúra idejében is a szerbiai kisebbségek helyzetével, illetve külön kötetben a koszovói kisebbségek helyzetével, a NATO-intervenció hatásával, a kisebb vallási közösségek állapotával, a kisebbségek szabadságjogairól szóló törvény előmunkálataival.²¹ Paradox módon tehát az áldatlan, háborús állapotok vezettek olyan alkotóközösségek kialakulásához, melyek máig tudományos szinten kutatják, dokumentálják a kisebbségek helyzetét, vagy foglalkoznak a kisebbségi helyzet elméleti kereteivel a multikulturalizmustól kezdve az interkulturalizmusig, vagy éppen a jogi keretekkel.

Néhány kisebb, lokális kutatóműhely is létrejött. Kiemelhetjük a nagybecske-reki Civil Társadalom Fejlődéséért Központot, amely az 1990-es évektől számtalan kutatást, terepmunkát végzett olyan vajdasági településeken (például Temerinben vagy Kishegyesen), ahol etnikai konfliktusok támadtak, de foglalkoztak a vallási kisebbségek, a fiatalok stb. helyzetével is.²²

Az 1990-es évektől – miután több százezer szerb menekült érkezett Szerbiába a környező országokból, majd Koszovóból – érthető módon a menekültek kérdése középpontba került (annak ellenére, hogy a hatalom számára a helyzet megoldatlansága miatt mindig kényes kérdés maradt), de e tekintetben is inkább egyfajta aktivista, politizáló olvasat került előtérbe. Itt is a civilnek mondható, azaz a rendszeren kívüli intézmények léptek először. Ahogy a többi (kisebbségi) témában, itt is elmondható, hogy az egyes szaklapok, mint a *Sociologija* (Szerbia és Montenegró Szociológiai Egyesületének és a Belgrádi Egyetem Szociológiai Kutatóintézetének közös lapja), vagy a korábbi *Sociološki pregled* (a Szerb Szociológiai Társaság

¹⁹ <http://www.republika.co.rs/> (2015-11-10)

²⁰ Popov, Nebojša: *Srpska strana rata*. Beograd, 1996.

²¹ *Manjine u Srbiji*. Beograd, 2000.

²² Centar za razvoj civilnog društva / Centre of Development of Civil Society. http://cdcs.org.rs/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=13&Itemid=60 (2015-11-10)

lapja) szintén foglalkoztak a témával. Ugyanakkor egy olyan óriási probléma, mint a menekültek (problémáik, visszatérésük az elhagyott országba, integrációjuk) – példamutató módon – legutóbb is egy közös szerb-horvát civil projekt révén került fókuszba, s jelent meg kötet a helyzetükről.²³

Egyes kisebbségek, különösen a magyar, szintén igyekezett létrehozni saját, a szerb államtól független intézményrendszerét, de a szerbiai magyar tudományosság, azon belül is a kisebbségkutatás nem képezi ennek az írásnak bővebb tárgyát. Az 1990-es évektől kezdetben a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság jeleskedett a magyar kisebbségről szóló kötetek kiadásával, de ez inkább egy-személyes műhelynek volt tekinthető. Ki kell emelnünk a szabadkai Magyarországi Tudományos Társaságot,²⁴ amely 1997 és 2014 között 15 tanulmánykötetet adott ki tudományos kutatások alapján a vajdasági magyarokról. Fontos dokumentációs központtá vált a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, ám a kisebbségkutatás terén nem mondható aktívnak. Általában is inkább egyéni pályákról beszélhetünk, nem pedig szervezett kisebbségkutatásról, és ha alakul is egy-egy műhely, mint például a zentai Identitás Kisebbségkutatási Műhely, annak ezirányú tevékenysége nem folyamatos.

2.5. A vajdasági akadémia újraalakítása

A Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiát²⁵ 1979. június 20-án hozta létre Vajdaság tartomány parlamentje, és ezt a lépést akkor a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia is támogatta. 1974 óta a Szerb Köztársaságon belül Koszovó és Vajdaság „állam volt az államban”, amit a szerb nacionalisták, így jeles akadémikusok, majd politikusok is sérelmeztek, és ez vezetett Vajdaság autonómiájának 1988-as, gyakorlati megszüntetéséhez. Az első tíz évben a vajdasági akadémia igen szorosan együttműködött a szintén újvidéki székhelyű Matica Srpskával, amely a szerbség legrégebbi kulturális intézményének tekinthető.

Ám a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiát is elérte a sorsa, a mi-loševići rezsim 1992-ben szüntette meg az új akadémiai törvény meghozatalakor. 1992-es megszüntetése óta az ún. vajdasági autonomista pártok, mozgalmak mindenkor célja volt az akadémia újraélesztése. Erre Slobodan Milošević bukása után három évvel, 2003-ban került sor, ám tíz évre rá – az újabb politikai változások után – 2013-ban Szerbia Alkotmánybírósága alkotmányellenesnek tartotta az újraalakításra vonatkozó döntést, és jogellenesnek minősítette a Vajdaság Autonom

²³ *Studija o položaju izbeglih lica iz Hrvatske*. Beograd, 2013.

²⁴ Naučno društvo za hungarološka istraživanja / The Scientific Association for Hungarology Research. <http://www.mtt.org.rs/> (2016-01-20)

²⁵ Vojvodanska akademija nauka i umetnosti / Academy of Sciences and Arts of Vojvodina. <http://vanu.org.rs/> (2016-01-20)

Tartomány Statútuma alapján működő akadémia tevékenységét.²⁶ A tartományi kormány erre reagálva 2015. május 20-án létrehozta a Vajdasági Tudományos, Művészeti és Kulturális Akadémiát²⁷ – amely nevében a „kulturális” jelző közbeiktatásával különbözött az előző intézménytől. A tartományi kormány azzal érvelt, hogy a tudomány, a művészet és a kultúra terén nincsenek nemzeti és állami határok, az „egy nemzet, egy állam, egy akadémia” típusú álláspont már régen meghaladott, és több államban működik több akadémia, illetve vannak a vajdasághoz hasonló regionális akadémiák. A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiának nincsenek, míg előbb a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiának, illetve utóbb a Vajdasági Tudományos, Művészeti és Kulturális Akadémiának számos kisebbségi, így magyar tagja is van.

A vajdasági akadémia létéről folyó több évtizedes vita sajnos szintén politikai természetű, alapvetően a szerbiai centralizáció, Vajdaság tartomány megléte, a regionalizáció kontextusában értelmezendő, a hatalmi harcok árnyéka vetül rá, ami sem ezen akadémia finanszírozására, sem munkájára nem lehet pozitív hatással.

3.A környező országokkal való kapcsolatok, viták

3.1. A boszniai szerb akadémiai élet

Jugoszlávia széthullása után több egykori köztársaságban is jelentős szerb kisebbség maradt, ami sajátos, mondhatni unikális helyzetet teremtett a Balkánon. Így jött létre Bosznia-Hercegovinában, pontosabban a szerb többségű, nemzetközileg nem elismert boszniai Szerb Köztársaságban 1996-ban, tehát közvetlenül a háború lezárulása után a boszniai Szerb Köztársaság Tudományos és Művészeti Akadémiája, mely „fapados” üzemmódban működik: négy osztálya van (az egyik a társadalomtudományi), a honlap igen kevés rendezvényről, kiadványról tudósít. Ugyan a régióban több akadémiával együttműködnek – így a szerbvel is –, kifejezett kisebbségkutatói projektumuk nincs (amennyiben a boszniai szerbek nem tartják magukat kisebbségnek, hisz számszerűleg a boszniai Szerb Köztársaságban abszolút többséget képeznek, míg Bosznia-Hercegovinán belül – amit sem vezető politikusaik, sem a lakosság többsége nem fogad el lényegében saját államként – az ún. államalkotónak tekintett bosnyák, szerb és horvát nemzet egyike sincs abszolút többségben).

Maga a Bosznia-Hercegovinai Akadémia²⁸ 1966-ban alakult az 1951-től működő Tudományos Társaságból. A bosznia-hercegovinai akadémián belül műkö-

²⁶ Sporovi: VANU, VANUK. *Vreme*, 2015. június 17. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1315545> (2015-09-11)

²⁷ Vojvodanska akademija nauka, umetnosti i kulture. <http://vanu.org.rs/?p=1828> (2016-01-20)

²⁸ Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. <http://www.anurs.org/> (A honlap a kézirat lezárásakor nem működött.)

dik a Balkanológiai Kutatások Központja. Munkájuk középpontjában az archeológiai, történelmi, antropológiai, lingvisztikai és etnológiai témák állnak, de az összetett bosznia-hercegovinai viszonyokra való tekintettel aktuálpolitikai vonatkozások terhelik a nemzetépítésekre vonatkozóan – kik jöttek előbb, mely területeken kerültek vagy vannak most többségben, mely nemzet hogyan asszimilálta a másikat, a muzulmán vallást felvevők vajon ma is etnikai szerbnek tekinthetők-e, minek nevezhető a nyelv.

3.2. Vita a szerb és a bosznia-hercegovinai akadémia közt

A fentiek szemléltetésére érdemes kitérnünk egy 2015-ös vitára, levélváltásra, mely a belgrádi, illetve a szarajevói központú akadémiák közt zajlott le. A szerb akadémia Nyelvtudományi Intézetének (más néven Szerb Nyelvi Intézetének) a szerb nyelv sztenderdizációjával foglalkozó bizottsága hozott egy határozatot „a boszniai vagy bosnyák nyelv státusáról”, amire a másik oldalról az akadémia Bölcsészettudományi Osztálya válaszolt.²⁹

A szerb fél a sajtóban megjelenő vitákra reagálva döntött a határozathozatal mellett, mert arról olvastak, hogy a „bosnyákok nem értik a szerb nyelvet”, a bosnyákok által többségében lakott szerbiai településeken a bíróságok azzal blokkolják a tárgyalások lefolytatását, hogy nincs elég szerb-bosnyák fordító stb. Szerintük a lingvisztikának két kérdésre kell választ adnia: van-e „bosnyák nyelv”, amely különbözik a „szerb nyelvtől”? Illetve a szerbeknek a „bosnyák nyelv” kifejezést kell használniuk, amint ahhoz a bosnyákok ragaszkodnak? Majd több módon érvelnek amellett, hogy a bosnyák nem különálló nyelv, többek közt boszniai bosnyák szerzők munkáira is hivatkozva. A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája alapján úgy értékeli, hogy a bosnyák nyelv nem különbözik a szerbtől, és a kettő ugyanannak a nyelvnek csupán más-más megnevezése, így a bosnyák nem lehet különálló státussal bíró nyelv sem lingvisztikailag, sem jogilag, csak szimbolikusan. Különösen nem tekinthető Szerbiában különálló nyelvnek a bosnyák, amiből az a gyakorlati következtetés ered, hogy szerb–bosnyák fordítókra sincs szükség.

A boszniai akadémia viszont határozottan elutasította a szerb nyelvi intézet álláspontját, leszögezve, hogy létezése óta mindeddig soha nem ment bele

²⁹ A szerb akadémia határozatát lásd: Одлука одбора за стандардизацију о статусу босанског или бошњачког језика. <http://www.isj-sanu.rs/rubrike/vesti/76/2015/08/25/odluka-odbora-za-standardizaciju-o-statusu-bosanskog-ili-bosnjackog-jezika.html> (2015-10-19); A választ lásd: Saopćenje Odeljenja humanističkih nauka Akademije nauka i umjetnost Bosne i Hercegovine povodom „Odluke“ Odbora za standardizaciju srpskog jezika Instituta za jezik SANU. <http://www.anubih.ba/index.php/homepage/novosti/296-saopcenje-odjeljenja-humanistickih-nauka-akademije-nauka-i-umjetnosti-bosne-i-hercegovine-povodom-odluke-odbora-za-standardizaciju-srpskog-jezika-instituta-za-jezik-sanu> (2015-10-19)

nacionalista, vagy bármilyen napi politikai témába, de mivel most a szerb akadémia lépett fel, reagálniuk kell a „ellentmondásos, politikailag orientált és vesztélyes dokumentumra”. A válaszlevélben egyértelműen amellet érvelnek, hogy a bosnyák nyelv léte tény, s minden népnek joga, hogy úgy nevezze meg saját nyelvét, ahogy akarja. Elutasítják a lingvisztikai nacionalizmust, és mind annak szerb, mind horvát verzióját elvetik, mert azok mítoszokon alapulnak. Továbbá arra hívják fel a figyelmet, hogy a négyéves háború után, amely óta eltelt már húsz év, el kell ásni „a nyelvészeti csatabárdokat”.

Nem célunk itt a két fél álláspontjának teljes bemutatása, e vitával csupán érékelteni próbáljuk, hogy a volt Jugoszlávia tagállamaiban a tudományos kérdések is folyamatosan, illetve újra és újra aktuálpolitikai vitákat gerjesztenek, s ezeknek gyakran nemcsak az ott élő kisebbségek mindennapi életére van hatása, de az országok közti viszonyokat is kiélezik.

3.3. A szerb–magyar együttműködés

A pozitív példa éppen a szerb és a magyar akadémia együttműködése, a Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság létrejötte,³⁰ melyről a két ország államfői döntöttek 2009-ben. A bizottság alapvető célja a történelmi múlt tisztázása. Alapvető célkitűzés, hogy „a szervezet a lehető legkevésbé függjön politikumtól, és így a politikai élet hullámvásaitól nem befolyásolva, szigorúan tudományos alapokra helyezkedve végezhesse a magyar–szerb történelmi megbékélést gátló események hátterének és történéseinek feltárását”.³¹

A két ország tudományos, akadémiai, illetve egyetemi rendszerei között régóta vannak területek, ahol szoros az együttműködés. Kiemelhető például az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete és az Újvidéki Egyetem Magyar Irodalmi és Nyelvi Tanszéke közti kapcsolat, illetve a két akadémia néprajzi intézeteinek közös projektje *A nemzeti kisebbségek kultúrája és identitása: magyarok Szerbiában – szerbek Magyarországon* címmel.

4. Kísérlet a szerb akadémia megújítására

Mint többször hangsúlyoztuk, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia életére az utóbbi évtizedekben hangsúlyosan nyomta rá bélyegét a politika, illetve fordítva, egyes akadémikusok tevékenysége a politikára. A szerb akadémikusok ezen része a nyilvánosságban – a mai napig – egyfajta híresség, celeb, akiket szívesen kérdeznek meg bármiről, és szívesen is nyilatkoznak súlyos nemzeti témákról, gyakran szó szerint a nemzeti határokat feszegetve. Az akadémikus ilyen

³⁰ <http://www.magjarszerbmult.hu/> (2015-10-19)

³¹ http://www.magjarszerbmult.hu/?page_id=6 (2015-10-19)

értelemben a nemzetmentő szerepét veszi fel, népszolga, és a tudományos-művészeti tevékenység háttérbe szorul. Mindezen okok miatt az akadémián belül folyamatos a feszültség ezen irányzat képviselői és azok között, akik a szaktudományosság elkötelezett hívei.

Az utóbbi irányzat megerősödését jelzi, hogy 2003-ban a nemzetközileg elismert építész, Nikola Hajdin lett a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia elnöke, majd 2015-ben Vladimir Kostić neurológust választották meg.³² Kostić megválasztásakor kihangsúlyozta, hogy az akadémia vezetőségének konstruktívan kell jelen lennie a nyilvánosságban olyan nemzeti kérdések esetében, amelyekről nincs meg a konszenzus, hogy Szerbia talpra álljon, de az akadémia kötelessége elsősorban tagjai munkásságának bemutatása, az eredmények kihangsúlyozása akkor, amikor „Szerbia az önsajnálát atmoszférájában él”.³³

Kostić 2015 őszén egy nyilatkozatával hatalmas felzúdulást váltott ki. A Belgrádi Rádióknak adott interjújában³⁴ ugyanis Szerbia örök nemzeti kérdéséről is beszélt. Részben félreértelmezett, differenciált véleményének lényege, hogy Koszovó tartomány már úgysem lesz Szerbia része, figyelembe kell venni a realitást, és őt sokkal jobban érdekli a boszniai Szerb Köztársaság sorsa, ahol „másfél, kétfélmillió” szerb él. Noha az interjúban nem azt állította, hogy Koszovóért cserébe azt kell kérni, hogy a boszniai Szerb Köztársaság Szerbia része legyen, ezt sokan így értelmezték, és támadták az elnököt, azt is megkérdőjelezve, hogy az akadémia elnöke egyáltalán véleményt nyilváníthat-e ilyen kérdésben. Az elhúzódó vita ugyanakkor jól szemléltette, hogy a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Szerbia, a szerb társadalom hagyományosan kiemelt, fontos nemzeti intézménye, amelynek tekintélye megkérdőjelezhetetlen. Mindeközben az akadémiát az új elnök politikailag neutrális intézménynek képzelel el, a tudományos élet, az intézményrendszer megújítására, a nemzetközi együttműködések felélesztésére törekszik, nem elzárkózva szükség esetén a hétköznapi felmerülő éles kérdések tudományos szempontú véleményezésétől sem.

* * *

A fentiekből láthatjuk, hogy a szerbiai államiság kérdései az utóbbi évtizedekben mindenre rányomták a bélyegüket, így a tudományos és egyetemi rendszerre is. Ilyen körülmények közepette talán nem csoda, hogy noha jelentős számú szerb él kisebbségben a Szerbiával határos országokban, illetve még többen

³² Bubnjević, Slobodan: Izbori u SANU: Novi predsednik i novi akademici. *Vreme*, 2015. március 5. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1276235> (2015-11-08)

³³ Živanović, Katarina: SANU da bude primer. *Danas*, 2015. április 8. http://www.danas.rs/danasrs/dijalog/sanu_da_bude_primer.46.html?news_id=299981 (2015-11-08)

³⁴ Dokumenti: Šta je rekao dr Vladimir Kostić, predsednik SANU: Politika nam je pojava život. *Vreme*, 2015. október 22. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1336552> (2015-11-08)

diaszpórában Nyugat-Európában és a tengeren túl, csak a boszniai Szerb Köztársaságban beszélhetünk szerb tudománypolitikáról és -szervezésről, de egyelőre ez is inkább politikai, semmint tudományos kontextusban helyezhető el (akárcsak a koszovói szerb kisebbség ügye). Ugyan a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Balkanológiai Intézetében foglalkoznak a szerb, illetve a szerbiai kisebbségek kérdéseivel, ezek azonban sokkal esetlegesebbnek tűnnek, mint a hasonló vonatkozású magyarországi intézményrendszer, kutatások, és inkább történeti-néprajzi, illetve nyelvészeti jellegűek, nem pedig a kisebbségek mai társadalmi, kulturális, politikai stb. életére koncentrálnak. Az akadémiai intézményrendszer szerepét a kisebbségkutatás terén azonban sok tekintetben kiválóan pótolták és pótolják a tudományos folyóiratok, egyetemi kutatóműhelyek, vagy éppen kutatók civil szerveződései, egyéni próbálkozásai.

Horvátország tudományos és kulturális kapcsolatai a határon kívüli horvátsággal

*Hornyák Árpád**

1. Horvát nemzeti kisebbségek és diaszpórák a világban

A horvát nemzet egyike Európa legsokszínűbb, legvegyesebb összetételű nemzeteinek. A történelem folyamán a horvátok a 11. század végén elveszítették állami szuverenitásukat és nagy többségük 1918-ig, időről-időre eltérő szintű, de mindvégig létező autonómiát élvezve a Magyar Királyság keretein belül élt. Az évszázadok során a horvátság jelentős elemei vándoroltak el a mai anyaország határain kívül eső területekre. E területeknek egy része az első világháborút megelőző időkben a Magyar Királyság részét képezte, majd az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után más országok fennhatósága alá tartozott, így Magyarországon kívül jelentős számban kerültek horvátok Ausztriához és Olaszországhoz. A horvát nemzet túlnyomó többsége a világháború után megalakult első, majd második délszláv államban államalkotó népként több nagy közigazgatási egységben, tartományban, föderatív tagköztársaságban élt. A második Jugoszlávia felbomlását követően azonban az egykori tagállamokból megalakult államokban kisebbségi helyzetbe kerültek.

Napjainkban közel négy millió olyan személy él a világban Horvátország határain kívül, akik horvát származásúak, akik a horvát törvények alapján jogot formálhatnak a horvát állampolgárságra, s akiknek 25%-a beszél vagy ért horvátul.¹ Ezek alapján a 4,5 milliós Horvátország mindenképpen előkelő helyet foglal el abban a rangsorban, amely azt méri, hogy az anyaország lakosságához mérten hány, nemzetéhez tartozó személy él a határain kívül. A határon túli horvátságot a horvát törvényhozás és közvélemény három kategóriába sorolja.

a) *Nemzeti kisebbségekként* tartja számon azokat a horvátokat, akik jobbra a vele szomszédos államokban (Magyarország, Szerbia, Olaszország), vagy a vele valaha államközösségben volt területekből alakult államokban (Szlovénia,²

* MTA BTK Történettudományi Intézet (Budapest)

¹ <http://www.hia.com.hr/iseljenici/iseljenici01.html> (2016-03-01) Horvát állampolgárságot lehet szerezni származás (horvát állampolgársággal rendelkező szülők), honosítás (tartósan Horvátország területén élő, horvátsághoz kötődő, és azt tisztelő kérvényező, valamint kitelepültek és leszármazottaik illetve az ő házastársaik), születés (Horvátország területén, függetlenül attól, hogy milyen állampolgárságú szülőktől) és nemzetközi szerződések alapján. Zakon o Hrvatskom državljanstvu. <http://www.zakon.hr/z/446/Zakon-o-hrvatskom-dr%C5%BEavljanstvu> (2016-03-01)

² Szlovéniában, ahol a becslések szerint mintegy 50 ezer horvát él, nem ismerik el nemzeti kisebbségnek, mondván, hogy nem őshonosak, csak a második Jugoszlávia idején települtek be.

Ausztria, Macedónia stb.) élnek autochton őslakosként, s az adott államok is akként tekintenek rájuk.

Szerbiai horvátok, első sorban a Vajdaság Autonóm Tartomány területén élők az őshonos lakosok közé tartoznak, akiknek száma az utolsó évtizedekben (Jugoszlávia felbomlási folyamata és elhúzódó polgárháború/háború) miatt jelentősen csökkent. A 2011. évi népszámlálás adatai szerint Szerbiában 57 900 fő vallotta magát horvátnak, 16 706 bunyevácnak, akik közül 47 033 illetve 16 469 fő élt a Vajdaság területén.³

A szerbiaihoz hasonló létszámúra becsülik a horvát adatok a Magyarországon élő horvátok számát.⁴ Magyarország mai területén élő horvátok ősei különböző korokban és a szlavón, horvát etnikai terület más-más vidékeiről érkeztek a Drávától északra fekvő területekre elsősorban a törökök elől menekülve, illetve a török hódoltság korában (vagy azt követően) a 15. és a 18. század között.⁵

b) A *Bosznia-Hercegovinában élő horvátok* külön kategóriát alkotnak, akik a határon túli horvátság jelentős részét teszik ki. Számuk az 1991-es népszámlálási adatok szerint meghaladta a 760 ezret. Napjainkra ez a szám 500 ezer fő körül lehet. Pontos adatokkal nem rendelkezünk, lévén hogy az utolsó népszámlálás (2013) nemzetiségi adatait mindmáig nem hozták nyilvánosságra. Egyedisége ennek a horvát közösségnek mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy egyike Bosznia-Hercegovina három államalkotó nemzetének (horvát, bosnyák, szerb), aminek jogalapját a számarányok és földrajzi közelség mellett mindenekelőtt a területek történelmi fejlődési sajátosságai adják. E területek ugyanis a középkorban, majd az újkorban többnyire azoknak az államalakulatoknak a részét képezték, amelyek a horvátok nagy részét is keretbe foglalták: a Horvát Királyság, majd a Magyar Királyság, az Osztrák–Magyar Monarchia, s végül a két Jugoszlávia. Őshonos lakosságról van tehát szó, amely ezernyi szállal, gazdasági, emocionális, kulturális mellett hangsúlyosan politikai szállal is kapcsolódik a mai Horvátországhoz. Ez utóbbi, politikai kötődés indokolja kiemelt szerepüket a Horvát Köztársaságon kívül élő horvátság körében.

³ <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf> (2016-03-01) Mindenképpen ki kell emelni, hogy a számokat illetően komoly eltérések mutatkoznak még az egyes horvát állami, központi, hivatalos szervezetek adataiban is. Például a Határon Túli Horvátok Hivatala szerint 47 033 horvát él a Vajdaságban (<http://www.hrvatiizvanrh.hr/hr/hmiu/hrvatska-manjina-u-srbiji/14>), addig a Vajdasági Horvátok Kulturális Intézete szerint 56 546 fő (<http://www.zkvh.org.rs/index.php/bastina/hrvati-danas/6-hrvati-u-vojvodini-danas?showall=&start=1>) (2016-03-01)

⁴ <http://www.hrvatiizvanrh.hr/hr/hmiu/hrvatska-manjina-u-republici-madarskoj/9> (2016-03-01) 50 ezer főre becsülik a Magyarországon élő horvátok számát, miközben a honlap közli a hivatalos magyar adatokat is a 2011-es népszámlálásról, miszerint 26 740 fő vallotta magát horvátnak.

⁵ Sokcsevits Dénes: *A magyarországi horvátok rövid története*. <http://docplayer.hu/7592607-A-magyarorszag-i-horvatok-rovid-tortenete-sokcsevits-denes.html> (2016-03-01)

c) A kitelepült és diaszpórában élő horvátok alkotják a harmadik nagy csoportot. Ezek adják az anyaország határain kívül élő horvátok legnagyobb részét. A legnépesebb horvát közösségek a világban, Argentínában, Ausztráliában, Németországban, Kanadában és az Amerikai Egyesült Államokban vannak. Egy millió Európában, közel 2 millió az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában, 500 ezer Dél-Amerikában és mintegy 300 ezer Ausztráliában.⁶ Az ő közösségeik az utolsó 150 év migrációs folyamatainak és migrációs hullámainak eredményeként alakultak ki.

A horvátok nagyarányú migrációja a Habsburg (Osztrák–Magyar) Monarchia határain kívüli területekre a 19. század második felében kezdődött. A horvátok tengeren túlra, mindenekelőtt az Egyesült Államokba irányuló kitelepülése az 1890-es években öltött nagyobb méreteket, amelynek során az első világháború kitöréséig mintegy fél millióan települtek Horvátországi területekről a lehetőségek hazájába. A két világháború közötti évtizedekben ez a szám további 150 ezerrel gyarapodott. Mindkét esetben alapvetően gazdasági jellegű kivándorlásról volt szó, ami igaz a többi tengerentúli államba és nyugat-európai országba irányuló kivándorlásra is.⁷ Ettől csak a második világháborút követő évek kivándorlása tért el, amikor is több tízezren túlnyomó részt politikai okokból döntöttek az ország elhagyása mellett. Dél-Amerika és Ausztrália volt ennek a kivándorlásnak a fő célpontja.⁸ Fontos azonban megjegyezni, hogy a Dél-Amerikába irányuló kivándorlás már a 19. század végétől is százezres nagyságrendű volt.

A titói Jugoszláviában a már említett politikai okokkal magyarázható kivándorlás mellett az 1960-as évektől jelentkezett az az újabb hatalmas kivándorlási hullám, amely elsősorban a nyugat-európai államokba, mindenekelőtt Nyugat-Németországba irányult. E mögött határozottan a gazdasági motiváltság húzódtott. Eredetileg ideiglenes jellegű tartózkodásnak indult, innen a benne részt vevők „vendégmunkás” megnevezése is, amely azonban nagyon sok esetben véglegesnek bizonyult. Döntően e kivándorlás eredményeként jött létre az a napjainkra egy millió főt kitevő európai horvátság, amelyről már esett említés.

Ennek a több milliányi anyaország határain kívül élő horvátságnak az összefogása, kulturális és nemzeti identitásának ápolása és megőrzése valamint egyívé tartozásának erősítése az 1991-ben megalakult független demokratikus

⁶ Azt, hogy mennyire nehéz is pontosan meghatározni az egyes közösségek létszámát, jól jelzi Ausztrália példája, ahol az utolsó, 2006-os népszámlálás szerint 118 051 személy vallotta magát horvát származásúnak. Az ausztrál külügyminisztérium ugyanakkor úgy véli, hogy mintegy 150 ezer horvát él az országban, míg maguk az ausztráliai horvátok szerint számuk eléri a 250 ezer főt. Top 5 zemalja u kojima živi najviše hrvatskih iseljenika. <http://croexpress.eu/vijest.php?vijest=2768> (2016-03-01)

⁷ Jelena Lončar: *Iseljavanje hrvata u Amerike te Južnu Afriku*. <http://www.geografija.hr/svijet/iseljavanje-hrvata-u-amerike-te-juznu-afriku/> (2016-03-01)

⁸ Az argentin elnök, Peron, 35 ezer horvát letelepülését engedélyezte. <http://croexpress.eu/vijest.php?vijest=2768> (2016-03-01)

Horvátország kiemelt fontosságú célja. Mindezen célok biztosítására több kormányzati szervezet hoztak létre, amelyek mellé ugyancsak több civil kezdeményezésre létrejött szervezet is társul.

2. A határon túli horvátsággal kapcsolatot tartó nem állami szervezetek

2.1. Matica hrvatska

A határon kívüli horvátok tudományos kulturális életének legrégebbi hagyományokkal rendelkező gyámolítója az 1842-es alapítású Matica hrvatska. A Matica hrvatska önálló, nonprofit nem kormányzati szervezet, amely az idők során nemzeti intézménnyé fejlődött. Tagjai fiók szervezetekbe tömörülnek, amelyek vagy a Matica hrvatska elnökségének támogatásával, vagy pedig minimum 10 fős tagság kezdeményezésére alakulhatnak, akiket a Matica hrvatska működési területébe tartozó közös szakmai vagy más érdeklődés köt össze. Európában Ausztriában, Belgiumban, Németországban, Bosznia-Hercegovinában, Magyarországon és Szerbiában vannak fiókjai. Magyarországon három szervezete, a pécsi, soproni és budapesti működik.⁹ A Matica hrvatska azonban inkább virtuális, közösségteremtő hálója a horvát kulturális intézményeknek szerte a világban, semmint anyagi támogatója a határon túli horvát tudományosságnak.

2.2. Horvát Kivándoroltak Szövetsége

Ez a szövetség (Hrvatska Matica iseljenika) 1951-ben alakult Zágrábban, majd 1992-ben megújult formában azzal a céllal, hogy központi nemzeti intézménye legyen a Horvátország határain kívül élő horvát etnikai kisebbségek, kitelepültek közösségei helyzete szempontjából fontos társadalmi és gazdasági tevékenységeknek. Kezdetől fogva társadalmi szervezatként, alapítvány formájában funkcionált, amely kapcsolatot teremtett, tartott fenn és ápolt a világba kitelepült horvátokkal és leszármazottaikkal, egyesületeikkel, klubjaikkal. Napjainkban az egyetemes horvátságnak szóló kulturális, tudományos, sport, kiadói és tájékoztató programok szervezése teszi ki tevékenységi körének döntő részét.¹⁰

2.3. Horvátok Világszövetsége

A szövetség (Hrvatski svjetski kongres) nemzetközi, nonprofit, párton kívüli és civil szervezet, amelynek feladata összefogni valamennyi horvátot, horvát szervezetet és intézményt az anyaországon kívül. Célja a horvátok összetartozásának

⁹ Összehasonlításképpen, egyedül Boszniában és Hercegovinában van több fiókszervezete, 17, míg Németországban csak kettő. <http://www.matica.hr/ogranci/> (2016-03-01)

¹⁰ <http://www.matis.hr/index.php/hr/o-hmi-2/povijest> (2016-03-01)

erősítése, törekvései elérésének segítése, és a horvátság vallási, szellemi, kulturális, társadalmi és sport hagyományai folytonosságának és fejlődésének biztosítása. E célból a Horvátok Világszövetsége igyekszik erősíteni a világ különböző tájain élő horvátok kapcsolatát Horvátországgal, mint központi alkotó erejével; erősíteni és támogatni a horvátok társadalmi, vallási, szellemi, kulturális és sport életének alkotó fejlődését.¹¹ A szervezetet 1993-ban hozták létre, központja New Yorkban van, és mintegy 30 országban fejt ki tevékenységét. 1998-ben felvették az ENSZ-be, mint nemzetközi nem kormányzati szervezetet, konzultációs státusszal. Számos bizottságán keresztül működik, melyek között természetesen az egyik a kultúra, sport, iskolaügy és az anyaországgal való kapcsolat bizottsága. Az éves kongresszusain a Horvátok Világszövetsége értékes elismerésekkel és jutalmakkal értékeli az egyéneket és intézményeket, amelyek a legtöbbet tették a horvátság érdekében.¹²

2.4. Határon Túli Horvátok Tanácsa

Félig-meddig állami szervnek tekinthető a Horvát Köztársaság kormánya által 2013-ban megalakított Határon Túli Horvátok Tanácsa (Savjet Vlade Republike Hrvatske za Hrvate izvan Republike Hrvatske), amely tanácsadó testületként működik, s amelybe a horvátországi kormányképviselők és közéleti személyiségek mellett a határon túli horvátok képviselői is helyet kapnak.¹³ Feladata segíteni Horvátország kormányát a határon túli horvátokkal kapcsolatos politikájának alakításában, programtervezésben és a megvalósításban.

2.5. Határon Túli Horvátok Bizottsága

Meg kell még említeni a horvát parlamentben, a Saborban működő Határon Túli Horvátok Bizottságát (Odbor za Hrvate izvan Republike Hrvatske), amely a határon túli horvátokat érintő törvényhozásban munkabizottságnak megfelelő jogokkal és köteleességekkel rendelkezik, beleszólással bír minden nemzetközi és egyéb együttműködési tervbe, amely a határon túli horvátok érdekeit szolgálja a szomszédos államokban és a világban, illetve az ehhez kapcsolódó anyagi támogatási kérdésekben. Feladatai közé tartozik a rendszeres kapcsolattartás a határon

¹¹ <http://www.crowc.org/o-nama/openito> (2016-03-01)

¹² A horvát érdekek előmozdításáért a világban, elismerés külföldiek részére a horvát nemzeti érdekek előmozdítása érdekében tett erőfeszítéseikért stb.

¹³ A bosznia-hercegovinai horvátok 9 képviselője, a horvát nemzeti kisebbségek 17 képviselője (Szerbia 3, Magyarország, Ausztria és Szlovénia 2–2, Bulgária, Montenegró, Cseh Köztársaság, Olaszország, Koszovó, Macedónia, Románia és Szlovákia egy-egy fővel). <http://www.zakon.hr/z/507/Zakon-o-odnosima-Republike-Hrvatske-s-Hrvatima-izvan-Republike-Hrvatske> (2016-03-01)

túli horvátokkal, illetve kezdeményezés és javaslatétel a szomszédos államokban és a világban élő horvátokkal kapcsolatosan.¹⁴

3. A határon túli horvát tudományosság és kultúra horvátországi támogatása

A legjelentősebb támogató értelemszerűen a Horvát Köztársaság állami szervei között található, a Határon Túli Horvátok Hivatala (Državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske). A Hivatal megalapításáról a 2012-ben elfogadott „A Horvát Köztársaság és a Határon Túli Horvátok Kapcsolatairól” szóló törvény rendelkezett. A törvény a Hivatal felállításán túl egyébek mellett rendezte a horvát állampolgárság nélküli horvátok jogállását, szabályozta a határon túli horvátokkal foglalkozó szervek egymáshoz való viszonyát, és a határon túli horvátokkal való együttműködés formáit is.¹⁵

A határon túli horvátokat a korábbiakban már részletezett három csoportba sorolja a törvény: Bosznia-Hercegovinában élő horvátok, akik egyenjogú, önálló és államalkotó népe ennek a független államnak; az egyes európai államokban élő horvát nemzeti kisebbségek; a tengeren túlra és más európai államokba kitelepült horvátok és leszármazottaik. A Határon Túli Horvátok Hivatalának a többi határon túli horvátokkal foglalkozó szervezethez hasonlóan mindhárom csoporttal kapcsolatosan vannak feladatai.

A Hivatal feladatai közé tartozik összefogni és erősíteni a kapcsolatokat a világ horvátsága különböző szerveződéseivel, szervezeteivel, társulataival, intézményeivel, kulturális központjaival, katolikus misszióival stb. és támogatást nyújtani részükre a horvát nyelv, kultúra népszerűsítéséhez, illetve a tudományos, gazdasági és egyéb együttműködéshez. A Hivatal 2015–2017 időszakára vonatkozóan kidolgozott stratégiai terve a határon túli horvát közösségekkel való kapcsolatok és együttműködés erősítését szolgáló kulturális, tudományos és oktatási projektek számát a korábbi, 2015 előtti időszakhoz képest jelentősen megnövelte. A Hivatal által támogatott kulturális rendezvények számát, amelyek a határon kívüli horvátokkal való kulturális együttműködés fejlettségét szemlélteti, a 2014-es szerénynek tekinthető 16-ról 25-re, 26-ra majd 2017-re 27-re kívánta növelni. A közös tudományos, oktatási és sport programok számát hatról évenként eggyel növelve 2017-re 9-et irányzott elő. Ebbe a körbe sorolhatók a boszniai horvátok és a horvát kisebbségek és kitelepültek történetének feldolgozására kiírt projektek is, ami talán a legjobban jelzi a tudományos együttműködés fokát a határon túli horvát tudományossággal. Ezek számát a kezdő 11-ről évenként eggyel növelve 2017-re

¹⁴ Radna tijela Hrvatskog sabora, Odbor za Hrvate izvan Republike Hrvatske. <http://www.sabor.hr/Default.aspx?sec=5200> (2016-03-01)

¹⁵ <http://www.zakon.hr/z/507/Zakon-o-odnosima-Republike-Hrvatske-s-Hrvatima-izvan-Republike-Hrvatske> (2016-03-01)

14-ben szabta meg. A horvát származású diákok Horvátországban tanulását elősegítő kollégiumi és egyetemi helyek radikális növelését tervezték, a kezdeti 50-ről 110-re, és új elemként megjelentek a határon túli horvátok részére kiírt tudományos és kutatási projektek, amelyek számát évente eggyel növelve 2017-ben háromban szabták meg.¹⁶ A támogatások körét a korábban említett hármas tagolásban határozták meg (Bosznia és Hercegovina, nemzeti kisebbségek, kitelepült/diaszpóra horvátság). A horvát nemzeti kisebbségek támogatására kiírt nyilvános pályázatok támogatását a 12 európai állam nagykövetségein keresztül bonyolították.

A 2013-as évi költségvetésből a határon túli horvátok támogatására, a 2014-es és 2015-ös évben tervezett programok és projektek lebonyolítására a költségvetés 112,5 millió kunát (mintegy 15 millió eurót) irányzott elő, amely összeg a Határon Túli Horvátok Hivatala, a Pénzügyminisztérium, a Művelődési Minisztérium, az Európai Unió Alapok és Regionális Fejlesztések Minisztériuma, a Tudományos, Oktatási és Sportminisztérium, valamint az Egészségügyi Minisztérium hatáskörében került elosztásra. A teljes összeg felét, 61,2 millió kunát (7,5 millió eurót) a Határon Túli Horvátok Hivatala kapta kezelésbe, azzal a megjegyzéssel, hogy ebből kell fedezni a Horvát Kivándoroltak Szövetségének működését is.¹⁷

A Horvát Tudományos, Oktatási és Sportminisztérium a felelős a horvát nyelv oktatásáért és a horvát kultúra ápolásáért a határokon kívül élő horvát fiatalok és gyermekek körében, illetve a kitelepült horvátok körében, ahol a horvát a családon belül beszélt nyelv. A horvát nyelv oktatása ugyanakkor nyitott mindazon gyermekek előtt is, akik meg szeretnék ismerni a horvát kultúrát és megtanulni a horvát nyelvet. A felelős horvát minisztérium által felügyelt és szervezett oktatási programokon túl, egyes külföldi államokban léteznek olyan horvát oktatási formák is, amelyek integrálódtak a fogadó állam oktatási rendszerébe, amelyet a fogadó ország oktatási hatóságai felügyelnek. Komoly jelentőséggel bírnak azok az oktatási programok is, amelyeket a külföldi horvát közösségek és katolikus missziók szerveznek. A Horvát Tudományos, Oktatási és Sportminisztérium a világ több mint 20 országában szervezi és támogatja a horvát oktatást teljesen vagy részben (Argentína, Ausztria, Belgium, Montenegro, Chile, Franciaország, Olaszország, Írország, Kína, Magyarország, Macedónia, Hollandia, Norvégia, Németország, Lengyelország, Románia, Oroszország, Szlovákia, Szlovénia, Szerbia, Svájc, Nagy-Britannia). Mintegy 6300 diák, 310 oktatási helyszín és 95 tanító vesz részt benne. A Minisztérium választja ki és alkalmazza az oktatókat, akik tevékenységüket egységesen a horvát nyelv külföldön történő oktatására kidolgozott tanterve alapján végzik.¹⁸

¹⁶ Strateški plan Državnog ureda za hrvate izvanRepublike Hrvatske za razdoblje 2015–2017. <http://www.hrvatiizvanrh.hr/pdf/hmiu1525654328.pdf>

¹⁷ <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=51589> (2016-03-01)

¹⁸ *Narodne novine*, 194 (2003).

Azokban az államokban, amelyekben a horvát nemzeti kisebbségek tagjai élnek, többnyire a rendes oktatás keretében történik a horvát nyelvű oktatás. Ezeknél a horvát állam támogatása kimerül abban, hogy a tanítók és tanárok részére a Horvát Oktatási és Nevelési Ügynökség által szervezett nyári szemináriumokon kínálnak lehetőséget a szakmai továbbképzésre. A minisztérium a költségvetési keretek nyújtotta lehetőségekhez mérten tankönyvek és más oktatási eszközök vásárlásával, illetve egyes államokban az illető államok oktatási hatóságai jóváhagyásával a tanító munkájának többletfinanszírozásával igyekszik a horvát nemzetiségű gyermekek és fiatalok horvát nyelvű oktatási igényeit előmozdítani. A tengeren túli államokba (Ausztrália, Kanada, Amerikai Egyesült Államok) kitelepült horvátok számára szervezett horvát nyelvű oktatás leggyakrabban az integrált típusba tartozik, vagy pedig a horvát közösségek és katolikus missziók keretében zajlik. A chilei és argentinai horvát nyelvű oktatás szervezésében és magában az oktatásban is részt vállal a Minisztérium is. Az egyes európai államokban (Dánia, Svédország, Finnország) pedig a horvát nyelvű oktatás teljesen integrálva van a fogadó ország oktatási rendszerébe, így szervezését és finanszírozását is a fogadó állam végzi.¹⁹

A Minisztérium 28 hivatalos horvát nyelv és irodalom lektori státuszról gondoskodik, és három horvát tanulmányok központjáról Ausztráliában és Kanadában, amelyeket társfinanszíroz. Az említett lektorátusokon és központokon túlmenően, amelyek keretében 21 országban több mint 2000 diák vesz részt, a Minisztérium teljesen vagy részben még további 30 lektort támogat, akik nem tartoznak az hatáskörébe. A Minisztérium függetlenül attól, hogy a hatáskörébe tartozó lektorátusról van szó vagy sem, rendszeresen ellátja őket kroatisztikai irodalommal, szótárakkal, filmekkel és más oktatási multimédiás eszközökkel.

A lektorátusok diákjai számára a Minisztérium egy szemeszteres ösztöndíjat adományoz a horvát nyelv tökéletesítése céljából a Zágrábi Egyetem és a Rijekai (Fiumei) Egyetem Bölcsészettudományi Karán. Emellett rövidebb tudományos tartózkodást is lehetővé tesz a részükre kutatások, konzultáció stb. céljából. A lehetőségekhez mérten a Minisztérium csoportos tanulmányutakat biztosít külföldi hallgatók részére, hogy lehetőségük nyíljon megismerkedni a horvát kultúrával és nyelvvel.²⁰

Meg kell még említeni egy a Minisztérium által létrehozott programot, Egyesség a tudás segítségével (Jedinstvo uz pomoć znanja / Unity through Knowledge Fund), amely alapítvány formájában működik, s amelyhez világbanki hitel biztosítja az anyagi fedezetet. Ez célul tűzte ki a külföldön dolgozó horvát kutatók, vagy horvát származású kutatók visszatérésének előmozdítását vagy legalább a kapcsolatok kialakítását a hazai kutatókkal. Ez alapkatásokat és alkalmazott

¹⁹ Hrvatska nastava u inozemstvu. <http://public.mzos.hr/Default.aspx?sec=2116> (2016-03-01)

²⁰ Propisani postupak za izbor lektora. <http://public.mzos.hr/Default.aspx?sec=2109> (2016-03-01)

kutatásokat támogató program, amelynek a fentiek mellett fontos célja a horvát gazdaság számára új értéket teremtő kutatások, illetve a horvátországi kutatási infrastruktúra fejlesztése. Igyekszik előnyt kovácsolni abból, hogy a világban millió számra élnek horvátok, akik sokszor a világ élvonalába tartozó kutatási helyeken dolgoznak és világszínvonalú tudás birtokában vannak, akik megfelelő körülmények biztosítása mellett Horvátországba csábíthatók.²¹

4. A határon túli horvátok kutatása és horvát tudományos műhelyek a világban

A határon túli horvátok kutatása elsősorban a határon kívüli horvát közösségek hatáskörében történik, amely tevékenység finanszírozásába horvátországi forrásokat is igyekeznek bevonni.

A legjelentősebb határon túli horvát tudományos központok, aligha véletlenül a területileg Horvátországhoz legközelebb eső területeken alakultak ki, ahol a legmesszebbre nyúlik vissza az időben a kötődés a horvát törzsterületek iránt: Szerbia, Magyarország és Bosznia-Hercegovina. Utóbbi külön eset, lévén, hogy a horvát egyike a három államalkotó nemzetnek, amely Bosznia-Hercegovina föderációját alkotja, s mint ilyen az elemi, mondhatni természetesnek tekinthető kulturális, tudományos szükségleteit az állami költségvetéséből finanszírozzák.

Szerbiában a Vajdasági Horvát Kulturális Intézet (VHKI, Szabadka, Zavod za kulturu Vojvodanskih Hrvata) az első és legfontosabb hivatásos intézménye a szerbiai (vajdasági) horvátoknak, amelyet 2008-ban alakított meg a Vajdaság Autonóm Tartomány és a szerbiai Horvát Nemzeti Kisebbség Nemzeti Tanácsa. Az intézmény célja a vajdasági horvát kisebbségi közösség kultúrájának megőrzése és előmozdítása, fejlődésének biztosítása. Tevékenységének középpontjában az intézet statútuma szerint fejlesztési projektek kidolgozása áll a vajdasági horvátok részére a tudomány, kultúra és művészetek területén. Ennek eléréséhez kiadói tevékenység, társadalom és bölcsészettudományokban folytatott kutatások, piackutatás és közvélemény kutatás éppúgy a tevékenységi körébe tartozik, mint könyvtárak, múzeumok, levéltári gyűjtemények működtetése és adatbázisok létrehozása és kezelése, valamint szemináriumok, oktatói műhelyek és táborok szervezése stb. Az Intézet három nagy egységbe tagolódik: tudományos-kutatási egység, információs-dokumentációs és kommunikációs egység és végül a legkiterjedtebb a művészeti-kulturális és a horvát nemzeti kisebbség oktatási, kulturális és tudományos szakmai tökéletesítése. Az intézet egységbe fogja a mintegy félszáz vajdasági horvát kulturális egyesületet.²²

²¹ <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=7620&sec=2163> (2016-03-01)

²² <http://www.zkvh.org.rs/> (2016-03-01)

Kiemelkedő jelentőségű a vajdasági horvátok tudományos életében a Horvát Akadémiai Társaság (Hrvatsko Akademsko društvo), amely elsősorban a szabadkai horvát értelmiség egyesülete. A Társaság az egész Vajdaság területéről fogja össze akadémiai képzettséggel rendelkező tagságát, de tagjai között vannak Belgrádból és Horvátországból is. A Társaság eredetileg azzal a céllal alakult 1998-ban, hogy a társadalom-, és bölcsészettudományokat népszerűsítse, s hogy a horvát nemzethez kapcsolódóan történettudomány, kultúra, szociológia, pszichológia, demográfiai, kommunikáció, közgazdaságtan, irodalomtudomány területén a kutatásokat előmozdítsa az egykori Jugoszlávia területén, ám napjainkban működési területe Szerbiára korlátozódik. A Társaság a fentebb felsorolt tudományágakhoz kapcsolódó szekciókban működik.²³ Legfontosabb projektje a vajdasági horvát tudományos élet egészének egyik kiemelkedő vállalkozása: a vajdasági horvátok lexikonja, *Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i šokaca* [A Duna-menti horvátok-bunjevacok és sokácok lexikonja], amelyből mostanáig 12 kötet (füzet) jelent meg.²⁴

Magyarországon a Magyarországi Horvátok Tudományos Intézete (MHTI, Budapest, Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj) az Országos Horvát Önkormányzat, a Horvát Tudományos Kutatók Egyesülete vezetősége és a Pécsi Tudományegyetem BTK Horvát Nyelv és Irodalom Tanszéke munkatársainak közös erőfeszítése eredményeképpen alakult meg 2004-ben.

A Magyarországi Horvátok Tudományos Intézete 2004-ben megkezdte szervezeti struktúrájának kialakítását, amely biztosíthatja a tudományos kutatások eredményeinek megjelentetését, tudományos könyvtár, saját archívum létrehozását, de amely ugyanakkor megteremti az ország különböző helységeiben alkotó horvát kisebbségi kutatókkal való folyamatos kapcsolattartás infrastruktúráját is. Az MHTI egyik fő feladatának tekinti a magyarországi horvát kisebbségi kutatói bázis kiszélesítését, és a tudományos utánpótlás kinevelését, de ugyanilyen jelentőséget tulajdonít a különböző horvát oktatási intézmények, társadalmi és civil szervezetek stb. együttműködésével megvalósítandó tudományos népszerűsítő tevékenységnek is.

Az alakuláskor kidolgozott hosszú távú munkaterv fő projektje a magyarországi horvátok hagyományos kultúrájában a huszadik században, 1918-tól napjainkig végbemenő változások bemutatása és feltérképezése volt. A vázolt kutatási téma célja a horvát kisebbség kultúrájában, társadalmában (szociális struktúrájában), nyelvében, szokásaiban, identitásában bekövetkezett 20. századi változások leírása és értékelése volt, amely a magyarországi horvátokat bemutató lexikonban lett volna közzétéve. A terv tényleges megvalósításának előfeltételei azonban egy évtizedig nem voltak adottak. Csak 2015 szeptemberében került sor a projekt

²³ http://www.had.org.rs/o_nama.php (2016-03-01)

²⁴ <http://www.matis.hr/index.php/hr/aktivnosti/dogadanja/3322-novi-svezak-leksikona-podunavskih-hrvata-bunjevaca-i-sokaca> (2016-03-01)

szervezeti háttérének kidolgozására, és ekkorra sikerült az Országos Horvát Önkormányzatot beállítani a projekt mögé, amely vállalta, hogy különböző alapok útján megpróbál anyagi támogatást biztosítani a Lexikon számára. Arra való tekintettel, hogy a szerbiai Vajdaságban is hasonló projekten, a vajdasági horvátok lexikonjának elkészítésén dolgoznak, logikusan következett a lépés, hogy az MHTI tapasztalatcsere céljából kereste a kapcsolatot a vajdasági horvátok tudományos intézményeivel, és az eltelt évtized során szoros együttműködés alakult ki közöttük.²⁵

Boszniában, pontosabban, Hercegovinában, Mostarban található az egyetlen Horvátországon kívüli horvát egyetem, amelyben az oktatás horvát nyelven folyik, amely egyébként egyike az állam hivatalos nyelveinek. Az egyetem előzményei a 19. század végén alakult ferences teológiai főiskoláig nyúlnak vissza. Napjainkban 10 kara, közte képzőművészeti kara van, mintegy 16 ezer hallgatóval, jelentős támogatásban részesül a horvátországi egyetemek és a horvát kormány részéről. Az előbbieket engedélyezik oktatóik részére, hogy részt vegyenek a mostari egyetem oktatási tevékenységében, míg a horvát kormány fedezi ennek költségeit. Emellett a zágrábi kormány komoly fejlesztési támogatást nyújt az egyetem részére.²⁶ Az egyetem keretében több tudományos intézet működik: közgazdaságtudományi, építészeti, horvát nyelv, irodalom és történelem, gépészeti, jogtudományi, társadalomtudományi és a karsztkutatási kutatóintézet. Az egyetem mellett számos horvát egyesület működik, amelyek aktív szerepet vállalnak a horvát nyelv és nemzeti tudat ápolásában.

A horvát kormány 2004 és 2014 között 243,8 millió kunát (kb. 32,5 millió eurót) különített el arra a célra, hogy különböző oktatási, tudományos, egészségügyi, kulturális és más területekről benyújtott projektekkel támogassa a Bosznia-Hercegovinában élő horvátok gazdasági és társadalmi megmaradását. 2015-ben a Horvát Köztársaság költségvetése 20 millió kunát (kb. 2,66 millió eurót) különített el ezekre a célokra. A támogatást elnyerőkkel a horvát kormány támogatási szerződést köt, amelynek koordinálására egy tárcaközi bizottságot hozott létre.²⁷

A boszniai horvátság egyik legnagyobb tudományos vállalkozása az ugyancsak a Mostari Egyetemen működő Horvát Lexikológiai Intézet által kiadott Bosznia-Hercegovina Horvát Enciklopédiája (2016 elejéig két kötete jelent meg), amely az első és egyetlen általános és horvát nemzeti enciklopédia Bosznia-Hercegovinában.

²⁵ <http://mhti.hu/hirek/tanacskozas-a-magyarorszag-i-horvatok-lexikonjarol> (2016-03-01)

²⁶ <http://www.hrvtiizvanrh.hr/hr/hmiu/hrvati-u-bosni-i-hercegovini/41> (2016-03-01)

²⁷ A meghatározott összeg nagyjából azonos arányban került elosztásra az oktatás és a tudomány (5 350 ezer), az egészségügy (5 260 ezer), a kultúra (5 millió) és egyéb területek (4 390 ezer) között. <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages//Sjednice/2015/261%20sjednica%20Vlade//261%20-%202014.pdf> (2016-03-01)

Az a tény, hogy a határon túli horvátok három fontos közösségében kiemelkedő jelentőséggel bír a saját nemzetrészüik történetével, népszokásaival, kultúrájával kapcsolatos elemek tudományos és összegző, teljességre törekvő leírása, mondhatni kodifikálása elég egyértelműen jelzi a prioritásokat e közösségek részéről: a minden kisebbség legnagyobb fenyegető veszélyével, a beolvadással szembeni védelmet biztosítani látszó identitás erősítése. Ebbe a sorba illeszkedik a zágrábi Ivo Pilar Társadalomkutató Intézet nagyszabású kiadványa, a Kisebbségi és kitelepült horvátok lexikonja (Leksikon Hrvatskog iseljeništa i manjina), amely ugyancsak a teljesség igényével vágott bele a feladatba, hogy pontos és szabatos szócikkekben tisztázza mindazt, amit a kisebbségi sorsban élő vagy kitelepült horvátokról tudni lehet, érdemes és tudni kell.²⁸

Egyik legjelentősebb tengeren túli horvát tudományos intézet a Chicagóban 1975-ben ferences szerzetesek által megalakított Horvát Etnikai Intézet (Hrvatski etnički institut – Croatian Ethnic Institute). Az intézet fő profilja a horvát nyelv és kultúra terjesztése, valamint horvátsággal kapcsolatos irodalom gyűjtése mellett a kitelepült horvátok és leszármazottaik sorsának nyomon követése, illetve velük kapcsolatos adatbank létrehozása és működtetése, valamint a velük kapcsolatos demográfiai, szociológiai kutatások folytatása.²⁹

A különleges helyzetre való tekintettel, amiben a tengerentúli horvát központok vannak, illetve az alkalmazások korlátozott száma miatt a horvát állam felkarolta azt az Ausztráliából kiindult kezdeményezést, hogy a világban található horvát központokkal szerződést kössenek a horvátországi szakértők virtuális részvételére az ausztráliai és kanadai Horvát Tanulmányok Központjainak oktatói és kutatási tevékenységében.³⁰ Ennek a világ horvát tanulmányi központjait összefogni kívánó virtuális központnak a Spliti Egyetem Bölcsészettudományi Kara biztosít helyet.

A fent említett kezdeményezés a Sydney-i MacQuarie University-ről indult, ahol 1983-ban a világon elsőként alakult kroatisztikai tanszék. 1998-ban ugyanitt megalakították a Horvát Nyelvi Stúdiumok Központját, 2008-ban pedig megnyílt a Spliti Tudományegyetemmel közös projekt keretében működtetett Külföldi Horvát Tanulmányok Központja (Centre for Croatian Studies Abroad). A projekthez csatlakozott a kanadai Waterloo University Horvát Tanulmányok Központja (Croatian Studies Centre at Waterloo University in Waterloo), illetve az Ausztráliai és Új-Zéland-i Horvát Tudományos Alapítvány (Croatian Science Foundation of Australia and New Zealand) mellett a Torontói Horvát Tanulmányok Alapítványa (Croatian Studies Foundation in Toronto).

²⁸ Fontos megjegyezni, hogy a munka megrendelője a Horvát Kitelepültek Szövetsége volt.

²⁹ <http://www.croatian-ethnic-institute.org/about.html> (2016-03-01)

³⁰ Škvorc, Boris: Centar za Hrvatske studije u svijetu filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu. *Croatian Studies Review*, 5 (2008).

A fentebb felsorolt tudományos intézményekkel lényegében ki is merült a tengeren túli horvát tudományos központok felsorolása. Fontos kezdeményezés volt, hogy 2004-ben első ízben rendezték meg a hazai és a határon túli horvát tudósok kongresszusát, amelynek határozott célja volt a külföldön élő és dolgozó horvát vagy kitelepült horvát tudósok összefogása.³¹ A kongresszust azonban a továbbiakban már csak még egyszer, 2007-ben rendezték meg.

* * *

Összegzésként megállapítható, hogy Horvátországnak nincs olyan átfogó stratégiája, amely a határon túli horvát kisebbségek és diaszpórák tudományosságának anyagi támogatását célozná. Kisebb-nagyobb projektek anyagi támogatása zajlik, de ezek elvétele tartoznak a tudományosság világába. A horvátországi intézmények és határon túli horvát intézmények közötti együttműködés nagyon ad hoc jellegű, nincs olyan központi szerv, amely effektíve koordinálná az ilyen jellegű együttműködést, noha régóta megfogalmazódott az igény erre, és láthattuk, vannak olyan szervezetek, amelyek deklaráltnak e feladat ellátására lettek megalakítva. A hangsúly nem annyira a határon túli horvátsággal való tudományos együttműködésen és tudományosságának támogatásán, mint a hagyományok ápolásán, a kulturális és nemzeti azonosság megőrzésén és a horvát identitás erősítésén van.

³¹ <http://www.matica.hr/vijenac/279/Stvaramo%20svjetsku%20mre%C5%BEu%20hrvatskih%20znanstvenika/> (2016-03-01)

Szlovénia és a határon túli szlovén tudományosság

*Kovács Attila**

A tanulmány a határon túli szlovén tudományosság és Szlovénia határon túli szlovénekkal kapcsolatos tudománypolitikájának bemutatására tesz kísérletet a történelmi és demográfia háttér, a szlovén állam határon túli szlovének tudományos életét segítő tudománypolitikájának, valamint az olaszországi és az ausztriai szlovén kisebbségi közösségek tudományos-intézményes hálózatnak bemutatásán keresztül. Habár a szlovén tudománypolitika általában egy kalap alá veszi a határon túli és a diaszpórában (a világban) élő szlovén közösségeket, az írás elsődlegesen a határon túli szlovén tudományosság bemutatására törekszik.

1. Történelmi-demográfia háttér

A szlovének a délszlávok északnyugati csoportját képezik, tagjai koncentráltan, egy tömbben élnek beékelődve a magyar (keleten), a horvát (délen), az olasz (nyugaton) és az osztrák-német (északon) nemzetek között. A 20. század első évtizedéből származó népesedési adatok alapján az 1 384 600 főt számláló szlovén nemzet 90,5%-a az Osztrák–Magyar Monarchia területén élt, míg a maradék közel 10% Olaszország keleti részén (elsődlegesen Udine tartományban), a Habsburgok birodalmával határos területeken. A Monarchiában élő szlovének (1 252 900 fő) túlnyomó része a dualista állam osztrák felében élt Kraina, Karintia, Stájerország, Görz-Gradisca és Isztria tartományokban. A Magyar Királyság területén élő 93 200 szlovén nemzetiségű személy közül 75 100 főt az 1910. évi népszámlálás során a Magyar Királyság területén írtak össze, míg a maradék 18 100 személyt a társországhoz, a Horvát-Szlavón-Dalmát Királysághoz tartozó megyékben.¹

Az első világháborút követő békekötések következtében a szlovén nemzet tagjai négy államban találták magukat. A szlovének többsége az újonnan megalakuló délszláv államba került, ahol a három államalkotó nemzet egyikét képezték (a szerb és a horvát mellett). A Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban a szlovén nemzet tagjainak közel 75%-a élt a két világháború között. A maradék 25% szlovén az SZHSZ Királysággal szomszédos három országba került,² közülük a legtöbben olasz fennhatóság alá, számukat 300 ezerre becsülték. Az 1920-ban megtartott

* Nemzetiségi Kutatóintézet (Ljubljana)

¹ *Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény)*. Összeállította: Pándi Lajos. Budapest, 1997, 52–53.

² Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, 2005, 198.

karintiai népszavazás következtében nagyszámú szlovén maradt Ausztriában.³ Az Ausztriához került Karintiában az 1910-es népszámlálás adatai szerint közel 67 ezer szlovén nemzetiségű személy élt, míg a nem hivatalos szlovén számítások 115 ezer főben határozták meg a szlovének számát. Az 1923-as adatfelvételkor azonban már csak 39 292 fő vallotta magát szlovénnek Karintiában.⁴ A határon túli szlovén közösségek számbelileg legkisebb csoportját a magyarországi szlovének alkották. Az 1941-es népszámlálási adatok alapján Magyarország mai területén 4816 fő vallotta a szlovén nyelvet anyanyelvének, túlnyomó többségük Vas megye Szentgotthárdi járásában élt (Rábavidék).⁵

A második világháborút követően Szlovénia keleti (Magyarország) és északi (Ausztria) határai megmaradtak az első világháborút követő békerendszerben már meghatározott keretek között, míg a nyugati határt csak 1975-ben az Osi moi Egyezményvel sikerült rendeznie Jugoszláviának és Olaszországnak. Habár Szlovénia (Jugoszlávia) nyugati határai „nyugatabbra” kerültek az első világháború után megállapított határokhoz viszonyítva, így is jelentős számú szlovén nemzeti-szerű személy maradt az olasz állam keretein belül.⁶

Az ezredforduló környékén a határon túli szlovén közösségek közül a legnépesebb csoportot az olaszországi szlovének alkotják. Az itt többen élő szlovének a hivatalos olasz adatok alapján 52 ezer főt számlálnak, míg a szlovén becslések szerint a szlovén kisebbség száma Olaszországban 83 ezer és 110 ezer között mozog.⁷ A határon túli szlovének másik népes csoportját az Ausztriában élő szlovének képezik. A 2001-es osztrák összeírás szerint kb. 13 ezer szlovén élt Karintiában, míg a szlovén becslések az itt élő szlovének számát 45–50 ezer főben határozták meg. A karintiai szlovének mellett még Dél-Stájerországban (500 fő),⁸ valamint Bécsben (5 ezer fő) és Grácban (ezer fő) élnek „őshonos” szlovének. A gráci és a bécsi szlovén közösségek a belső migráció következtében alakultak ki.⁹ A határon túli szlovének legkisebb közösségét az ezredfordulón a magyarországi szlovének jelentették. A 2011-es népszámlálás adatai alapján 2 385 fő vallotta magát szlovén nemzetiségűnek és 1 723 fő szlovén anyanyelvűnek Magyarországon. A szlovén nemzetiségűek 73%-a élt Vas megyében, a maradék 27% pedig az országban szét-

³ Karintia déli részeinek hovatartozásáról 1920. október 10-én tartottak népszavazást. A szavazók többsége Ausztria mellett szavazott.

⁴ Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története*. Budapest, é. n., 249.

⁵ Mundra Hírnök Katalin: Slovinci na Madžarskem v luči popisov prebivalstva. In: Gams, Matjaž – Malačič, Janez (szerk.): *Informacijska družba – IS 2011. Zvezek B. Soočanje z demografskimi izzivi*. Ljubljana, 2011, 46.

⁶ Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története*, i. m., 330.

⁷ Zupančič, Jernej: Demografska slika Slovencev v sosednjih državah. In: Gams, Matjaž – Malačič, Janez (szerk.): *Informacijska družba – IS 2011*, i. m., 2011, 140, 142.

⁸ Az ún. regedei sarokban (szlovénul: radgonski kot).

⁹ Zupančič, Jernej: Demografska slika Slovencev v sosednjih državah, i. m., 2011, 140–143.

szórtan élt.¹⁰ A jugoszláv állam 1991-es szétesését követően a Horvátországban élő szlovének is kisebbségi helyzetbe kerültek. A 2011-es horvát népszámlálás szerint 10 517 szlovén nemzetiségű személy élt Horvátország területén, viszont a többségük gazdasági okok miatt vándorolt Horvátországba és csak elenyésző számuk „őshonos”.¹¹

2. Akadémiai és egyéb intézmények

A szlovén akadémiai, valamint az azon kívüli tudományos-intézményi hálózatot az első jugoszláv államban alapozták meg. Még 1919-ben nyílt meg a ljubljainai egyetem,¹² 1938-ban pedig megalakult a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia.¹³

2.1. A szlovén akadémiai hálózat

A 1994-ben elfogadott szlovén akadémiai törvény 3. cikkelye többek között kimondja, hogy az Akadémia „támogatja a teljes szlovén nemzeti közösség tudományos, kulturális és művészeti tevékenységét”.¹⁴ Ennek ellenére az Akadémiának nem áll módjában anyagilag is támogatni a határon túli szlovén tudományos életet, a támogatása elsősorban erkölcsi és tartalmi kérdésekben nyilvánul meg. Az Akadémia a Nemzeti Kisebbségeket Tanulmányozó Bizottságon¹⁵ keresztül fejti ki álláspontját a határon túli szlovén (és a Szlovénián belüli kisebbségek) tudományos élete kapcsán.¹⁶ A szlovén Akadémia alapította, de önálló jogi személyként működik a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia Tudománykutató Központja.¹⁷ A Központ keretén belül 18 kutatóintézet működik, melyek közül a határon túli szlovén közösségek kutatásával elsősorban a Szlovén Néprajzkutató Intézet¹⁸

¹⁰ http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_nemzetiseg (2016-02-01)

¹¹ <http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/censustabsh.htm> (2016-02-01)

¹² Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana. <https://www.uni-lj.si/slo/> (2016-02-01)

¹³ Slovenska akademija znanosti in umetnosti / Slovenian Academy of Sciences and Arts. <http://www.sazu.si/> (2016-02-01)

¹⁴ Zakon o Slovenski akademiji znanosti in umetnosti. Ljubljana, dne 20. julija 1994. <http://www.uradni-list.si/1/content?id=69838&smode=sem> (2016-02-01)

¹⁵ Odbor za preučevanje narodnih manjšin / Committee for Ethnic Minority Studies. <http://www.sazu.si/> (2016-02-01)

¹⁶ Beszélgetés Vilhar Nadaval, a Nemzeti kisebbségeket tanulmányozó bizottság önkéntes titkár-nőjével, 2015. december 19.

¹⁷ Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti / Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts. <http://www.zrc-sazu.si/> (2016-01-11)

¹⁸ Inštitut za slovensko narodopisje / Institute of Slovenian Ethnology. <http://isn2.zrc-sazu.si/sl/predstavitev#v> (2016-01-11)

foglalkozik,¹⁹ de említésre méltó még a Szlovén Nyelvtudományi Kutatóintézet,²⁰ a Szlovén Kivándorlás- és Migrációkutató Intézet²¹ és a Szlovén Népzene Kutató Intézet.²² Az Anton Melik Földrajztudományi Kutatóintézet²³ elsősorban a múltban játszott fontos szerepet a határon túli szlovén kutatóhálózatok kiépítésénél.²⁴

2.2. A szlovén akadémiai kereteken kívül működő kutatóintézetek

Az Akadémia keretén kívül is működnek önálló tudományos intézetek Szlovéniában. Témánk szempontjából a legfontosabb az Etnikai Kutatóintézet vagy Nemzetiségi Kutatóintézet.²⁵ Az 1925. február 1-jén Kisebbségkutató Intézet (Manjšinski Institut) néven megalakult kutatóintézet elsődleges feladata a nagy számban a szomszédos Olaszországban és Ausztriában élő szlovén kisebbségi közösségek, valamint a Szlovéniában élő német és magyar kisebbségi közösségek kutatása volt. Jugoszlávia 1941. áprilisi tengelyhatalmak általi lerohanását követően az intézet feloszlatta magát. Még a második világháború alatt, 1944 januárjában Szlovénia déli részén, a Kočevski Rog erdeiben „újjászervezték” az intézetet Tudományos Kutatóintézet (Znanstveni inštitut) néven, mely a Felszabadító Front keretén belül működött. A „partizán” Tudományos Kutatóintézet elsődleges feladata az volt, hogy a jugoszláv követeléseket alátámasztó háttéranyagokat készítsen a háború utáni békekonferenciára. A háborút követően, 1948 és 1956 között a ljubljanoi egyetem keretén belül működött az intézet,²⁶ majd 1956-tól önálló kutatóintézetként folytatta a munkát Nemzetiségi Kutatóintézet (Inštitut za narodnostna vprašanja) néven. Szlovénia önállósodását követően kutatási területe új témákkal bővült, alkalmazkodva az új kihívásokhoz.²⁷ Az aktuális kutatá-

¹⁹ Gradišnik Ingrid Slavec: Zadnje desetletje od šestih. Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU (1951/2001-2011). *Traditiones*, 40/1, 2011. 115–138.

²⁰ Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša / Fran Ramovš Institute of Slovenian Language. <http://isjfr.zrc-sazu.si/en/predstavitev#v> (2016-01-11).

²¹ Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije / Slovenian Migration Institute. <http://isim.zrc-sazu.si/sl/predstavitev#v> (2016-01-11).

²² Glasbenonarodopisni inštitut / Institute of Ethnomusicology. <http://gni.zrc-sazu.si/sl/predstavitev#v> (2016-01-11).

²³ Geografski inštitut Antona Melika / Anton Melik Geographical Institute. <http://giam.zrc-sazu.si/sl/predstavitev#v> (2016-01-11).

²⁴ <http://www.slori.org/detail.php?id=34&t=pagina&lang=slo> (2016-01-12)

²⁵ Mind a két kifejezés használatban van, a „hivatalos” azonban az Etnikai Kutatóintézet. Inštitut za narodnostna vprašanja / Institute for Ethnic Studies. <http://www.inv.si/domov.aspx?lang=slo> (2016-02-01)

²⁶ 1948-ban a Tudományos Kutatóintézetet felszámolták, a határkérdésekkel foglalkozó részlege pedig Nemzetiségi Kutatóintézet néven (Inštitut za narodnostna vprašanja) folytatta munkáját a ljubljanoi Egyetemen belül.

²⁷ Samo, Kristen: Od Manjšinskega instituta do Inštituta za narodnostna vprašanja (1925–2015) – Ob devedesetletnici začetkov institucionaliziranega preučevanja etnične problematike na Slo-

si területek: szlovén nemzeti kérdés; az olaszországi, ausztriai és magyarországi szlovén nemzeti közösségek helyzete; szlovének a volt jugoszláv tagköztársaságokban; szlovén kivándoroltak helyzete; Szlovéniában élő nemzeti közösségek (és egyéb etnikai csoportok) kutatása; a bevándorlók helyzete Szlovéniában; etnikai kérdések megjelenési formái Európában és a világban.²⁸ A felsorolt kutatási területek is jelzik, hogy az Etnikai Kutatóintézet alaptevékenységeinek köre több ponton is érinti a határon túli szlovén közösségeket, ezen túlmenően nem csak kutatta, illetve kutatja a határon túli szlovén nemzeti közösségeket, hanem tevőlegesen részt is vett a szomszédos államokban létrehozott szlovén kutatóhálózatok felállításában.²⁹

Említésre méltó még az Újkortörténeti Kutatóintézet, mely a szlovén nemzet történelmét kutatja a 19. második felétől napjainkig. Az intézet alaptevékenységéből kifolyólag a határon túli szlovének történelmével is foglalkozik.³⁰

3. Határon túli szlovén tudományos intézmények

A határon túli szlovén kutatóintézmények kialakulásának politikai feltételei csak a második világháborút követően teremtődtek meg. Röviddel a háború után, 1947-ben, illetve 1951-ben alakultak meg az első határon túli szlovén kutatóegységek, mégpedig Olaszországban. Ezt követte 1973-ban Ausztriában és 1974-ben Olaszországban két további kutatóintézet felállítása. Szlovénia 1991-es önállósodását követően további kutatóállomások jöttek létre Ausztriában.

3.1. Olaszország

Időrendi sorrendben az első határon túli szlovén kutatóintézet Olaszországban alakult meg. 1947-ben a nagy kikötővárosban, Triesztben létrehozott (szlovén) Nemzeti és Tanulmányi Könyvtár³¹ alegységeként kezdte meg működését 1951-ben a Történelmi és Néprajzi Részleg.³² Az intézmény az olaszországi szlovén közösségekkel kapcsolatos történelmi és néprajzi kutatásokat végez, emellett

venskem. In: Medvešek, Mojca – Pirc, Janez (szerk.): *90 let Inštituta za narodnostna vprašanja (1925–2015)*. Ljubljana, 2015. 53–133.

²⁸ Statut Inštituta za narodnostna vprašanja. <http://www.inv.si/DocDir/Pravilniki%20INV%20in%20statut/Statut%20INV%202011.pdf> (2016-01-11)

²⁹ Samo, Kristen: *Od Manjšinskega istituta...*, i. m., 2015, 114.

³⁰ Inštitut za novejšo zgodovino / Institute of Contemporary History. http://www.inz.si/zgodovina_inz.php (2016-01-12)

³¹ Narodna in študijska knjižnica / Biblioteca Nazionale Slovena e degli Studi. <http://www.knjiznica.it/> (2016-01-12)

³² *Odsek za zgodovino in etnografijo / Sezione per la storia e l'etnografia*. <http://www.knjiznica.it/gradivo-odseka/opis-zbirk/> (2016-01-12)

fontos a múzeumi és levéltári tevékenysége is.³³ Pillanatnyilag a Történelmi és Néprajzi Részlegnek három munkatársa van: két kutató és egy asszisztens.³⁴

Az olaszországi szlovének másik tudományos műhelye a Triesztben székelő Szlovén Kutatóintézet.³⁵ Az intézet 1974-es megalakulása összefüggött az ugyanabban az évben Triesztben megrendezésre kerülő nagy nemzetközi kisebbségi konferenciával, valamint az olaszországi szlovének azon igényével, hogy legyen egy kutatóintézetük, mely adatokkal, elemzésekkel látja el a politikai és egyéb döntéshozókat a szlovén kisebbségi élet kapcsán felmerülő kérdéskörökben. Az intézetet megalapításától kezdve szoros szakmai kötelék fűzte két anyaországbeli kutatóintézethez, az Nemzetiségi Kutatóintézethez és az Anton Melik Földrajztudományi Kutatóintézethez.

A Szlovén Kutatóintézet 1976 és 1983 között három másik olaszországi szlovének által lakott településen is hozott létre kutatóállomásokat: Gorizia (Gorica), Cividale del Friuli (Čedad) és Val Canale (Kanalska dolina). 2007-ben a három kutatóállomást – elsősorban anyagi okok miatt bezárták – és csak egy központtal, Triesztben működik az intézet. Nagyon gazdag az intézet könyvkiadási tevékenysége.³⁶ 2015-ben 6 állandó (ebből négy kutató) és 8 külső (kutató)munkatársa volt. Manapság viszonylag fiatal kutatógárdával rendelkezik, fő kutatási területe a kisebbségi oktatásügy és a szociolingvisztika, valamint figyelmet fordítanak az olaszországi szlovén diákok és egyetemisták kutatói potenciáljának megszervezésére és támogatására is.³⁷

3.2. Ausztria

Az ausztriai, illetve karintiai szlovének tudományos intézményeinek léte szoros összefügg a karintiai szlovének politikai szervezettségével. A karintiai szlovének érdekeit két szervezet képviselte a második világháború után: az 1949-ben létrejött kereszténydemokrata (konzervatív) Karintiai Szlovének Nemzeti Tanácsa,³⁸ valamint az 1955-ben megalakított baloldali Karintiai Szlovén Szervezetek Szövetsége.³⁹ A Tanácson belüli belharcok eredményeként 2003-ban létrejött egy

³³ <http://www.knjiznica.it/gradivo-odseka/opis-zbirk/> (2016-01-12)

³⁴ <http://www.knjiznica.it/o-nas/zgodovinski-pregled/> (2016-01-12)

³⁵ Slovenski raziskovalni inštitut / Istituto sloveno di ricerche. <http://www.slori.org/> (2016-01-12)

³⁶ <http://www.slori.org/list.php?t=pubblicazioni&st=pubblicazione&lang=slo> (2016-01-12)

³⁷ <http://www.slori.org/detail.php?id=34&t=pagina&lang=slo> (2016-01-12)

³⁸ Narodni svet koroških Slovencev / Rat der Kärtner Slowenen. <http://nks.at/> (2016-01-14)

³⁹ Zveza slovenskih organizacij na Koroškem / Zentralverband Slowenischer Organisationen in Kärnten. <http://www.slo.at/> (2016-01-14)

harmadik politikai szervezet – a Karintiai Szlovén Férfiak és Hölgyek Közössége.⁴⁰ Az első két szervezet számos egyesületet, intézményt, szervezetet fog közre.⁴¹

Az 1970-es évek első felében az olaszországi Szlovén Kutatóintézethez hasonló intézmény alakult Ausztriában Szlovén Tudományos Intézet⁴² néven, baloldali Szlovén Szervezetek Szövetsége keretében. A Szlovén Tudományos Kutatóintézet egészen 1989-ig a Szövetség munkaügyi bizottságaként (Delovni odbor Zveze slovenskih organizacij) működött. A kutatások mellett dokumentumok gyűjtésével és könyvkiadással (*Disertacije in razprave-Disertationen und Abhandlungen* című sorozat) is foglalkozott. 1989-ben a Szövetség átszervezte a munkaügyi bizottságot, amely önálló intézetté vált. Az önállósult intézmény új nevet kapott – Alpe-Jadran (Alpok-Adria) Szlovén Tudományos Intézet.⁴³ Ez az intézet azonban nem tudott igazán gyökeret eresztetni és ma már nem működik.⁴⁴

Azok a munkatársak, akik a bizottságból nem kerültek át az intézetbe, 1990-ben megalakították az egyesületként tevékenykedő Szlovén Tudományos Intézetet.⁴⁵ Az egyesület elsődleges feladatai között szerepel a karintiai és a stájerországi szlovéneket érintő kulturális, gazdasági, jogi, politikai stb. kérdések kutatása, de a könyvkiadás terén is tevékeny közösen a klagenfurti (Celovec) Založba Drava – Verlag Drava könyvkiadó vállalattal. Az egyesületnek jelenleg közel húsz tagja van és szerteágazó kapcsolatokkal rendelkezik a karintiai szlovének összes szervezetével, valamint osztrák és szlovén tudományos intézményekkel, egyetemekkel. Az állandó munkaviszonyban lévő és szerződéses munkatársainak száma váltakozó, jelenleg másfél státuszt tudnak betölteni.⁴⁶

1992-ben a (szlovén) Keresztény Kultúrszövetség⁴⁷ létrehozta az egyesületként működő Urban Jarnik Szlovén Néprajztudományi Kutatóintézetet.⁴⁸ A kutatóintézet alaptevékenysége a néprajzkutatás, de emellett történelmi és nyelvészeti témákkal is foglalkoznak Karintia kétnyelvű területén.⁴⁹ A könyvkiadásban együtt-

⁴⁰ Skupnost koroških Slovencev in Slovenk / Die Gemeinschaft der Kärntner Slowenen und Sloweninnen. <http://www.skupnost.at/> (2016-01-14)

⁴¹ Jesih, Boris: *Med narodom in politiko. Politična participacija koroških Slovencev*. Celovec – Ljubljana, 2007, 74–101.

⁴² Slovenski znanstveni inštitut / Slowenisches Wissenschaftliches Institut.

⁴³ Slovenski znanstveni inštitut Alpe-Jadran / Slowenische Institut zur Alpen-Adria Forschung.

⁴⁴ Stergar, Janez: Slovenski znanstveni inštitut. In: Voglar, Dušan (szerk.): *Enciklopedija Slovenije 12. Slovenska n - Sz*. Ljubljana, 1998, 56.

⁴⁵ Slovenski znanstveni inštitut / Slowenisches Wissenschaftliches Institut.

⁴⁶ Grafenauer, Danijel: Nekaj informacij o Slovenskem znanstvenem inštitutu v Celovcu (SZI) in Slovenskem narodopisnem inštitutu Urban Jarnik (SNIUJ). Kézirat.

⁴⁷ Krščanska kulturna zveza / Christlicher Kulturverband. http://www.kkz.at/home_sl/ (2016-01-14)

⁴⁸ Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik / Slowenisches Volkskunde-Institut Urban Jarnik. <http://www.ethno.at/institut.html> (2016-01-14). Jarnik, Urban (1784–1844) karintiai származású lelkész volt, akit az első komoly karintiai szlovén néprajzkutatóként tartanak számon.

⁴⁹ <http://www.ethno.at/dejavnosti.html> (2016-01-14)

működnek a klagenfurti Mohorjeva Založba (Verlag Hermagoras) kiadóval.⁵⁰ Az intézetnek 2016 elején két munkatársa volt.⁵¹

A magyarországi és a horvátországi szlovéneknek nincsenek önálló kutató-intézeteik. Említésre méltó viszont, hogy a ljubljanoi Nemzetiségi Kutatóintézet mindig törekedett arra, hogy a határon túli szlovének kérdéseit vizsgáló kutatók között képviselve legyenek az adott közösség tagjai is.⁵²

4. A határon túli szlovén tudományosság támogatása

Már a titói Jugoszlávia is támogatta az olaszországi és ausztriai szlovén szervezeteket, függetlenül attól, hogy baloldali vagy kereszténydemokrata irányzatúak voltak. E szervezeteken keresztül pedig természetesen a tudományos intézmények is kaptak támogatást a működésükhöz.⁵³ Az önálló Szlovénia elsősorban két szervezet, a Szlovén Kormány Határon Túli és a Világban Élő Szlovének Hivatalán, valamint a Szlovén Köztársaság Tudományos Kutatási Ügynökségén keresztül támogatja a határon túli szlovén tudományosságot.

4.1. A jogi háttér

A szlovén alkotmány (2011) is említést tesz a határon túli szlovénekről. Az alkotmány 5. cikkelye kimondja, hogy a szlovén állam „gondoskodik az őshonos szlovén nemzeti kisebbségről a szomszédos országokban, a kivándorolt szlovénekről és a vendégmunkásokról, valamint serkenti kapcsolataikat hazájukkal”.⁵⁴

A határon túli szlovénekről külön törvény is rendelkezik. A Szlovénia és a határon túli szlovének kapcsolatát rendező törvény⁵⁵ 13. cikkelye kimondja, hogy a szlovén állam és a határon túli szlovének közötti együttműködés fő kivitelezői az anyaország részéről a Szlovén Kormány Határon Túli és a Világban Élő Szlovének Hivatala,⁵⁶ valamint a Szlovén Köztársaság Országgyűlésének Határon Túli és a Világban Élő Szlovének Bizottsága.⁵⁷ A Hivatal a szlovén állam központi államigazga-

⁵⁰ Grafenauer, Danijel: *Nekaj informacij...*, i. m.

⁵¹ <http://www.ethno.at/zaposleni.html> (2016-01-14)

⁵² Ugyanezek az elvek érvényesültek a Szlovéniában élő őshonos kisebbségek kapcsán is.

⁵³ Jesih, Boris: *Med narodom in politiko*, i. m., 2007, 81–82.

⁵⁴ A Szlovén Köztársaság Alkotmánya (2011).

⁵⁵ Zakon o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja (2006). <https://www.uradni-list.si/1/content?id=73044> (2016-01-16)

⁵⁶ Urad Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu / Office of the Government of the Republic of Slovenia for Slovenians Abroad. <http://www.uszs.gov.si/si/> (2016-01-16)

⁵⁷ Komisija Državnega zbora Republike Slovenije za odnose s Slovenci v zamejstvu in po svetu / Commission for Relations with Slovenes in Neighbouring and Other Countries. <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/ODrzavnemZboru/KdoJeKdo/DelovnoTelo?idDT=DT026> (2016-01-16)

tási szerve a határon túli szlovének, valamint a világban élő szlovének és az anyaország közötti kapcsolatok terén. Feladatai közé tartoznak elsősorban a határon túl és a világban élő szlovénékkel kapcsolatos operatív kérdések. A Hivatal feladata emellett a különböző szlovén minisztériumok határon túl és a világban élő szlovénékkel kapcsolatos politikáinak az összehangolása, valamint az anyaországból származó pénzügyi támogatások megszervezése és lebonyolítása. A hivatal fontosságára utal, hogy tárca nélküli miniszter vezeti.⁵⁸ A Szlovén Köztársaság Országgyűlésének Határon Túli és a Világban Élő Szlovének Bizottságának elsősorban tartalmi feladatai vannak: jogalkotás, költségvetési tervezés, véleményalkotás stb.⁵⁹

A határon túli szlovénekről szóló törvény foglalkozik a tudomány és a felsőoktatás kérdéseivel is a 34–37. cikkelyekben. A 35. cikkelye szerint a szlovén állam szervezi és anyagilag támogatja: a határon túli és a világban élő szlovének együttműködését a Szlovéniában lévő intézményekkel a tudomány és az új technológiák terén; külföldön tevékenykedő szlovén tudósok, fiatal kutatók és előadók bevonását azokba a tudományos-kutatói programokba, amelyeket szlovén állam intézményei kiviteleznek; azokat a nemzetközi találkozókat, melyek lehetővé teszi a kapcsolatteremtést és a projekt munkákat a külföldön tevékenykedő szlovén tudósokkal.⁶⁰ A 36. cikkely kifejti, hogy a szlovéniai kutatóintézetek különös figyelmet szentelnek a határon túli és a világban élő szlovén közösségek múltbeli és jelenbeli társadalmi helyzetének vizsgálatára.⁶¹

A fenti törvény mellett számos egyéb jogszabály foglalkozik a határon túli szlovének és az anyaállam kapcsolataival.⁶²

4.2. A Szlovén Kormány Határon Túli és a Világban Élő Szlovének Hivatala

Szlovénia, hasonlóan sok más országhoz, szembesül a magasan képzett kutatók elvándorlásával, amely az anyaország mellett a határ túli területeket is érinti. Ezért a Szlovén Kormány Határon Túli és a Világban Élő Szlovének Hivatala⁶³ a szlovéniai felsőoktatási, tudományos-kutatói és egyéb intézményekkel karöltve törekszik megoldást találni azokra a gondokra, amelyek a magasan képzett szlovén kutatók elvándorlását előidézik. Ennek eredményeként született meg *Az együttműködés a külföldön élő szlovén tudósokkal és egyéb magasan képzett szakemberekkel* című akcióterv, melyet a Hivatal jegyez.⁶⁴

⁵⁸ Uo., 13–15. cikkelyek.

⁵⁹ Uo., 16. cikkely.

⁶⁰ Uo., 35. cikkely.

⁶¹ Uo., 36. cikkely.

⁶² <http://www.uszs.gov.si/> (2016-01-16)

⁶³ Urad Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu / Office of the Government of the Republic of Slovenia for Slovenians Abroad. <http://www.uszs.gov.si/> (2016-01-26)

⁶⁴ Akcijski načrt sodelovanja s slovenskimi znanstveniki in drugimi vrhunskimi strokovnjaki v tujini. Urad Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu, Ljubljana, 2011. <http://>

Az akcióterv feltérképezi az aktuális állapotot a tudományosság terén.⁶⁵ Ezek szerint Szlovénia a GDP 1,54%-át fordítja a tudományra. A határon túli szlovén tudományossággal kapcsolatosan kifejti a tervezet: „A szűken vett közös szlovén tudományos tér, amely magába foglalja a Szlovén Köztársaságot és a szlovének által a szomszédos országokban őshonosan lakott területeket, eltérően a közös szlovén kultúrtértől, még nem éled fel.” Ugyanez érvényes a szélesen vett közös szlovén tudományos térre, amely az anyaország és a határon túli szlovének által őshonosan lakott területeken élők mellett integrálja még a világban élő szlovén kutatókat és tudósokat. Abban, hogy a közös tudományos tér még nem alakult ki, közrejátszott az is, hogy a szlovén állam elsősorban a kultúra terén törekedett a közös szlovén tér létrehozására és kevésbé a tudomány terén. Az akcióterv meghatározza az elérendő célokat, valamint az azok megvalósításához szükséges intézkedéseket. A felsorolt hét cél közül hat a külföldön (a világban) dolgozó, illetve ott élő szlovén kutatókkal és szakemberekkel foglalkozik (együttműködés, hálózatépítés, közös stratégiák készítése stb.). Az egyik cél azonban kizárólagosan a határon túli szlovén tudományossággal foglalkozik: „Támogatni a közös szlovén tudományos tér érvényesülését, amely magába foglalja a Szlovén Köztársaságot és a szlovének által a szomszédos országokban őshonosan lakott területeket.” Az akcióterv megemlíti azokat az intézkedéseket is, amelyek a fentiekben felsorolt célok elérését szolgálják. Az intézkedések között szerepel egy, a világban tevékenykedő szlovén tudósok és szakemberek elérhetőségeit tartalmazó névjegyzék létrehozása, a SLOVENCI.SI portál továbbfejlesztése határon túli és a világban élő szlovéneket érintő tudományos tartalmakkal,⁶⁶ konferenciák szervezése az anyaországban és a szomszédos országokban, ahol szlovének élnek stb. Az intézkedések között szerepel a Tudományért Bizottság (Odbor za znanost) létrehozása is, melynek hatásköre elsősorban a külföldön (a világban) tevékenykedő szlovén tudósokra és szakemberekre terjedne ki.

A szervezési és tartalmi kérdések mellett a Szlovén Kormány Határon Túli és a Világban Élő Szlovének Hivatala kivitelezzi a határon túli szlovén közösségek felé irányuló anyaországi pénzügyi támogatásokat is. Így a Hivatalon keresztül kapnak pénzt többek között az ausztriai és olaszországi szlovén tudományos intézetek. A Hivatal minden évben pályázatot ír ki a határon túli szlovén intézmények támogatására és ily módon biztosítva a szóban forgó intézmények működési költségeinek egy részét. A támogatás az elmúlt évtizedekben éves szinten két-háromszázezer eurót tett ki. Az elmúlt években, a gazdasági válság begyűrűzése

www.uszs.gov.si/si/znanost_mladi_gospodarstvo/znanost/ (2016-01-26)

⁶⁵ Az akcióterv a határon túli és a világban élő szlovén tudósokkal, tudományossággal foglalkozik. A tanulmányban elsősorban a határon túli szlovéneket érintő kérdéseket tárgyalom. Az akcióterv világban élő szlovénekkal kapcsolatos részeit csak annyiban elemzem, ha ez releváns a határon túli szlovének szempontjából.

⁶⁶ <http://www.slovinci.si/kategorija/znanost/> (2016-01-26)

következtében, a támogatás összege 200 ezer euró körül mozog. 2015-ben például a Hivataltól a trieszti intézet 43 ezer euró támogatást kapott, a két karintiai intézmény pedig egyenként 70 ezer euró támogatásban részesült. Az olaszországi intézet számára ez a működési költség kisebb hányada, a nagyobb részt Olaszország, illetve Friuli-Venezia Giulia (Furlanija-Julijška krajina) tartomány fedezi. A két karintiai kutatóintézet esetében viszont a Hivatalon keresztül nyújtott támogatás fedezi a működési költségek jelentős részét.

Habár a felsőoktatási képzéshez kötődik, de mégis itt kell megemlíteni a Hivatal által 2015-ben már tizennegyedik alkalommal kiírt pályázatot, mellyel a határon túli és a kivándorolt szlovének tárgykörében született kiemelkedő diplomamunkákat, magiszteri dolgozatokat, valamint doktori disszertációkat jutalmazták. Szlovén, horvát, bosnyák, szerb, német, olasz, angol és spanyol nyelven írott és sikeresen megvédett dolgozatokkal lehet pályázni. Az első tizenhárom kiírásra összesen 225 dolgozat érkezett, közülük 78-at jutalmaztak. A 2015-ben tizennegyedik alkalommal kiírt pályázat keretösszege 3600 euró volt.

Összességében elmondható, hogy a határon túli szlovén tudományosság anyországbeli támogatása elsősorban a Szlovén Kormány Határon Túli és a Világban Élő Szlovének Hivatalán keresztül történik.

4.3. A Szlovén Köztársaság Tudományos Kutatási Ügynöksége

A Szlovén Köztársaság Tudományos Kutatási Ügynöksége⁶⁷ hasonló szerepet tölt be Szlovéniában, mint az OTKA Magyarországon. A szlovén kutatóintézetek támogatását és egyben szakmai ellenőrzését az Ügynökség végzi. Az általa kiírt pályázatokra a fentiekben bemutatott határon túli szlovén kutatóintézetek is pályázhatnak, mivel szerepelnek az Ügynökség katalógusában. Fontos kihangsúlyozni, hogy az Ügynökség pályázati kiírásai nem tesznek különbséget az anyországbeli és a határon túli szlovén kutatóintézetek között, mind egyenrangúan pályázhatnak.⁶⁸ Egyedül a 2011-es kiírásnál élveztek egy kis pozitív diszkriminációt a határon túli szlovén kutatóintézetek. A 2011-ben kiírt pályázat meghatározta, hogy támogat egy százezer euró értékű kutatási projektet, melyet egy anyországbeli és legalább három határon túli szlovén kutatóintézet közösen pályázhat meg.⁶⁹ A kutatások mellett az Ügynökség támogatja a tudományos folyóiratok

⁶⁷ Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency. <https://www.arrs.gov.si/> (2016-01-26)

⁶⁸ Ez egyébként hátrányos a határon túli szlovén kutatóintézmények szempontjából, mivel a szlovéniai kutatóintézmények kvalitatív és kvantitatív osztályozása merevebb és rigorózusabb, mint az osztrák vagy az olasz rendszer. Ebből kifolyólag viszont a határon túli szlovén intézmények nehezen tudnak megfelelni a Szlovén Köztársaság Tudományos Kutatási Ügynöksége feltételeinek.

⁶⁹ A pályázaton a ljubljanei Nemzetiségi Kutatóintézet által vezetett és az olaszországi Szlovén Kutatóintézetet, a karintiai Szlovén Tudományos Intézetet és az Urban Jarnik Szlovén Néprajztudományi Kutatóintézetet magába foglaló »konzorcium« járt sikerrel.

publikálását is. A pályázók körének meghatározásánál a kiírás tartalmazza a határon túli és a világban tevékenykedő szlovéneket képviselő „jogi személyeket” is. Nagyon markánsan jelennek meg a határon túli szlovén kutatóintézetek és egyesületek támogatásának lehetőségei az Ügynökség által a szlovén tudományosság külföldi népszerűsítésére kiírt pályázatoknál.

A két felsorolt intézmény mellett más minisztériumok is támogatják a határon túli szlovén tudományosságot, viszont ezek a támogatások általában nem közvetlen, hanem közvetett formában érkeznek (pl. a határon túlra irányuló kulturális támogatások a tudományos kutatásra is kihatottak).

* * *

Szlovénia és a határon túli szlovén tudományosság kapcsolatrendszerének történelmi előzményei az első világháborút lezáró békekötésekhez vezethetők vissza. A versailles-i békerendszer következtében a szlovének 25%-a került, illetve maradt idegen, olasz, osztrák és magyar fennhatóság alatt. A határon túl rekedt szlovének tudományos kutatásának igénye már viszonylag korán, 1925-ben intézményes formát nyert a Ljubljanában megalakuló Kisebbségkutató Intézet (Manjšinski Institut) révén. A második világháborút követően tovább bővült a határon túli szlovénekkal kapcsolatos kutatásokat végző kutatóintézetek száma az anyaországban, amelyek elsősorban a társadalomtudományok területéről érkeznek.

A határon túli szlovén közösségek önálló tudományos kutatásának, illetve saját intézményi hálózat kialakításának feltételei csak a második világháborút követően teremtődtek meg. A két demokratikus, többpártrendszer elvei alapján működő államban lévő szlovén közösség, az olaszországi és az ausztriai szlovének építették ki a saját kutatóhálózatukat. Úgy Olaszországban, mint Ausztriában két-két kutatóintézet öleli fel elsősorban az adott szlovén közösség tudományos életét. Közös bennük, hogy egyrészt az adott közösség múltját, hagyományait kutatják és egy nagyon alapos adatbázist építgetnek, másrészt a kisebbségi szlovén közösségek mindennapi életével kapcsolatos kérdésekre igyekeznek választ adni.

Annak ellenére, hogy jelentős történelmi múlttal rendelkezik a határon túli szlovének és az anyaország kapcsolata a tudományosság terén, a közös szlovén tudományos tér még nem forrt ki teljes mértékben, még alakulóban van. Jelzés értékű viszont, hogy a határon túli szlovén tudományos intézetek egyenrangúan szerepelnek az anyaországi kutatóintézetekkel a Szlovén Köztársaság Tudományos Kutatási Ügynökségének kiírásain, másrészt a Szlovén Kormány Határon Túli és a Világban Élő Szlovének Hivatala is komoly anyagi, szervezési és erkölcsi áldozatokkal igyekszik támogatni a határon túli szlovén tudományosságot, valamint az anyaországból a határon túlra irányuló kutatásokat.

Kronológia

Az MTA határon túli magyar tudományosság programja évszámokban¹

1989

Glatz Ferenc művelődési és a közoktatási tárca vezetője bejelenteti, hogy a kultúrpolitikát kultúrnemzeti alapon gyakorolja és megnyitja a magyarországi kulturális, tudományos, oktatási intézményeket a határon túli magyarság előtt, létrehozza a Hungarológiai Központot. Az MTA Elnöksége határozatot hoz a határainkon kívül élő magyar, vagy magyar származású tudósok tudományos életünkbe történő bekapcsolódását segítő nyilvántartási rendszer kialakításáról.

1990. február

A Magyar Tudományos Akadémia új Alapszabályában, több évtizedes szünet után, újból létrehozza a külső tagság intézményét a világban szétszórtan élő magyar tudósok számára.

1990. május

Az MTA közgyűlése megválaszt 34 külső tagot. Létszámuk 2016 januárjában 179 fő.

1991. szeptember 18.

Az MTA Nemzetközi Kapcsolatok Bizottsága keretében megalakul a Magyar-Magyar Tudományos Kapcsolatok Albizottsága munkacsoport Juhász Gyula akadémikus vezetésével. 1993 májusától az elnök Glatz Ferenc akadémikus.

1992. augusztus

Az MTA Kutatásszervezési Intézete és az Országos Széchényi Könyvtár Hungarika Dokumentációs Osztálya hozzálát a határainkon kívüli magyar tudósok, kutatók, szakemberek nyilvántartásának kialakításához.

1993. február 11–12.

Budapesten sor kerül a környező országok magyar tudományos intézményeinek első műhelytalálkozására. 2003-ig még öt találkozót szerveznek, immár Debrecenben.

¹ Forrás: az MTA MTK EB emlékeztetői, a Domus Kuratórium jegyzőkönyvei, az MTA közgyűléseinek, elnökségi üléseinek határozatai. Összeállította: Tarnóczy Mariann.

1996. június 28.

Az MTA Elnöksége állást foglal a határon túli magyar tudományosság program elindításáról, és a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság létrehozásáról.

1996. szeptember 18.

Megtartja alakuló ülését az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság (MTA MTK EB), melynek fő feladata a külföldön élő magyar kutatók együttműködésének előmozdítása és a magyar tudományosság integrálását célzó intézményes keretek folyamatos kiépítése. A magyar tudományossághoz tartozás kritériuma a magyar származás, illetve származástól függetlenül a magyar tárgyú kutatási téma. A bizottság elnöke Berényi Dénes fizikus, az MTA korábbi alelnöke, a Debreceni Akadémiai Bizottság elnöke.

1996. december 12.

Az MTA közgyűléseire érkező külső tagok számára létrejön a Külső Tagok Fóruma (KTF), célja a Kárpát-medencei magyar tudományosság és a távolabbi régiók, a diaszpóra magyar tudósai közötti kapcsolatok erősítése.

1997. április 1.

Megtartja első ülését a Domus Kuratórium, elindul a külhoni tudósok magyarországi ösztöndíjrendszere. A Domus Hungarica Scientiarum et Artium Program az Oktatási Minisztérium és az MTA közös ösztöndíjrendszere, a szállást a minisztérium, az ösztöndíjat, valamint a program szervezését az Akadémia biztosítja. Pályázati alapon külföldi magyar kutatók jöhetnek Magyarországra kutatásokat folytatni bármely tudományágban.

1997. szeptember 19.

Az MTA elindítja a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjat a fokozatot szerzett fiatal kutatók számára, amelyre pályázhatnak a határon túli magyar kutatók is.

1998. április 27.

Az MTA Történettudományi Intézetében megalakul a Kisebbségkutató Műhely a hazai etnikai kisebbségek és a határon túli magyarság kutatására.

1999. január 1.

Az MTA költségvetésében először szerepel önálló tételként a határon túli magyar tudósok támogatása.

1999. május 1.

Az oktatási tárca a Domus Ösztöndíjprogram rendelkezésére bocsájtja Budapesten a Domus Hungarica Székházat.

1999. október 1.

Az MTA Titkárságán belül létrejön a Határon Túli Magyarok Tudományos Titkársága (HTMT). Vezetője Tarnóczy Mariann.

1999. október 20.

A Domus Hungarica Székház ünnepélyes átadása Budapesten.

2000. március 6.

Elkezdődik az MTA köztestülete külső tagságának szervezése a Kárpát-medencében, 2003-tól kiterjesztve az egész világra, a tudományos fokozattal rendelkező, magukat magyarnak is valló, a világ bármely országában élő kutatók számára.

2000. december 6.

Létrejön az MTA határon túli köztestülete: az első közel 500 határon túli magyar kutató kap tagságáról értesítést az MTA elnökétől. A köztestület külső tagjainak száma 2016 januárjában 1916 fő.

2001. január 1.

Az akadémiai Kisebbségkutató Műhely önálló kutatóintézetté alakul MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet néven. Ma – az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete.

2001. március 23.

A Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság elindítja a Domus Ösztöndíj Program második pillérét, melynek keretében a környező országok kutatói szülőföldjükön végzett kutatásaikhoz részesülhetnek ösztöndíjban.

2001. május 16.

Az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság első kihelyezett ülését tartja Nagyváradon, amit 2008-ig még nyolc kihelyezett ülés követett különböző helyszíneken. A kihelyezett üléseken bemutatja az Akadémia határon túli programjának aktualitásait, s a helyszínen ismerkedik a régió magyar tudományosságának sajátosságaival, valamint a szorosabban vett bizottsági üléshez kapcsolódik egy szimpózium a magyar kisebbségi tudományosságot érintő témáról.

2002. május 6.

Először kaptak határon túli magyar tudósok Arany János-érmet, mellyel az MTA a külhoni magyar tudományosság támogatásában elért kiemelkedő teljesítményeket honorálja.

2003. május 6.

Az MTA közgyűlése Vizi E. Szilveszter elnök indítványára dönt a Nyugati Magyar Tudományos Tanács (NyMTT) létrehozásáról. A Tanács az MTA elnökének tanácsadó testülete. 2011-től Magyar Tudományosság a Kárpát-medencén Kívül Albizottság néven működik. Tiszteletbeli elnöke Oláh György, az MTA külső tagja.

2004. május 5.

Először ad át az MTA elnöke a közgyűlés keretében Arany János-díjat a határon túli magyar tudósok legkiválóbbjainak életmű, kiemelkedő tudományos teljesítmény és fiatal kutatói díj kategóriákban.

2005. március 30.

Megnyílik a lehetőség a határon túli magyar tudományos műhelyek támogatására az MTA MTK EB keretében. Ez a Domus Program harmadik pillére.

2006. május 8.

Az akadémikusok gyűlése az akadémikussá választás eljárási szabályainak módosításával megadja a külső tagoknak a tagajánlási jogot levelező és külső tagok vonatkozásában.

2006. szeptember

Az MTK EB elnöki teendőit Görömbei András debreceni irodalomtörténész, az MTA rendes tagja veszi át.

2007. február 15.

Az MTA Európai Tudományos Kapcsolatok Főosztálya szervezeti egységébe kerül át a Határon Túli Magyarok Titkársága, ami segíti a külhoni magyar tudományosság eredményesebb bekapcsolódását az Európai Unió és egyéb nemzetközi együttműködésekbe.

2007. szeptember 28.

Létrejön a Kolozsvári Akadémiai Bizottság – az MTA hatodik (első határon túli) területi bizottsága. Elnöke Péntek János, az MTA külső tagja.

2008. május 10.

Újvidéken alakuló ülést tart a Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács. Elnöke Berényi János, az MTA köztestületének külső tagja. Hivatalos bejegyzésére december 4-én kerül sor.

2009. április 6.

A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény módosításával akadémiai közfeladattá válik a határon túli magyar tudományosság ügye. Az MTA „kapcsolatot tart a külföldön élő magyar nyelvű és tárgyú tudományos kutatások művelőivel, támogatja a határon túli magyar tudományosságot”. Az MTK EB elnöke az MTA Elnöksége tanácskozási jogú állandó meghívottja lett a határon túli magyar tudományosság képviselőjében.

2010. január

Elindul a nyugati diaszpórában élő magyar tudósok hagyatékainak felmérése (Rodostó Program) a Balassi Intézet koordinálásával, az MTA közreműködésével.

2010. november 3.

A Magyar Tudomány Ünnepehez kapcsolódóan megtartja alakuló ülését a New Yorki Magyar Tudományos Társaság. Hivatalos bejegyzésére 2012 márciusában kerül sor. Elnöke Bergou János, az MTA köztestületének külső tagja.

2011. február 22.

Létrejön a máig változatlan szerkezetben működő, a magyarországi és a szülőföldi ösztöndíjakat egyaránt elbíráló, minden diszciplína megfelelő képviselőjére törekvő, egységes Domus Kuratórium. Ezt megelőzően külön kuratóriumok döntöttek a magyarországi és a szülőföldi felhasználású ösztöndíjakról.

2011. május 3.

Az MTK EB elnöki teendőinek ellátására Kocsis Károly, az MTA levelező tagja, az MTA Földrajztudományi Intézete(ma: az MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézete) igazgatója kap felkérést az MTA elnökétől.

2011. augusztus 15.

Útjára indul a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság hírlevele. Célja az, hogy az elektronikus hírközlés lehetőségeit felhasználva széles körben adjon tájékoztatást a magyar nyelvű és tárgyú tudományos kutatások Magyarország határain kívül élő művelőiről és tudományos eredményeiről.

2011. szeptember 20.

Kormányhatározat születik arról, hogy az oktatási tárcától a Domus Székház akadémiai tulajdonba kerül.

2012. május 21.

A Domus Program átáll az Akadémiai Adattáron alapuló elektronikus pályázati rendszer használatára: megjelenik az első, elektronikusan megpályázható pályázati felhívás.

2013. március 9.

Somorján, a Fórum Kisebbségkutató Intézetben létrejön a Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács. Elnöke Dusza János, az MTA külső tagja.

2014. január 15.

Ünnepélyesen átadják a felújított, immár akadémiai tulajdonú Domus Székházat.

2014. január 23.

Önálló jogi személlyé válik az első, akadémiai támogatású Kárpát-medencei hatókörű tudományos szervezet, a Termini Egyesület – a magyar nyelvészeti kutatóállomások hálózatának magyarországi civil szervezete.

2014. július

Az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) a határon túli pályázóknak is lehetővé teszi a részvételt, az MTA köztestületének külső tagjai önállóan pályázhatnak.

2014. december 2.

Izraelben, a Bar Ilan Egyetemen megalakul a Magyar–Izraeli Tudós Társaság. Tiszteletbeli elnöke a magyar származású Deniel Herskovic professzor.

2015. szeptember 22.

Megjelenik a Délvidékért Alapítvány pályázati felhívása az MTA honlapján. A Délvidékért Alapítvány pályázatait az Magyar Tudományos Akadémiával való megállapodás értelmében a HTMT hirdeti meg és a Domus Kuratórium bírálja el. A döntéshozatal az Alapítvány feladata.

2015. október 30.

Ungváron megalakul a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács. Elnöke Spenik Ottó, az MTA külső tagja.

2016. január 28-30.

Első ülését tartotta Kaliforniában (Newport Beach, Irvine) az Amerikai Magyar Akadémikusok Társasága. Elnöke Szabó Sándor, az MTA külső tagja.